

Azərbaycan Hüquq Jurnalı

**№3-2022
ISSN 1810-9055**

Baş redaktor:

h.e.d., professor *Ə.İ.Əliyev*

Redaksiya Heyətinin sədri

h.e.d., dosent *T.İ.Hüseynov*

Baş redaktorun müavini:

h.ü.f.d., *P.A.Bayramova*

Redaksiya Heyətinin üzvləri:

AMEA-nın müxbir üzvü, h.e.d., prof. *M.F.Məlikova*

h.e.d., prof. *N.H.Cəfərli*

h.e.d., prof. *İ.O.Quliyev*

h.e.d., prof. *Ə.H.Rzayev*

h.e.d., prof. *Ş.T.Səmədova*

h.e.d., prof. *K.N.Səlimov*

h.e.d., prof. *Ə.İ.Sadıqov*

h.ü.f.d., prof. *Z.A.Əsgərov*

h.e.d., prof. *V.A.Vasilyeva* (Ukrayna)

h.e.d., prof. *İ.N.Sopilko* (Ukrayna)

h.e.d., prof. *Y.L.Boşitskiy* (Ukrayna)

h.e.d., prof. *A.İ.Abdullin* (Rusiya)

h.e.d., prof. *V.A.Avdeyev* (Rusiya)

h.e.d., prof. *G.İ.Xubua* (Almaniya)

h.e.d., prof. *A.M.Əliyev* (Almaniya)

h.ü.f.d., dos. *F.B.Riehl* (Almaniya)

h.e.d., prof. *A.A.Sabitova* (Qazaxstan)

Məsul katib:

h.ü.f.d., dosent *A.N.İbrahimova*

Bu jurnal 2002-2012-ci illər ərzində gənc alim Elçin Qarabalovun redaktorluğu altında dərc edilmiş və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının elmi nəticələrin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir. E.Qarabalovun vaxtsız vəfatından sonra jurnalın fəaliyyəti dayandırılmışdır. Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin təşəbbüsü ilə jurnalın dərci 2018-ci ildən bərpa edilmişdir. Məqsəd Azərbaycan hüquq elminin inkişafına töhvə vermək və onun beynəlxalq müstəvidə tanınmasına nail olmaqdır.

©Bakı Dövlət Universiteti, Hüquq fakültəsi, 2022

MÜNDƏRİCAT

DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ

Səftər Rəhimli

AZƏRBAYCANIN PARÇALANMASI VƏ RUSİYANIN CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİ
İLƏ İNZİBATİ ƏRAZİLƏRƏ BÖLÜNMƏSİ: “ERMƏNİ VİLAYƏTİ”NİN TƏSİSİ 4

İFORMASIYA HÜQUQU

Ramil Aslanov

RƏQƏMSAL DÖVRDƏ İFADƏ AZADLIĞI VƏ DEMOKRATİK YANAŞMALAR 15

Aytəkin İbrahimova

İFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN OLUNMASI: İFORMASIYANIN
MÜHAFİZƏSİ VƏ İFORMASIYA MƏSULİYYƏTİ 27

Erkin Musayev

RƏQƏMSAL HÜQUQUN ANLAYIŞI VƏ TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ 41

Hüseyn Əlizadə

İFORMASIYA HÜQUQ POZUNTULARI VƏ İFORMASIYA-HÜQUQİ MƏSULİY-
YƏT: NƏZƏRİ VƏ TƏCRÜBİ ASPEKTLƏR 62

BANK HÜQUQU

Fərahim Hüseynzadə

ƏNƏNƏVİ VƏ ELEKTRON BANK XİDMƏTLƏRİ: MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL 68

ƏQLİ MÜLKİYYƏT HÜQUQU

Орхан Рагимов

СОЦИАЛЬНЫЕ СЕТИ И АВТОРСКОЕ ПРАВО, ПУБЛИЧНЫЕ ЛИЦЕНЗИИ
КРИЭЙТИВ КОММОНС 78

BEYNƏLXALQ HÜQUQ

Mehriban Əyyubova

BEYNƏLXALQ HUMANİTAR HÜQUQ VƏ “MÜHARİBƏ CİNAYƏTLƏRİ” ANLA-
YIŞLARININ FORMALAŞMASININ TARİXİ-NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİNİN QARŞI-
LIQLI ƏLAQƏSİ 87

Elnarə Mirzəyeva

MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ BEYNƏLXALQ QEYRİ-HÖKUMƏT TƏŞKİLATLARININ
BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ ROLU: FƏALİYYƏT-
LƏRİNİN ƏSAS ELEMENTLƏRİ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ 100

HÜQUQİ YARDIMIN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

Polad Mehdiyev

PEŞƏKAR HÜQUQİ YARDIM HÜQUQUNUN ANLAYIŞI VƏ MƏZMUNU 108

DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ

AZƏRBAYCANIN PARÇALANMASI VƏ RUSIYANIN CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİ İLƏ İNZİBATİ ƏRAZİLƏRƏ BÖLÜNMƏSİ: “ERMƏNİ VİLAYƏTİ”NİN TƏSİSİ

Səftər Rəhimli*

Xülasə

İran və Osmanlı dövlətlərindən köçürülən ermənilərin İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ bölgələrində yerləşdirilməsi ilə bu bölgələrin yüz illər ərzində formalaşmış Azərbaycan dövlətlərinin etnik (əhali) əlaməti süni surətdə zorla dəyişdirildi və bununla da həmin bölgələrin erməniləşdirilməsinin əsası qoyuldu. Rusiya imperiyası tərəfindən türk-müsəlmanlara qarşı hərtərəfli şəkildə dəstəklənən ermənilər mərhələ-mərhələ həmin ərazilərdə möhkəmləndilər və 1917-ci ildə Rusiya imperiyasının dağılması ilə Qafqazda yeni dövlətlər yaranan zaman həmin bölgələrin “sahibi” kimi “Erməni vilayəti” - Ermənistan çıxış etməyə başladı.

AXC dövründə İrəvanın itirilməsindən sonra, sovet dönəmində Naxçıvanın aqibəti təhlükəyə məruz qalır. Yalnız Türkiyə Respublikasının ciddi səyləri ilə 13 oktyabr 1921-ci il Qars müqaviləsi ilə Sovet Rusiyası Naxçıvan üzərində Türkiyənin protektoratlığını qəbul etmiş olacaq. Moskvanın istəyi ilə Sovet Azərbaycanı tərəfindən Zəngəzurun Ermənistanı “hədiyyə edilməsi” təhlükəsindən Naxçıvan qurtarılmış olur. Üçüncü dövlətə verilməyəcək şərti ilə Naxçıvanın Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi tanınması uğurlu addımlardan sayıla bilər. AXC-nin 1920-ci ilin aprelində Rusiyanın qanunsuz ilhəqına baxmayaraq 1921-ci il Qars müqaviləsi AXC-nin formal atributlarının saxlanılmasında əhəmiyyətli rol oynadı. Qars müqaviləsi II dəfə Azərbaycan ərazilərinin, o cümlədən Zəngəzurun Ermənistanı ilhəqının qarşısını ala bilməsə də Naxçıvanın statusu baxımından əhəmiyyətli idi. Bunun nəticəsidir ki, 15 iyun 2021-ci il Türkiyə ilə Azərbaycan arasında imzalanmış Şuşa Bəyannaməsinin Preambulası da Qars müqaviləsinə istinad etməklə əslində AXC-nin ərazi atributunu, Zəngəzurun Azərbaycanın tarixi coğrafi ərazisi olmasını əsaslandırmaqdadır.

Açar sözlər: *Gülüstan müqaviləsi, Türkmənçay müqaviləsi, Vyana Konqresi, Parçalanmış Azərbaycan, Beynəlxalq hüquq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti.*

Giriş

Gülüstan sülhü ilə XIX əsrin əvvəllərində Rusiya və İran arasında Azərbaycan torpaqları uğrunda gedən müharibənin birinci mərhələsi yekunlaşmış olsa da, İran bu məğlubiyyətlə barışmadı və 1826-cı ildə Cənubi Qafqaz uğrunda yeni müharibəyə başladı. Lakin II Rusiya-İran müharibəsi (1826-1828) də İranın məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Tərəflər arasında 1828-ci il fevralın 10-da imzalanmış Türkmənçay müqaviləsinə görə, İran Gülüstan müqaviləsi ilə Rusiyaya keçən torpaqları Rusiya ərazisi kimi tanımaqla və bu ərazilərə olan iddialarından əl çəkməklə yanaşı, əlavə olaraq Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının da Rusiyaya keçdiyini təsdiq etdi [1, s.48; 9, s.584-585]. Cənubi Azərbaycan əraziləri isə İranın himayəsi altında qaldı. Beləliklə, 1813-cü il Gülüstan və 1828-ci il Türkmənçay müqavilələri ilə Azərbaycan torpaqları Rusiya və İran arasında bölüşdürüldü. Araz çayından şimaldakı Şimali Azərbaycan əraziləri Rusiyanın, Cənubi

* h.ü.f.d., Bakı Dövlət Universiteti

Azərbaycan əraziləri isə İranın tərkibinə qatıldı. Türkmənçay müqaviləsi (m.8) Xəzərin hüquqi statusunda da Rusiyanın hərbi üstünlüyünü bir daha təsdiqləmiş olur. İran Xəzər dənizində hərbi gəmilər saxlaya bilməzdi [15, s.39]. Türkmənçay müqaviləsinin hüquqi rejimi formal olaraq (Müqavilələr hüququ üzrə 1969-cu il Vyana konvensiyası m.42.2) 1917-ci ilə kimi - çar Rusiyasının süqutu və Sovet Rusiyasının bəyanına kimi davam etmişdir.

Bununla da, Bütöv Azərbaycan dövlətçiliyi itirildi və onun ərazi bütövlüyü pozuldu. Vahid Azərbaycan ölkəsi bölünmüş ölkələr sırasına, vahid Azərbaycan xalqı da bölünmüş xalqlar sırasına daxil oldu. Yeni siyasi-coğrafi anlayışlar olan “Şimali Azərbaycan”, “Cənubi Azərbaycan” və ya “Rusiya Azərbaycanı” və “İran Azərbaycanı” anlayışları meydana gəldi. Bu dövrdən etibarən Şimali Azərbaycan Rusiyanın, Cənubi Azərbaycan isə İranın daxilində fərqli siyasi, ictimai, iqtisadi və mədəni inkişaf yolu keçməyə məhkum edildi.

Türkmənçay müqaviləsi beynəlxalq münasibətlərdə 1815-ci il Vyana Konqresinin “xalqların hüququnun”, “diplomatiya hüququ”nun yenidən bəyan edildiyi dövrə təsadüf edirdi [24]. İmperiya­ların yeni sövdələşmə dövrü başlasa da Vahid Avropa, “Müqəddəs İttifaq” ideyasının həyata keçirilməsi təşəbbüsü beynəlxalq hüquqa gətirilir. Bu çıxışlar regional xarakter kəsb edirdi. Rusiya və d. Avropa imperiyaları arasında yayılmaçılıq siyasəti genişlənməyə başlayır. Bu mənada Türkmənçay müqaviləsi Azərbaycan əhalisi üçün yalnız parçalanma deyil, digər faciənin də başlanğıcını qoymuş oldu. Türkmənçay müqaviləsindən dərhal sonra Rusiyanın dövlət siyasətinin nəticəsi kimi İran ərazisindən ermənilərin Cənubi Qafqaz ərazisinə köçürülməsinə başlanıldı.

Azərbaycanın işğalı və ermənilərin köçürülmə siyasəti

XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri suverenlər arasında müharibələr hələ də qanuni (ius ad bellum) sayılırdı [17, s.36; 18, s.35, 1069; 21, s.357; 14, s.14] və hətta ərazi əldə etmənin anneksiya yolu tanınırdı [16, s.241; 17, s.39,85,73; 20, s.212; 21, s.291; 22, s.423]. Müasir demokratik və humanizm baxışları kontekstində bunlar yanlış görünə bilər. Lakin həmin dövrün hüquqi və siyasi konsepsiyasının reallığı idi. Müasir dövlətçilik praktikasısı və beynəlxalq hüquq baxımından hüququn tarixinə münasibətdə fərqli yanaşmalar demək olar ki, yolverilməzdir. Əks halda dövlətlərin mövcud bütün global təşkilatlanması tarixi-etnoloji görüş və nəzəriyyələrə əsaslı mübahisələr səbəbi ilə parçalanma riskinə məruz qala bilər [33, s.3-4].

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının da Cənubi Qafqazda işğal müharibəsi həmin dövr baxımından qanuni sayıla bilər. Bu mübahisə edilmir. Hüququn tarixinə diqqət çəkməklə müasir diplomatiya və beynəlxalq hüquq üçün doğru nəticələrə nail olmaq olduqca vacibdir. Müasir dövrdə də Rusiyanın Azərbaycan siyasəti heç də dəyişməmişdir. Tarixdən nəticə çıxararaq gələcəyin hazırlığında Rusiyanın Cənubi Qafqaz, Azərbaycan siyasətini balanslaşdırmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rusiyanın Cənubi Qafqaza geniş əhatəli hərbi müdaxiləsi XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. 1801-ci ildə Rusiya imperiyası Cə-

nubi Qafqazda Kartli-Kaxetiya çarlığını ilhaq etdi. Şərqi Gürcüstanın Rusiyaya ilhaq edilməsi ilə Azərbaycanın Kartli-Kaxetiya çarlığından asılı olan Qazax, Şəmşədil, Borçalı və Pəmbək əraziləri də Rusiyaya birləşdirildi. Rusiya Azərbaycan xanlıqlarına qarşı açıq işğalçılıq siyasəti həyata keçirməyə başladı. Bununla da “Rusiya-Azərbaycan müharibəsi” (1803-1813) başlamış oldu. Siyasi pərakəndəliyin hökm sürdüyü Azərbaycanda xanlıqların və hakimlərin müqaviməti qüvvələr nisbətinin qeyri-bərabər olması səbəbindən heç bir nəticə vermədi. 1802-ci ildə Quba və Talış xanlıqları, eyni zamanda Tarki şamxalı, Qaraqaytaq üsmisi, Tabasaran hakimi və digər Dağıstan hakimləri Rusiyanın “himayəsinə” qəbul etməyə məcbur oldular. 1803-cü ildə Car-Balakən camaatlığı, 1804-cü ildə Gəncə xanlığı Rusiya tərəfindən işğal olundu. 1806-cı ildə Dərbənd, Bakı və Quba xanlıqları Rusiya tərəfindən işğal olundu. 1804-cü ildə İranın rus qoşunlarının Cənubi Qafqazdan çıxarmaq tələbinin rədd edilməsi ilə I Rusiya-İran müharibəsi (1804-1813) başladı. Göstərilən bütün cəhdlərə baxmayaraq müharibədə məğlub olan İran 1813-cü il oktyabrın 12-də Rusiya ilə Gülistan müqaviləsini imzalamağa məcbur oldu.

Gülistan müqaviləsinə görə, İran Rusiyanın Qafqazdakı işğalları ilə barışmalı oldu və Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şirvan, Quba, Bakı və Talış xanlıqlarının, habelə Şərqi Gürcüstan və Dağıstanın Rusiyaya keçdiyini təsdiq etdi [1, s.37; 6, s.439; 8, s.576]. Gülistan müqaviləsinə (m. v) görə Xəzər dənizində yalnız Rusiya hərbi bayrağa sahib ola bilərdi.

Tədqiqatımızın predmeti baxımından da bu dövrdən etibarən müasir Azərbaycan dövlətçiliyi üçün çox ciddi dəyişikliklərin başlanğıcı qoyulur. İşğalçı qüvvə - Rusiya tərəfindən Azərbaycan ərazisindəki yerli xalqların demografik vəziyyətinin dəyişdirilməsinə başlanılır. Müasir beynəlxalq hüquq (1949-cu il Müharibə zamanı mülki əhalinin müdafiəsi üzrə Cenevrə Konvensiyası (m.49)) baxımından işğal edilmiş ərazilərə digər əhalinin köçürülməsi müharibə qaydalarına pozuntusu sayılır. Lakin həmin dövrün beynəlxalq hüququ baxımından belə köçürmələr qadağan edilmirdi. Qeyd etdiyimiz beynəlxalq münasibətlərin 1815-ci il Vyana Konqresi, onun Yekun Aktı müasir beynəlxalq hüquq qaydasına malik olmasa da məsələnin mənəvi-siyasi tərəfi var. İşğal edilmiş ərazilərə digər əhalinin köçürülməsi uyğun, məqbul hal kimi də qəbul edilmirdi [20, s.219; 22, s.443; 19, s.145].

Rusiyanın dövlət siyasəti kimi həmin köçürmələrin mənfi nəticələri davamlı olaraq Azərbaycan xalqı üçün problem yaratmışdır. Rusiyanın süqutundan sonra, 1918-ci il Versal sülh konfransı da daxil olmaqla Ermənistan bu ərazilərlə bağlı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı əsassız çıxışlar etmiş və bu gün də bu çıxışlar davam etməkdədir. Ermənilərin iddiasının əksinə olaraq onların bu ərazinin yerli əhalisi olmaması fikri bir daha təsdiqlənmiş olur. Bu köçürmələrin başlanğıcını rəsmiləşdirən Türkmənçay müqaviləsi ilə İranda yaşayan ermənilərə sərbəst şəkildə Rusiya ərazisinə köçmək hüququ verildi. Türkmənçay müqaviləsi İran hökuməti üçün çox ciddi mənfi nəticələr yaratdı. Həmişə (sonradan, I

Dünya müharibəsində Osmanlıya qarşı) olduğu kimi müharibə dövründə ermənilər İrana “xəyanət” edərək rusların tərəfinə keçirlər.

Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə görə, İran hökuməti müharibə dövründə İrana xəyanət edərək ruslara xidmət etmiş ermənilərə amnistiya verməli olur və onları təqibə məruz qoymamağı öz üzərinə götürür. Həmçinin erməni əhalisinə öz ailələri ilə birlikdə daşınar əmlaklarını götürməklə (daşınmaz əmlakın satılması və ya onunla bağlı başqa qərar qəbul edilməsi üçün isə 5 illik möhlət verilərək) gömrük və vergidən azad olaraq İran vilayətlərindən sərbəst şəkildə Rusiya vilayətlərinə köçürülməsi hüququnu tanıdı [9, s.596]. Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsi Azərbaycan ərazilərinin Rusiyanın gələcək ilhaqına da əsas yaratmaq məqsədi güdürdü.

Türkmənçay müqaviləsi Azərbaycan xanlıqlarının ərazilərinin statusunu da dəyişdirməyə yönəlmiş bir aktdır. Xüsusən də, “Rusiya imperatorunun 21 mart 1828-ci il tarixli fərmanı” [30, s.271-273; 11, s.80; 4, s.66] ilə Türkmənçay müqaviləsi əsasında Rusiyaya ilhaq edilən Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının ləğv edilməsi və bu xanlıqların ərazisində “*Erməni vilayəti*” adlı qondarma [25, s.10] inzibati ərazi vahidinin yaradılması qeyd edilməlidir. Bu akt Cənubi Qafqazın siyasi xəritəsini dəyişmiş olacaq. Bununla da, ermənilər üçün müasir Ermənistan ərazi bazası əldə edilmiş oldu və xaricdən köçürülən erməni əhalisinin bu ərazidə yerləşdirilməsinə başlandı. “*Erməni vilayəti*”nin Rusiya imperatorunun 21 mart 1828-ci il tarixli fərmanı ilə təsis edilməsi Yerevanın 1918-ci ildə AXC tərəfindən güzəşt edilməsi arqumentini də əhəmiyyətsiz edir.

AXC dövründə Yerevanın itirilməsi baş verirsə, onun işğalından və süqutundan sonrakı sovet dönəmində Naxçıvanın aqibəti təhlükəyə məruz qalır. Yalnız Türkiyə Respublikasının ciddi sözləri ilə 13 oktyabr 1921-ci il Qars müqaviləsi [13] ilə Sovet Rusiyası Naxçıvan üzərində Türkiyənin protektoratlığını qəbul etmiş olacaq. Moskvanın tədbiri ilə Sovet Azərbaycanı tərəfindən Zəngəzurun Ermənistanı “hədiyyə edilməsi” təhlükəsindən Naxçıvan qurtarılmış olur. Üçüncü dövlətə verilməyəcək şərti ilə Naxçıvanın Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi tanınması müasir dövrün diplomatiyası baxımından da ən uğurlu addımlardan sayılmalıdır. AXС-nin 1920-ci ilin aprelində Rusiyanın qanunsuz ilhaqına baxmayaraq 1921-ci il Qars müqaviləsi AXС-nin formal atributlarının saxlanılmasında da əhəmiyyətli rol oynadı. Qars müqaviləsi II dəfə Azərbaycan ərazilərinin, o cümlədən Zəngəzurun Ermənistanı ilhaqının qarşısını ala bilməsə də Naxçıvanın statusu baxımından əhəmiyyətli idi. Bunun nəticəsidir ki, 15 iyun 2021-ci il Türkiyə ilə Azərbaycan arasında imzalanmış Şuşa Bəyannaməsinin Preambulası da Qars müqaviləsinə istinad etməklə [10] əslində AXС-nin ərazi atributunu, Zəngəzurun Azərbaycanın tarixi torpağı olmasını əsaslandırır.

Azərbaycan ərazisində Ermənistanın yaradılmasının başlanğıcı Türkmənçay müqaviləsindən başlamışdır. 1828-ci il 26 fevral - 11 iyun tarixlərində həyata keçirilən köçürmə prosesi nəticəsində İran ərazisindən rəsmi rəqəmlərə görə, 8249 erməni ailəsi (ümumi sayı 40000-dən çox) Şimali Azərbaycana köçürülərək yeni yaradılan “Erməni vilayəti” (İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisi) və

Qarabağ xanlığının ərazisində yerləşdirildi. Qeyri-rəsmi köçənlər bu rəqəmə daxil deyildir. Rusiya imperiyası ermənilərin İrandan Şimali Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi prosesini həyata keçirmək üçün xəzinədən 14000 qızıl və 400 gümüş rubl maliyyə vəsaiti xərcləmişdir [5, s.57; 2, s.388].

Eyni zamanda, 1828-1829-cu il Rusiya-Osmanlı müharibəsinin yekunu kimi 1829-cu il sentyabrın 14-də imzalanan Ədirnə sülh müqaviləsinin 4-cü maddəsinə görə, Osmanlı dövləti bütün Qafqazın, o cümlədən Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalını tanımaq məcburiyyətində qalır və özünün əhalisi ilə eyni əhalisi olan bu ərazilər üzrə iddialarından müvəqqəti də olsa əl çəkir. Ədirnə müqaviləsinin 13-cü maddəsinə görə isə, rus-türk müharibəsində təbəəsi olduqları Osmanlı dövlətinə xəyanət edərək Rusiyaya xidmət edən erməni əhalisinə ümumi əfv və 18 ay müddətində öz daşınar əmlakları ilə birlikdə Rusiyaya köçmək hüququ təsbit edildi [31, s.155-157; 35, s.150].

Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsindən fərqli olaraq Ədirnə müqaviləsinin 13-cü maddəsində erməni köçünə daha az vaxt tanınmış, daşınmaz əmlakın satılması və ya onunla bağlı başqa qərar qəbul edilməsi üçün isə möhlətlə bağlı norma təsbit edilməmişdir. Lakin Ədirnə müqaviləsi də onların köçürülməsi və gələcəkdə erməni dövlətinin yaradılması üçün sosial aspektin formalaşdırılması baxımından əhəmiyyətli olmuşdur.

Ədirnə müqaviləsinin 13-cü maddəsinə uyğun olaraq 1829-1831-ci illər ərzində Osmanlı dövləti ərazisindən rəsmi rəqəmlərə görə, 14044 ailədən ibarət ümumi sayı 100000 nəfər olan erməni əhalisi Cənubi Qafqaza köçürüldü və “Erməni vilayəti”, Göyçə gölü ətrafı, Baş Abaran, Axalsıx, Borçalı, Çalki, Şörəyel və Pəmbək ərazilərində yerləşdirildi [23, s.847; 32, s.37; 12, s.407]. Burada da qeyri-rəsmi köçənlər göstərilən rəqəmə daxil deyildir. Həmçinin, sonrakı illərdə də ermənilərin Osmanlı dövlətinin ərazisindən Cənubi Qafqaza köçü və əsasən Azərbaycan ərazisində məskunlaşdırılması prosesi davam etdi. 1853-1856-cı və 1877-1878-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibələri, həmçinin XIX əsrin sonlarında ermənilərin Osmanlı ərazilərində qaldırdıqları üsyanların uğursuzluqla nəticələnməsi Cənubi Qafqaza ermənilərin yeni köç dalğasını gətirdi və sayı yüz minlərlə olan bu köçkün ermənilər əsasən İrəvan quberniyası ərazisində məskunlaşdırıldı.

Rus tədqiqatçısı Nikolay Şavrov 1911-ci ildə nəşr etdiyi “Zaqafqaziyada ruslar üçün yeni təhlükə. Muğanın yadlara satılacağı ehtimalı” əsərində qeyd edirdi ki, “bütün bu rəsmi və qeyri-rəsmi köçürmələr hesabına artıq 1896-cı ildə Cənubi Qafqazda ermənilərin sayı 900000 nəfərə, 1908-ci ildə isə 1300000 nəfərə çatdı. Təkcə, 1896-1908-ci illər ərazində ermənilərin sayı 400000 nəfər artıdı” [34, s.64]. N.Şavrov haqlı olaraq qeyd edirdi ki, “hazırda Cənubi Qafqazda yaşayan 1300000 erməninin 1000000-dan çoxu yerli əhali deyildir, onları biz (yəni Rusiya - S.R.) bura köçürüb gətirmişik” [34, s.64]. Bütün bu rəqəmlərdən də göründüyü kimi, Rusiya imperiyası Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrindən sonra İran və Osmanlı dövlətlərinin ərazisindən ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi və əsasən də İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ bölgələrində yerləşdiril-

məsi siyasətini həyata keçirmiş və Şimali Azərbaycanla Cənubi Azərbaycan və Türkiyə arasında ermənilərdən ibarət tampon ərazi yaradılmasına xüsusi diqqət yetirmişdir.

İran və Osmanlı dövlətlərindən köçürülən ermənilərin İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ bölgələrində yerləşdirilməsi ilə bu bölgələrin yüz illər ərzində formalaşmış Azərbaycan dövlətlərinin etnik (əhali) əlaməti süni surətdə zorla dəyişdirildi və bununla da həmin bölgələrin erməniləşdirilməsinin əsası qoyuldu. Rusiya imperiyası tərəfindən türk-müsəlmanlara qarşı hərtərəfli şəkildə dəstəklənən ermənilər mərhələ-mərhələ həmin ərazilərdə möhkəmləndilər və 1917-ci ildə Rusiya imperiyasının dağılması ilə Qafqazda yeni dövlətlər yaranan zaman həmin bölgələrin “sahibi” kimi “Erməni vilayəti” - Ermənistan çıxış etməyə başladı.

Rusiya imperiyası Şimali Azərbaycan ərazilərini işğal etdikdən sonra bu ərazilərə kənardan təkcə erməniləri köçürmədi. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq imperiyanın mərkəzi quberniyalarından Azərbaycana məqsədyönlü şəkildə rus əhalisinin, eyni zamanda almanların köçürülməsi prosesi də həyata keçirildi.

Türkmənçay müqaviləsinin başqa bir mənfi nəticəsi Azərbaycan ərazisinin Rusiyanın maraqlarına uyğun inzibati ərazi quruluşunda bölünməsi olur. Rusiya işğalından sonra Şimali Azərbaycan ərazisində xanlıqlar və xanlıq idarəçiliyi ləğv edildi, keçmiş xanlıqların ərazisində əyalətlər yaradıldı, xanlıq idarəçiliyi də hərbi-işğal rejimi olan komendant idarə sistemi ilə əvəz edildi. Şimali Azərbaycan ərazisində altı əyalət - Talış, Şirvan, Şəki, Qarabağ, Bakı və Quba əyalətləri, Yelizavetpol (Gəncə) dairəsi, Car-Balakən vilayəti və iki distansiya – Qazax və Şəmsədil distansiyaları yaradıldı. Əyalətlər iki dairədə birləşdirildi. Şəki, Şirvan, Qarabağ və Talış əyalətləri Şuşada yerləşən hərbi dairəyə tabe olan “Müsəlman dairəsi” adlandırılan dairəyə daxil idilər. Bakı, Quba və Dərbənd əyalətləri isə mərkəzi Dərbənddə yerləşən Dağıstan hərbi dairəsinə daxil idilər [1, s.94-95]. Azərbaycan ərazisində erməni icmasının siyasələşdirilməsinin bir yolu da dini mərkəzin yaradılması olur. Azərbaycan ərazilərinin işğalından sonra, 1836-cı ildə 11 mart fərmanı ilə ermənilərin dini-siyasi mərkəzi, Eçmiədzin Patriarxlığı təsis edilir. Eçmiədzin dini mərkəzdən bu bölgə üçün dövlət idarəsinə, ermənilərin Vatikanına çevrilir [3]. Eçmiədzin Patriarxlığının təkidi ilə 1868-ci ildə yerli türk xalqlarının qədim Alban kilsəsi də bağlatdırılır. Beləliklə, işğal nəticəsində Azərbaycan ərazisində azərbaycanlı türk-müsəlman əhalisinin *siyasi* (xanlıq) idarəçilik institutu, *dini* mərkəzi ləğv edilir. “Bu proses əhalisinin böyük əksəriyyətini türk-müsəlmanlar təşkil edən iri *şəhərlərin özü-nüidarə* sistemlərində də tətbiq edilir. Şəhər özü-nüidarəsində ermənilər həmişə xristian azlıq bəhanəsi ilə mandat çoxluğuna malik olurdular” [7, s.93-100].

1840-cı il 10 aprel qanunu ilə Cənubi Qafqazın idarəçiliyi dəyişdirilir. Cənubi Qafqazda Gürcü-İmeretiya quberniyası və Xəzər vilayəti yaradıldı. Azərbaycan ərazilərində Bakı, Qarabağ, Quba, Car-Balakən, Yelizavetpol, Naxçıvan, İrəvan, Talış, Şəki və Şirvan qəzaları təşkil edildi. 1840-cı il 10 aprel qanununun mütərəqqi cəhəti o idi ki, bu qanunla 1828-ci ildə keçmiş Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının ərazilərində yaradılmış “Erməni vilayəti” inzibati-ərazi

vahidi kimi ləğv edildi və onun yerində İrəvan və Naxçıvan qəzaları təşkil edildi. Azərbaycan ərazisində yaradılan qəzalardan Car-Balakən, Yelizavetpol, İrəvan və Naxçıvan qəzaları Gürcü-İmeretiya quberniyasının (bu quberniyanın tərkibində Azərbaycan qəzalarından başqa Tiflis, Qori, Telav, Kutaisi, Aleksandropol, Axalsix və Quriya qəzaları da var idi) tərkibinə, Şirvan, Qarabağ, Şəki, Talış, Bakı qəzaları və hərbi dairəyə daxil olan Dərbənd və Quba qəzaları isə Xəzər vilayətinin tərkibinə daxil edildi [29, s.237]. Buradan da göründüyü kimi, Azərbaycan əraziləri vahid bir inzibati mərkəzdə birləşdirilmədi, iki inzibati mərkəzə parçalandı. Lakin bu inzibati idarəçilik də uzun sürmədi.

1846-cı il 14 dekabr tarixli əsasnaməyə görə, Cənubi Qafqaz ərazisində dörd quberniya - Tiflis, Kutais, Şamaxı və Dərbənd quberniyaları yaradıldı. Bu yeni inzibati bölgüyə görə, yenə də Azərbaycan ərazilərinin idarəçiliyi üç quberniya arasında bölüşdürüldü. Belə ki, İrəvan, Naxçıvan, Yelizavetpol və Sığnax qəzaları 8 qəzadan (əlavə olaraq Tiflis, Qori, Telav, Aleksandropol qəzaları) ibarət olan Tiflis quberniyasının, Şamaxı (Şirvan), Şuşa (Qarabağ), Nuxa (Şəki), Lənkəran (Talış) və Bakı qəzaları 5 qəzadan ibarət Şamaxı quberniyasının, Dərbənd, Quba qəzaları Dərbənd quberniyasının (əlavə olaraq Samur və Dargin rayonları, Kürin və Qazıqumux və Dağıstan əraziləri) tərkibinə daxil edildi [27, s.647].

1849-cu ildə İrəvan quberniyası yaradıldı. Tiflis quberniyasının tərkibindən çıxarılan İrəvan, Naxçıvan və Aleksandropol qəzaları, Şamaxı quberniyasının Şuşa qəzasının Mehri mahalı və Qapan kəndi İrəvan quberniyasına daxil edildi. İrəvan qəzasının bölünməsi hesabına Yeni Bəyazid qəzası, Naxçıvan qəzasının bölünməsi və Şuşa qəzasının Mehri mahalı və Qapan kəndinin hesabına Ordubad qəzası yaradıldı. Bununla da, İrəvan quberniyası 5 qəzadan ibarət oldu: İrəvan, Aleksandropol, Yeni Bəyazid, Naxçıvan və Ordubad qəzaları [28, s.311-312].

1868-ci ildə Ordubad qəzası ləğv edilərək qəzanın bir hissəsi Naxçıvan qəzasına, digər hissəsi (Mehri mahalı) isə yeni yaradılmış Yelizavetpol quberniyasına birləşdirildi. 1870-ci ildə İrəvan quberniyasının tərkibində Naxçıvan qəzasının Şəhur və Dərələyəz sahələri əsasında Şəhur-Dərələyəz qəzası yaradıldı. 1874-cü ildə İrəvan quberniyasının tərkibində Sürməli və Eçmiədzin qəzaları yaradıldı. Beləliklə, yeni inzibati ərazi dəyişikliklərindən sonra İrəvan quberniyası 7 qəzadan - İrəvan, Naxçıvan, Aleksandropol, Eçmiədzin, Yeni Bəyazid, Şəhur-Dərələyəz və Sürməli qəzalarından ibarət oldu [26, s.326].

1859-cu il zəlzələsindən sonra Şamaxı quberniyasının mərkəzi Bakıya köçürüldü və quberniya Bakı quberniyası adlandırıldı. 1860-cı ildə Dərbənd quberniyası ləğv edildi, Quba qəzası Bakı quberniyasının tərkibinə verildi, Car-Balakən hərbi dairəsi Ali Dağıstan hərbi rəisinə təbə edilən Zaqatala hərbi dairəsinə çevrildi. 1868-ci ildə mərkəzi Yelizavetpol (Gəncə) olmaqla Yelizavetpol quberniyası yaradıldı. Bakı quberniyasından Şuşa və Nuxa qəzaları, Tiflis quberniyasından Qazaxla birlikdə Yelizavetpol qəzası, İrəvan quberniyasından ləğv edilmiş Ordubad qəzasının bir hissəsi (Mehri mahalı) Yelizavetpol quberniyasına verildi. 1874-cü ildə Nuxa qəzasının cənub hissəsi hesabına Ərəş qəzası yaradıldı. Sonralar qəzaların bölünməsi hesabına Bakı quberniyasının tərkibində iki yeni

qəza - Cavad və Göyçay qəzaları, Yelizavetpol quberniyasının tərkibində isə Qazax və Zəngəzur qəzaları yaradıldı. 1883-cü ildə Yelizavetpol quberniyasının tərkibində daha iki yeni qəza - Cəbrayıl və Cavanşir qəzaları təşkil edildi [1, s.196-197].

Nəticə

1801-ci ildən başlayaraq Azərbaycan dövlətçiliyi üçün çox ciddi dəyişikliklərin başlanğıcının əsası qoyulur. İşğalçı qüvvə - Rusiya tərəfindən Azərbaycan ərazisindəki yerli xalqların demoqrafik vəziyyətinin dəyişdirilməsinə başlanılır. Müasir beynəlxalq hüquq (1949-cu il Mühəribə zamanı mülki əhalinin müdafiəsi üzrə Cenevrə Konvensiyası baxımından işğal edilmiş ərazilərə digər əhalinin köçürülməsi müharibə qayda-qanunlarının pozuntusu sayılır. Lakin həmin dövrün beynəlxalq hüququ baxımından belə köçürmələr qadağan edilmirdi. Qeyd etdiyimiz beynəlxalq münasibətlərin 1815-ci il Vyana Konqresi, onun Yekun Aktı müasir beynəlxalq hüquq qaydasına malik olmasa da məsələnin mənavi-siyasi tərəfi var. İşğal edilmiş ərazilərə digər əhalinin köçürülməsi uyğun, məqbul hal kimi də qəbul edilmirdi.

Rusiya-Osmanlı müharibəsində qalib gələn Rusiya 1878-ci il San-Stefano müqaviləsinə və Berlin konqresinin qərarlarına görə Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərini Türkiyədən alaraq özünə birləşdirdi. Bu son inzibati-ərazi dəyişiklikləri bəzi istisnalarla 1918-ci ilə qədər davam etdi. Rusiyanın yeni inzibati ərazi vahidlərinin yaradılması istiqamətində həyata keçirdiyi “islahatlar” Azərbaycan ərazilərinin gələcək siyasi-inzibati bütövlüyünün ləğvinə hesablanmışdı. Bu inzibati-ərazi və demoqrafik siyasət daha sonra, 1918-ci ildə ermənilərin və gürcülərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları üçün zəmin hazırlayacaq, tarixən, coğrafi olaraq Azərbaycan ərazisi kimi tanınmış şimal ərazimiz Dərbənd yurisdiksiyamızdan kənarda qalmaqla, eyni zamanda 1920-ci ildə Rusiyanın yeni qanunsuz (1920-ci ilin yanvarında hüquqi qüvvəyə minən Millətlər Liqasının Statutunun 10-cu maddəsi ilə qəbul edilməyən) işğalına zəmin hazırlamalı idi. Rusiyanın işğalı nəticəsində Azərbaycan dövlətləri süqut etsə də onların mirası, xüsusən də, sosial anlamda xalqın varisliyi davam etmişdir. Məhz bunun nəticəsində Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyət formasında, ənənəvi dini ideologiyası və etnik-millî yapısı ilə özünün tarixi coğrafi ərazisinin bir hissəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini təsis edir.

İstinadlar:

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, IV cild (XIX əsr). Bakı: Elm, 2000, 508s.
2. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Elmi red. Y.Mahmudov. Bakı: Azərbaycan, 2010, 616s.
3. İsmayılov R. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azər nəşr, 1993, 163s.
4. Kazımbəyli İ. Azərbaycanın İrəvan bölgəsi: sosial-iqtisadi və siyasi tarix (XIX-XX əsrin əvvəlləri). Bakı: “Turxan” NPB, 2017, s. 66
5. Qlinka S.N. Azərbaycan ermənilərinin Rusiya həddlərinə köçürülməsinin təsviri. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1995, 128s.

6. Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. Azərbaycan: Beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi. 1639-1828. Dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları. Dörd cildə. I cild. Bakı: 2009, 508s.
7. Sadıqov Ə. İ. Xocalı soyqırım cinayəti: ümumi plan və siyasət çərçivəsində təzahür edən niyyət və beynəlxalq hüquq/ Beynəlxalq hüquq və integrasiya problemləri. Elmi analitik və praktiki jurnal. Xüsusi buraxılış. №1(37) 2014 s.93-100
8. Süleymanov M. Gülistan müqaviləsi. II hissə. Bakı: Elm və Təhsil, 2014, 608s.
9. Süleymanov M. Türkmənçay müqaviləsi. Bakı: Elm və Təhsil, 2015, s. 584-585
10. Şuşa Bəyannaməsi. <https://president.az>
11. Şükürov K. Türkmənçay – 1828: Tarixi xronika (İxtisarla). Bakı: Çarşıoğlu, 2006, 188s.
12. Beydili K. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler // Belgeler. Cilt XIII, Sayı 17, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988, 365-469s.
13. Kars antlaşması. <https://hukukbook.com>
14. Gabriel, Die Überwindung des Kriegszustandes /Center for International Studies Zurich, no.24, 1999, p.14
15. Geranmayeh A. The Caspian Sea in Iranian History and Politics // Central Asian Quarterly Labyrinth, Vol.2, No.3, 1995, p.39
16. Hillier T. Sourcebook on Public International Law, Routledge-Cavendish; 1st edition, 1998, 920p.
17. Hobe S. und Krimminich O., Einführung in das Völkerrecht. A. Francke Verlag Tübingen und Basel 2004, 704p.
18. Ipsen K. Völkerrecht. München: Beck, 2004, 1314p.
19. Moore M. National Self-Determination and Secession. Oxford University Press, 1998, 296p.
20. O'Brien J. International Law, Published by Routledge-Cavendish 2001, 972p.
21. Schweisfurth T. Völkerrecht. UTB GmbH; 1 st edition, 2006, 674p.
22. Shaw M.N. International Law. Cambridge University Press, 2003, 1288p.
23. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссий. Т. VII, Тифлис: 1878, 1011с.
24. Венский конгресс 1814-1815. Большая российская энциклопедия. <https://biaenc.ru>
25. Исламов А. Топоним Армения и народов хайк: истоки фальсификаций. Баку 2014, 159с.
26. Кавказский календарь на 1917 год. Тифлис, 1916, Отдел статистический, 1231с.
27. Полное собрание законов Российской империи. Собр. Второе. Т. XXI, 1846, СПб., 1847, 669с.
28. Полное собрание законов Российской империи. Собр. Второе. Т. XXIV, Част 1, 1849, СПб., 1850, 636с.
29. Полное собрание законов Российской империи. Собр. Второе. Т. XV, 1840. СПб., 1841, 809с.
30. Полное собрание законов Российской империи. Собр. Второе. Т. III, 1828. СПб., 1830, 1648с.
31. Последняя война с Турцией, заключающая в себе компанию 1828 и 1829 гг. в Европейской и Азиатской Турций и на Кавказе. Ч. II, СПб., 1850, с. 155-157
32. Тавакалян Н.А. Переселение армян из Персии и Турции в Закавказье после присоединения Восточной Армении к России // Историко-филологический журнал АН Арм. ССР. Ереван: 1978, № 3 (82), с. 37
33. Хейко Крюгер. Нагорно-Карабахский конфликт. Правовой анализ: Перевод с английского издания. Баку: Издательство «Баки Университети», 2012, 228с.

34. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье предстоящая распродажа Мугани инородцам / [соч.] Н.Н. Шаврова. - С.-Петербург: Рус. собрание, 1911. 78 с.

35. Шеремет В.И. Турция и Адрианопольский мир 1829 г. Москва: Из-во «Наука», 1975, 230с.

THE PARTITION OF AZERBAIJAN AND THE DIVISION INTO ADMINISTRATIVE TERRITORIES BY RUSSIA'S SOUTH CAUCASUS POLICY: THE ESTABLISHMENT OF THE "ARMENIAN PROVINCE"

Saftar Rahimli*

Abstract

The ethnic (population) characteristics of the Azerbaijani states formed in these regions over hundreds of years were artificially and forcefully changed with the placement of Armenians (who were resettled from Iran and the Ottoman states) in the regions of Iravan, Nakhchivan and Karabakh. The Armenians, who were comprehensively supported by the Russian Empire against the Turko-Muslims, gradually strengthened in those areas, and the "Armenian Province" - Armenia began to act as the owner of those regions after the new states were formed in the Caucasus with the collapse of the Russian Empire in 1917. After the loss of Yerevan during the ADR period, the fate of Nakhchivan during the Soviet period was under threat. Only by the serious efforts of the Republic of Turkey, with the Kars Treaty of October 13, 1921, Soviet Russia accepted Turkey's protectorate over Nakhchivan. At the request of Moscow Nakhchivan was saved from the threat of Zangezur being gifted to Armenia by Soviet Azerbaijan.

The recognition of Nakhchivan as an integral part of Azerbaijan on the condition that it will not be given to a third country can be considered a successful step. Despite the illegal annexation of ADR by Russia in April 1920, the Kars Treaty of 1921 played an important role in maintaining the formal attributes of ADR. Although the Kars Treaty could not prevent the annexation of Azerbaijani territories, including Zangezur, to Armenia, it was important in terms of the status of Nakhchivan. As a result of this, the Preamble of the Shusha Declaration, signed between Turkey and Azerbaijan on June 15, 2021, by referring to the Kars Agreement, actually justifies the territorial attribute of the Azerbaijan Democratic Republic, Zangezur being the historical geographical territory of Azerbaijan.

Keywords: Treaty of Gulistan, Treaty of Turkmenchay, Congress of Vienna, Divided Azerbaijan, International law, Azerbaijan Democratic Republic.

РАЗДЕЛ АЗЕРБАЙДЖАНА И РАЗДЕЛ НА АДМИНИСТРАТИВНЫЕ ТЕРРИТОРИИ ПОЛИТИКОЙ РОССИИ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ: СОЗДАНИЕ «АРМЯНСКОЙ ПРОВИНЦИИ»

Сафтар Рахимли**

Резюме

Расселением переселенных из Ирана и Османских государств армян в районы Иревана, Нахчывана и Карабаха были искусственно и насильственно изменены этнические (населенные) характеристики азербайджанских государств, образовавшихся в этих районах на протяжении сотен лет, и, таким образом, фундамент была заложена арменизация этих регионов. Армяне, которых Российская империя всесторонне поддерживала

* Ph.D., Baku State University

** Д.ф.п.п., Бакинский государственный университет

против турок-мусульман, постепенно укреплялись на тех территориях, и в 1917 году, когда на Кавказе с распадом Российской империи образовались новые государства, «Армянская провинция» - Армения стала выступать в роли «хозяина» этих регионов. После потери Еревана в период АДР судьба Нахчывана в советский период находится под угрозой. Только серьезными усилиями Турецкой Республики Карским договором от 13 октября 1921 года Советская Россия приняла протекторат Турции над Нахчываном. По просьбе Москвы Нахчыван был спасен от опасности «подарка» Зангезура Армении Советским Азербайджаном.

Успешным шагом можно считать признание Нахчывана неотъемлемой частью Азербайджана при условии, что он не будет передан третьей стране. Несмотря на незаконную аннексию АДР Россией в апреле 1920 г., Карский договор 1921 г. сыграл важную роль в сохранении формальных атрибутов АДР. Хотя Карский договор не мог предотвратить присоединение азербайджанских территорий, в том числе Зангезура, к Армении во второй раз, он был важен с точки зрения статуса Нахчывана. В результате этого преамбула Шушинской декларации, подписанной между Турцией и Азербайджаном 15 июня 2021 года, ссылаясь на Карское соглашение, фактически обосновывает территориальный атрибут АДР, поскольку Зангезур является исторической географической территорией Азербайджана.

Ключевые слова: Гюлистанский договор, Туркменчайский договор, Венский конгресс, Разделенный Азербайджан, Международное право, Азербайджанская Демократическая Республика.

İNFORMASIYA HÜQUQU

RƏQƏMSAL DÖVRDƏ İFADƏ AZADLIĞI VƏ DEMOKRATİK YANAŞMALAR

Ramil Aslanov*

Xülasə

Məqalədə rəqəmsal dövrdə ifadə azadlığı və demokratik yanaşmalar hüquq ədəbiyyatında mövcud fikir müxtəlifliyi və praktiki əsaslarla təhlil edilir. İlk olaraq qeyd edilir ki, son illərdə elm və texnologiya sahəsində dinamik sürətlə gedən inkişaf, xüsusilə informasiya sistemlərindəki irəliləyişlər insanların həyatında mühüm təsiredici rola malikdir. Məqalədə daha sonra, rəqəmsal cəmiyyətdə demoratiyanın inkişafı kontekstindən ifadə azadlığını izah etmək, onun lehinə arqumentlər və əsaslandırma irəli sürmək üçün irəli sürülən müxtəlif nəzəriyyələr geniş təhlil edilir. Qeyd edilənlər bir sıra beynəlxalq sənədlər, məsələn, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası üzrə praktiki əsaslarla nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda, qeyd edilir ki, demokratik cəmiyyətdə ifadə azadlığına müdaxilənin zəruri olub-olmadığını araşdırarkən sosial ehtiyac təzyiqi və mütənasiblik meyarlarını bir-birindən ayırmaq və müstəqil nəzərə almamaq lazımdır.

Açar sözlər: *rəqəmsal dövr, ifadə azadlığı, demokratik yanaşmalar, sosial media, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, media azadlığı.*

Son illərdə elm və texnologiya sahəsində dinamik sürətlə gedən inkişaf, xüsusilə informasiya sistemlərindəki irəliləyişlər insanların həyatında mühüm təsiredici rola malikdir. Fərdi və kütləvi kommunikasiya vasitəsi olmaqla yanaşı, informasiya əldə etmək üçün ən çox istifadə edilən vasitə olan internet gündəlik həyatda bir çox digər asanlaşdırıcı effektlərlə yanaşı, ifadə azadlığının həyata keçirilməsinin ən mühüm vasitələrindən birinə çevrilmişdir. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi də qeyd etmişdir ki, internet ayrı-ayrı şəxslərin ifadə və məlumat azadlığı hüquqlarını həyata keçirmələri üçün əsas vasitələrdən biridir [1]. İnternet xüsusilə ifadə azadlığı kontekstində məlumatın axtarılması, əldə edilməsi və paylaşılmasında çox mühüm rola malikdir. İnternet sayəsində, xüsusən də insanların sosial mediadan intensiv istifadəsi ilə sosial, siyasi, dini, iqtisadi, mədəni və s. sferalarda geniş ictimaiyyətə öz fikir və mülahizələrini bildirmək onların ifadə azadlığından istifadə vasitəsi sayıla bilər. Lakin istifadə edilən ifadələr və ya edilən müxtəlif yazılara görə başqalarının reputasiyası və hüquqları zədələnmə bilər. Məhkəmə qərarlarında ifadə azadlığının həyata keçirilməsi ilə başqalarının reputasiyası və hüquqlarının qorunması arasında tarazlığa riayət edilməlidir. Buna görə də ifadə azadlığı ilə reputasiyanın qorunması arasında tarazlığa riayət edilməsi hüquqi tənzimləmələr və məhkəmə qərarları ilə həll olunmağa çalışılan yeni bir hüquqi sahə kimi müəyyən edilə bilər.

* hüquq elmləri doktoru, Bakı Dövlət Universitetinin Konstitusiya hüququ kafedrasının professoru

İnternet ünsiyyətində iştirak edən subyektlərin müstəqil olduğu bir platformadır. Məlumatlar məzmunundan asılı olmayaraq bir mənbədən digərinə ötürülür və informasiyanın dövriyyəsinə müdaxilə edilmir. Bu baxımdan xalis neytrallıq prinsipi siyasi, iqtisadi və sosial sahələrdə böyük rolə malik olan elektron rabitənin tənzimlənməsinin təmin edilməsi və şəbəkə universallığının təmin edilməsi deməkdir. Böyük şirkətlərin internet sərmayələri onların internetdə aktiv olduğunu göstərsə də, məzmun istehsalında müstəqil olan şəxslər böyük şirkətlərin və ya bürokratiyanın nəzarətini aşmağa bilər. Bundan əlavə, texnoloji bilikləri olan müxtəlif istifadəçilər informasiya sahəsində qabaqcıl şirkətlərə meydan oxuyan təşəbbüslər yarada bilərlər. Bu kontekstdə Facebook, Twitter, YouTube, Google misal göstərilə bilər. Bu cür hallar internetdə ifadə azadlığının hədlərinin tənzimlənməsini zəruri edir.

Rəqəmsal texnologiyalar tez-tez ictimai rəyi manipulyasiya etmək üçün istifadə olunur. Bəzi sosial media platformalarının alqoritmlərini aldatmaqla, o cümlədən botlardan və saxta hesablardan istifadə etməklə dezinformasiya və nifrət və zorakılığa təhrik edildiyinə dair heç bir sübut yoxdur. Bu, əhaliyə qorxunun aşılanmasına, antidemokratik hərəkətlərin və xüsusilə də seçki və ya referendum günləri ilə bağlı ifrat sağ partiyaların çərçivəsini sıxışdırmağa kömək edir.

Ümumiyyətlə, sosial medianın rolu danılmazdır. Almaniyanın dövlət xəbər agentliyi Deutsche Welle (DW) sosial medianın o qədər vacib olduğuna diqqət çəkir ki, bəzi alman internet istifadəçiləri bir gününü Facebook, Instagram və ya Twittersiz keçirə bilmirlər. Federal İnformasiya, Telekomunikasiya və Kompüter Texnologiyaları Assosiasiyasının (Bitkom) keçirdiyi sorğuya əsasən, Almaniyanın hər on internet istifadəçisindən doqquzu sosial mediada aktıvdır. Onların üçdə birindən çoxu həyatlarını sosial şəbəkələrsiz təsəvvür edə bilmir. Tipik olaraq, insanlar bir neçə platformada qeydiyyatdan keçirlər. Sosial şəbəkələr xüsusilə 14-29 yaş arası gənclər arasında populyardır. Hətta 65 yaşdan yuxarı insanlar qrupunun üçdə ikisi də sosial şəbəkələrdə qeydiyyatdan keçmişdir [2].

İnternetin yuxarıda qeyd etdiyimiz faydaları ilə yanaşı, fərdi və sosial sahədə mənfi nəticələri də var. Belə ki, internet fərdi azadlıqlara müdaxilə vasitəsi olmaqla yanaşı, cəmiyyətdə cinayət törətmək, ictimai asayişə qarşı çıxmaq, qeyri-qanuni fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün sadə alətə çevrilmişdir. Ona görə də ayrı-ayrı dövlətlər öz suveren hüquqlarına əsaslanaraq müxtəlif sosial və siyasi məqsədlərlə internetdən istifadənin prosedur və prinsiplərini müəyyən etmək hüququnu və səlahiyyətini tənzimləməyə çalışırlar. Vətəndaşların müxtəlif məqsədlər üçün internetdən istifadəsinin məhdudlaşdırılması və ya qarşısının alınması üçün hüquqi tədbirlər görülməkdədir. Lakin bu tənzimləmələr xəbər və məlumatların yayılmasının qarşısını alan, ifadə azadlığına mane olan bir ölçüyə çatmamalıdır. İHAM-ın qeyd etdiyi kimi, böhtan, nifrət və ya zorakılıq xarakterli çıxışlar da daxil olmaqla, açıq-aşkar qeyri-qanuni ifadələr dünyada heç vaxt olmadığı kimi sanıylar və ya bəzən uzun müddət onlayn qala bilər. Buna görə də, İnternetin ifadə azadlığının həyata keçirilməsi üçün təklif etdiyi mühüm üs-

tünlükləri tanımasına baxmayaraq, Məhkəmə hesab edir ki, prinsipcə təhqiredici sözlər və ya digər nalayiq məzmunla zərər çəkmiş şəxslərin iddia qaldırma imkanını tanımaq lazımdır və bu şəxsi hüquqlarının pozulmasına qarşı effektiv vasitə ola biləcək kompensasiya üçün zəruri səciyyə daşıyır [3].

Bir qayda olaraq, beynəlxalq və regional normalarda ifadə azadlığının həm onlayn, həm də oflayn rejimdə bərabər şəkildə qorunması tələbi qarşıya qoyulur. Bir sıra üzv dövlətlər də sosial media platformalarında fəaliyyət göstərən şirkətlərin fəaliyyətini tənzimləmək üçün təkliflər qəbul edib və ya təkliflər veriblər. Bu kontekstdə qanunvericilikdə bütün məzmun moderasiyası təcrübələri üçün aydın və proqnozlaşdırıla bilən müddəaların olması və istifadəçi məzmunu ilə bağlı bütün qərarlara qarşı effektiv müdafiə vasitələrinin olması vacibdir. Bundan əlavə, Avropa səviyyəsində rəqəmsal xidmətlərlə bağlı standartları uyğunlaşdırmaq və onlayn platformaları tənzimləmək üçün qanunvericiliyin yaradılması istiqamətində səylər var ki, bu da ifadə azadlığının qorunmasına kömək etmək potensialına malikdir.

Qeyd olunanlar dövlətlərin demokratik cəmiyyətdə vacib elementlərdən olan ifadə azadlığının təminatı üçün pozitiv və neqativ öhdəliklər daşdığını şərtləndirir. İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının (1950) 10-cu maddəsində hər kəsin ifadə azadlığı tanınmışdır və bu azadlığın həyata keçirilməsi üçün subyekt və zaman baxımından əvvəlcədən müəyyən edilmiş məhdudiyyət yoxdur. Dövlətlər öz neqativ öhdəlikləri çərçivəsində ifadə azadlığının sərbəst həyata keçirilməsini təmin etmək üçün bu hüququn həyata keçirilməsinə mənfi təsir göstərə biləcək hər cür məhdudiyyətlərdən, şərtlərdən və maneələrdən çəkinməlidirlər. Qısa sözlə desək, dövlətlərin ifadə azadlığına müdaxilə etməmək, bu azadlıqdan istifadəni məhdudlaşdırmaq öhdəliyi vardır. Fərdlərin əsas hüquq və azadlıqlarının dövlətin müdaxiləsinə qarşı təmin olunması üçün dövlət hərəkətsizlikdən və müdaxilədən çəkinməlidir. İfadə azadlığına müdaxilənin qanuni məqsəd və mütənasiblik prinsipi əsasında olub-olmamasının qiymətləndirilməsi də dövlətin neqativ öhdəliklərinə göstərdiyi hörmətin müəyyən edilməsində əsas meyar olmalıdır. Əgər müdaxilənin ədalətli və qanuni əsasları yoxdursa, neqativ öhdəliklərin pozulması halı təsdiq olunacaqdır.

Eyni zamanda, dövlətlərdən ifadə azadlığının səmərəli istifadəsini təmin etmək üçün öz pozitiv öhdəlikləri çərçivəsində bəzi tədbirlər görmələri tələb olunur. Hər bir konkret hal üçün görülməli tədbirlərin həcmi fərqli ola bilər. İHAM bəzi işlərdə dövlətin pozitiv öhdəliklərini vurğulamışdır. Məlumat və ideyaları almaq azadlığı Konvensiyanın 10-cu maddəsinin əsas komponentlərindən birini təşkil edir. Bununla belə, bunu şəxslərə administrasiyanın əlinə olan hər cür məlumat və sənədləri əldə etmək hüququnun verilməsi kimi şərh etmək çətindir. Məhkəmə Leander İsveçə qarşı qərarında qeyd etdiyi kimi, məlumat azadlığının əsası Hökumətə hər kəsin başqaları tərəfindən paylaşılan məlumatı almaq məne olmağı qadağan edir. Konvensiyanın 10-cu maddəsi fiziki şəxsə öz şəxsi mövqeyi haqqında məlumatı

ehtiva edən reyestrə daxil olmaq hüququ vermir və ya Hökuməti bu cür məlumatları şəxslərə təqdim etməyə məcbur etmir. [4] Bu kontekstdə informasiya almaq hüququ dövlətin üzərinə informasiya toplamaq və yaymaq üzrə pozitiv öhdəlik qoymur, əksinə əsas etibarilə şəxsin başqaları tərəfindən paylaşılan məlumatlara çıxışına mane olmamaq və fərdlər arasında ünsiyyətə mane olmamaq kimi neqativ öhdəlik qoyur [5].

Cəmiyyətin məlumat almaq hüququ kontekstində media müxtəlifliyi çox vacibdir. Audiovizual mediada plüralizmə gəldikdə, Məhkəmə demokratiyanın plüralizm olmadan mövcud ola bilməyəcəyi arqumentini əsas götürür. Müvafiq olaraq, demokratiya ifadə azadlığı ilə qidalanır [6]. Audiovizual media kimi həssas sektorda müdaxilə etməmək kimi neqativ öhdəliyə əlavə olaraq, dövlətin effektiv plüralizmi təmin etmək üçün müvafiq hüquqi və inzibati çərçivənin yaradılmasına dair pozitiv öhdəliyi vardır. Digər tərəfdən, ifadə azadlığından istifadə edən mətbuat təşkilatlarına və onların üzvlərinə qarşı fiziki hücumlar və digər hərəkətlər qarşısında dövlət bu şəxslərə qarşı hücumlara qarşı öz pozitiv öhdəlikləri çərçivəsində tədbirlər görməlidir [7]. Rəqəmsal cəmiyyətdə demokratiyanın inkişafı kontekstindən ifadə azadlığını izah etmək, onun lehinə arqumentlər və əsaslandırma irəli sürmək üçün müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür. Bu nəzəriyyələrdən bir neçəsinə diqqət yetirmək yaxşı olardı.

Özünü ifadə etmə nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyənin üzərində qurulduğu əsas element fərdin digər həyat formalarından fərqləndirən düşünmə və dərk etmə qabiliyyəti vasitəsilə özünü aktuallaşdırmasıdır. İfadə azadlığı fərdin özünü dərk etməsinə və deməli, fərdin inkişafına xidmət edən vasitəçi element kimi qəbul edilir. Bu nəzəriyyəyə görə, fərdin oxumaq, yazmaq və danışmaq azadlığına qoyulan qadağalar onun şəxsiyyətinə və şəxsiyyətinin inkişafına mənfi təsir göstərmə təhlükəsi kimi qəbul edilir. Ona görə də fərdlərin cəmiyyətin ümumi rifahına zərərli olsa belə, ifadə azadlığı hüququ vardır. Özünü reallaşdırmaq bütün digər insani dəyərlərin formalaşmasında dəstəkləyici rol oynadığından ən əsas əxlaqi dəyərlərdən biri kimi qəbul edilir [8]. Fərdin özünü dərk etməsi və digər insani ölçüləri inkişaf etdirməsinin əsas yolu heç bir təzyiq, məhdudiyyət və narahatlıq hiss etmədən müstəqil və azad şəkildə özünü ifadə edə bilməsidir. İfadə azadlığı fərdin öz məqsəd, prinsip və məqsədlərinə uyğun olaraq özünü ifadə etməsinə, digər bəşəri dəyərləri ucaltmasına və açıq ünsiyyət kanallarından istifadə edərək, sosial şəbəkələrdə qarşılıqlı əlaqədə özünü reallaşdırmasına xidmət edən ən vacib elementlərdən biridir.

Bu nəzəriyyə həm də özünü aktuallaşdırmaqda ünsiyyətin rolunu vurğulayır. Müvafiq olaraq, ünsiyyət insanın öz fikirlərini aydınlaşdırmaq və daha yaxşı qavramaq imkanı verdiyi üçün özünü həyata keçirməsinin tərkib hissəsi kimi qəbul edilir. İnsan zehni fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün özünü dərk etmək və ünsiyyət qurmaq üçün əqli qabiliyyətlərindən istifadə etməlidir. Ünsiyyət fərdin öz başına təsəvvür edə bilmədiyi və ya ifadə edə bilmədiyi üstünlüklərdən xəbərdar olmasını təmin edir və bununla da geniş müxtəlif ideya və baxışlar vasitəsilə alıcının özünü inkişaf etdirməsinə şərait yaradır. Nə qədər çox fikir

eşidiriksə, bir o qədər çox fikir nəzərdən keçirməliyik. Və nə qədər çox ideyanı qiymətləndirməyə məcbur olsaq, bir o qədər də ideyaları qiymətləndirmək və seçməkdə mühüm bacarıq əldə etmək imkanımız olur [9].

Demokratiyaya əsaslanan nəzəriyyə. Bu nəzəriyyəyə görə, ifadə azadlığı demokratiyanın reallaşması və fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri elementdir. Azad tənqid vasitəsilə həyata keçirilə bilən ictimai tənqid demokratiyanın vacib elementidir. Bu, həmçinin “ortaq yaxşını” [8] tapmağın bir yolu sayıla bilər. Demokratiyaya əsaslanan yanaşma, əsasən dövlətin formalaşdırılmasında və idarə olunmasında demokratik prinsiplərin üstünlük təşkil etməli olduğu müddəasına əsaslanır. İfadə azadlığı demokratiyanın fəaliyyətinin ən fundamental elementlərindən biridir, lakin ondan sui-istifadə onu məhv etmək təhlükəsini də daşıyır. Xalqın xalq tərəfindən və xalq üçün idarə edildiyi demokratik rejimlərdə idarəetmənin legitimliyini təmin edən əsas fakt idarəçiliyin xalqın iradəsinə əsaslanması və idarəçilərin vəzifə və məsuliyyət hissi ilə hərəkət etməsidir. Şəxsin demokratik siyasi həyatda daha fəal iştirakını və geniş ictimaiyyətin ümumi maraqlarına toxunan qərarların qəbulu mexanizmlərində daha çox fəallığını nəzərdə tutan “birbaşa demokratiya” və ya “iştirakçı demokratiya” modelində ifadə azadlığından səmərəli və müstəqil istifadə sayəsində ictimaiyyətin ictimai problemləri müzakirə etmək və qərarlar qəbul etmək imkanları daha geniş olur. Belə ki, ictimai müzakirələrdə fəal iştirak etmək ictimai maraq doğuran məsələlərlə bağlı müzakirə, danışqlar və fikirlərin sərbəst ifadəsini tələb edir. İctimai müzakirələrdə iştirak kontekstində birbaşa demokratiyanın reallaşması ilə ifadə azadlığı arasında çox sıx əlaqənin olduğu görünür. İdeyaların sərbəst ifadəsi ilə fəal iştirak edə bilən ictimai debat fenomeni həm də xalqın tələblərini, gözləntilərini siyasi hakimiyyətə çatdırmaq üçün ən təsirli vasitə olduğundan, hökumətlər nəyin lazım olduğunu müəyyən edə bilirlər ki, bu da cəmiyyətin ümumi gözləntiləri və maraqlarının müəyyən məsələlərlə bağlı olması və siyasi qərarların qəbulu mexanizminin ictimai maraqlara uyğun olmasını təmin edir. Beləliklə, ifadə azadlığı sayəsində ictimai müzakirələrdə iştirak edən fərdlər ictimai məsələlərə dair məlumat və sənədləri əldə edə biləcək və bu barədə danışqlar apararaq şəffaf, məsuliyyətli və hesabatlı idarəetmə modelinin formalaşmasına da töhfə verəcəklər. Demokratik iştirak prosesinin ən mühüm elementi ondan ibarətdir ki, fərdlər qərarların qəbulu prosesində səmərəli və səmərəli iştirakını təmin etmək üçün zəruri olan bütün növ məlumatlara, sənədlərə və digər informasiya resurslarına səmərəli şəkildə daxil ola bilsinlər. Bunun üçün ünsiyyət imkanları əlçatan olmalı, müzakirə və danışqlar imkanları olmalıdır. Deməli, demokratiyaya əsaslanan nəzəriyyədə ifadə azadlığı fərdlərdən öz fikir və düşüncələrini sərbəst ifadə etmək, eləcə də başqalarının fikir və düşüncələrini öyrənmək hüququna malik olmasını tələb edir. İfadə azadlığından istifadə edən şəxslər siyasi qərarların qəbulu proseslərində fəal rol alaraq, ictimai maraqları təmin etməklə hakimiyyətin nəzarətinə imkan verir və demokratiyanın mahiyyətinə uyğun olaraq üstün olacaqlar. Bütün bunlar ictimai müzakirələrin üstünlük

təşkil etdiyi demokratik sistemdə plüralizm prinsipinin tanınmasına səbəb olacaqdır.

Siyasi ifadə azadlığının mövcudluğuna demokratik yolla seçilmiş hökuməti və ya onun orqanlarını tənqid etmək hüququ da daxildir. Xüsusilə geniş ictimaiyyəti narahat edən məsələlərdə siyasi tənqid mədəniyyətinin mövcudluğu və üstünlük təşkil etməsi demokratiyanın tam və öz məqsədinə uyğun fəaliyyət göstərməsinin ən əsas göstəricilərindən biridir. Azad siyasi debat mədəniyyətinin hökm sürdüyü bir mühitdə siyasi debatda azad iştirakın qarşısının alınması uzunmüddətli perspektivdə cəmiyyətin sabitliyinə təhlükə yarada bilər. Buna görə də ifadə azadlığı ilə demokratik sistemdə qurulmuş institutlara nəzarət arasında sıx əlaqələr şəbəkəsi mövcuddur.

Həqiqətin kəşfi nəzəriyyəsi. J.S.Mill tərəfindən işlənib hazırlanmış və Birləşmiş Ştatların Ali Məhkəməsi tərəfindən “ideya bazarı” kimi müəyyən edilən bu nəzəriyyəyə görə, ideyaların açıq və sərbəst müzakirəsinin biliyə və həqiqətə çatmağın yeganə yolu olduğu iddia edilir [10]. İfadə azadlığını başqa dəyərlərin reallaşması üçün bir vasitə kimi görən bu nəzəriyyəyə görə, yalan olduğu iddiası ilə qadağan edilən bir fikrin reallığı təmsil etməsi mümkün ola bilər. J.S.Mill fikrin qadağan edilməsinə qarşı müxtəlif arqumentlər irəli sürür:

Birincisi, qadağan olunmuş fikirlər doğru ola bilər.

İkincisi, qadağan olunmuş baxışlar yalan görünsə də, qismən doğru ola bilər. Onların qarşısını almaq bu həqiqətlərin üzə çıxmasının qarşısını alır.

Üçüncüsü, fikir düzgün olsa belə, onun daha yaxşı başa düşülməsi və qəbul edilməsi üçün onun sərbəst şəkildə tənqid edilməsinə, ona qarşı etiraz edilməsinə imkan vermək lazımdır. Əks halda düzgün fikirlərin yaranmasının qarşısı alınır.

Nəhayət, doğru baxışların doqmatik və qəti inanclara çevrilməsinin qarşısını almaq üçün doğru olduğuna inanılan fikirlərin əks baxışlarla sınaqdan keçirilməsinə imkan vermək lazımdır. Əks halda bu baxışlar öz mənasını itirir və cari ehtiyacları ödəyə bilməz. [11]

Bu nəzəriyyəyə görə, həqiqətə çatmaqda nəticələri proses müəyyən etdiyi üçün əsas məsələ nəticə deyil, proses olacaq. Çünki bilik rəasional düşüncədən məntiqlə çıxacaq. Məlumatın yayılması və dominant baxışların tənqidi faktların və dəyərlərin yanlış müəyyənləşdirilməsinin və konseptuallaşdırılmasının qarşısını alacaq. Bu səbəbdən açıq və sərbəst müzakirənin mövcudluğu yetərli hesab edilir. İfadə azadlığı həqiqətin kəşfinə əsaslanan baxışda azad ifadə, yayılma, müzakirə, tənqid və fikir mübadiləsi prosesinin ən mühüm elementini təşkil edir. İfadə azadlığına qeydiyyat, məhdudiyyətlər və əngəllər də həqiqətə çatma prosesinə mənfi təsir göstərəcək və həqiqətin yanlış əvəz etməsinə mane olacaq. Odur ki, həqiqətin üzə çıxarılmasına aparan prosesin sağlam işləməsinə təmin etmək üçün bu hüquq dövlət orqanlarının özbaşına müdaxilələrindən qorunmalı, eyni zamanda konstitusiyaya və qanunla təmin edilməlidir. Şəxslərin dövlət orqanlarının özbaşına müdaxilələrindən müdafiəsi ilə yanaşı, bu hüququn həyata keçir

rilməsinə qarşı digər şəxslərin, qrupların və ya digər təzyiq elementlərinin müdaxiləsinə qarşı təminat sistemi də təmin edilməlidir.

Qeyd olunan nəzəriyyələrdən ikinci, yəni demokratiyaya əsaslanan nəzəriyyə dövrün tələbləri baxımından da özünü doğruldur. İkinci nəzəriyyəni rəhbər tutmaq internet məkanında müəyyən mənada xaosa və özbaşınalığlara gətirib çıxara bilər. Birinci nəzəriyyə isə ifadə azadlığını demokratik cəmiyyət üçün deyil, tamamilə fərqli aspektdən şərh edir.

Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi “KİV-də Siyasi Müzakirə Azadlığı haqqında Bəyannamə”də ictimaiyyətin onları maraqlandıran məsələlərlə bağlı məlumat və rəyə malik olmasının vacibliyini və bu informasiya proseslərində mətbuatın rolunu qeyd etmişdir. Buna görə də ictimai narahat edən məsələlərlə bağlı ictimaiyyətin məlumatlandırılması plüralist demokratiyanın və siyasi ifadə azadlığının tələbidir. Bu azadlıq media qurumlarının siyasi xadimlər və dövlət məmurları haqqında mənfi məlumatlar və tənqidi fikirlər dərc etmək hüququnu, ictimaiyyətin bu cür fikir və məlumatları öyrənmək hüququnu ehtiva edir. Fərdlərin ümumi maraq doğuran məsələlərlə bağlı ifadə azadlığından yalnız seçkilər zamanı istifadə edilməsi və ya onların yalnız siyasi məsələlərlə bağlı fikir bildirməklə məhdudlaşması bu prinsipin çox ciddi və sərt şəkildə tətbiq olunduğunun göstəricisidir. Fərdlərin hökumət və ya siyasi partiyalar tərəfindən cari siyasət elementi kimi qəbul edilməsindən asılı olmayaraq, sosial, siyasi, iqtisadi və s. istənilən sahələrdə bütün məsələlərdə öz fikir və mülahizələrini ifadə etmək, müzakirələrdə iştirak etmək və tənqid etmək hüququna malik olduğu siyasi mühit sosial sülhün və plüralizmin hökm sürməsinə kömək edəcəkdir.

Siyasi ifadə azadlığının məhdudlaşdırılması kontekstində ifadə azadlığı ciddi şəkildə gündəmdə olsa da, ədəbi-bədii əsərlərə müdaxilə zamanı bu hüquqla bağlı tənzimləmə məsələləri ortaya çıxır. Konvensiyanın 10-cu maddəsi ifadə azadlığını çox geniş kontekstdə qoruyur. Bədii ifadə azadlığı da ifadə azadlığı çərçivəsində qorunur. Bədii ifadə azadlığı və təsviri incəsənət kontekstində ifadə azadlığının yalnız əlverişli və ya zərərsiz və ya əhəmiyyətsiz hesab edilən məlumat və ideyalara deyil, həm də təhqiredici, şokedici məlumat və düşüncələrə şamil edilməsi prinsipi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bədii ifadə azadlığı tənqid və satira azadlığının daha intensiv istifadə olunduğu bir sahədir. Demokratik cəmiyyətin əsas elementləri olan plüralizm, tolerantlıq və açıq fikirlilik kimi məfhumlara sənət əsərləri vasitəsilə ifadə azadlığı hüququndan istifadə edildikdə daha həssas yanaşılmalı və qiymətləndirilməlidir. Burada satirik yanaşmalar xüsusilə qeyd olunmalıdır. Satirik sənət əsərləri ifadə azadlığı və başqalarının hüquqlarının müdafiəsi arasında tarazlıq kimi Məhkəmənin araşdırma obyektinə olmuşdur. Satira bədii ifadə və sosial şərh formasıdır. Odur ki, satira özünün şişirdilməsi və reallığı təhrif etdiyi üçün təhrik məqsədi daşıyır və bu ifadə formasından istifadə edərək sənətinin ifadə azadlığı hüququna hər hansı müdaxilə xüsusi diqqətlə araşdırılmalıdır. Avstriyanın ən tanınmış və müasir incəsənət sərgilərini nümayiş etdirən müstəqil rəsm qalereyası olan ərizəçi assosiasiyasının yaradılmasının 100 illiyi çərçivəsində “Bədii azadlıq əsr” adlı sərgi

təşkil edilmişdir. Bu sərgidə nümayiş etdirilən və rəssam Otto Mühl tərəfindən çəkilən “Apokalipsis” adlı rəsmdə Tereza Ana, Avstriya kardinalı Hermann Qroer və Avstriya Azadlıq Partiyasının keçmiş prezidenti Yorq Hayder də daxil olmaqla mühüm fiqurlar çılpaq və ədəbsiz məzmunla təsvir edilmişdir. Ərizəçi iddia etmişdir ki, Avstriya məhkəmələri tərəfindən sözügedən rəsm əsərinin nümayişinə qoyulan qadağa ifadə azadlığı hüququnun pozulmasıdır. Məhkəmə öz araşdırmasında satiranın bədii ifadə vasitəsi olduğunu və reallığı təhrif etmək xüsusiyyətinə malik olduğunu, Avstriya məhkəməsinin qadağa qərarının qanuni məqsəd güdmədiyini və demokratik cəmiyyətdə zəruri olmadığını qərara almışdır. İfadə azadlığı hüququndan istifadə edən hər kəs kimi, satirik sənətdən istifadə edənlərin də qeyri-məhdud azadlığı yoxdur və onlar Konvensiyanın 10-cu maddəsinin 2-ci bəndində göstərilən məhdudiyyətlərə və şərtlərə tabedirlər. İfadə azadlığı hüququndan istifadə edənlər ilk növbədə öz “vəzifə və məsuliyyətlərini” dərk edərək hərəkət etməlidirlər. Bu vəzifə və məsuliyyətin əhatə dairəsi istifadə olunan texniki vasitəyə və işin vəziyyətinə görə fərqlənir. Xüsusən də mətbuatdan söz düşəndə mətbuat öz vəzifə və məsuliyyətini dərk edərək ictimai maraq doğuran hər bir məsələni çatdırmağa borcludur. Həmin əsərin ifadə azadlığı çərçivəsində nəzərdən keçirilib-keçirilməyəcəyini müəyyən etmək üçün təkcə bədii əsərin estetik dəyəri önəmli deyil [12].

İfadə azadlığına dair məhdudiyyətlərlə bağlı vacib şərtlər sırasında demokratik cəmiyyət üçün zərurilik xüsusi yer tutur. Konvensiyanın preambulasında qeyd edildiyi kimi, əsas hüquq və azadlıqlar demokratik siyasi rejimdə yarana və qoruna bilər. Bu kontekstdə demokratik cəmiyyət konsepsiyası Konvensiyanın əsasını təşkil edir və başlıca məqsəd hüquq və azadlıqları lüzumsuz və qeyri-mütənasib şəkildə məhdudlaşdırmamaqdır. Demokratik ictimai quruluşun tələbləri ilə hüququn məhdudlaşdırılması arasında uyğunluq olmalıdır. Demokratik cəmiyyətin tələbləri məhdudiyyətin yolverilməzliyi üçün mühüm həddi təşkil edir. Bu meyar Konvensiyanın 10-cu maddəsinin ikinci bəndinə daxil edilmişdir.

Demokratik cəmiyyət anlayışının iki fərqli xüsusiyyəti vardır. Birincisi, bu termin Konvensiyadakı hüquqların tanınması və şərhə zamanı razılığa gələn Dövlətlərin riayət etməli olduqları əsas meyarları müəyyən etməklə istiqamətləndirici funksiyaya malikdir. Məhkəmə Handyside Böyük Britaniyaya qarşı qərarında demokratik cəmiyyət anlayışından nə başa düşdüyünü izah etmişdir. Məhkəməyə görə, “İfadə azadlığı demokratik cəmiyyətin təməl əsaslarından birini, cəmiyyətin tərəqqisi və hər bir insanın inkişafı üçün vacib şərtlərdən birini təşkil edir. İfadə azadlığı 10-cu maddənin həddləri daxilində təkcə əlverişli və ya zərərsiz və ya diqqətəlayiq hesab olunmayan xəbər və ideyalara deyil, həm də dövlətin əleyhinə olan xəbərlərə və fikirlərə də şamil edilir. Bunlar plüralizm, tolerantlıq və açıq fikirliliyin tələbləridir. Onlar olmasaydı, demokratik cəmiyyət olmazdı”. Ona görə də ifadə azadlığının məhdudlaşdırılması meyarlarını qiymətləndirərkən hər hansı mənə deyil, demokratik cəmiyyətin dəyərlərinə uyğun gələn meyarların mənası əsas götürülməlidir [13]. İfadə azadlığına müdaxilənin demokratik cəmiyyətdə zəruri şərtə cavab verməsi üçün bu şərt çərçivəsində bir

sıra alt meyarlar hazırlanmışdır. Müvafiq olaraq, demokratik cəmiyyətdə müdaxilənin zəruri sayılması üçün “təcili sosial ehtiyac təzyiqinin mövcudluğu” olmalıdır, müdaxilə qanuni məqsədlə mütənasib olmalı və müdaxilə üçün müvafiq və kifayət qədər əsaslandırma olmalıdır. “Təcili sosial ehtiyac” və “mütənasiblik” elementləri Konvensiyada ifadə olunan zərurət anlayışından irəli gəlir. Konvensiya orqanları hesab edirlər ki, zəruri ifadə, bir tərəfdən, məcburi sözü ilə sinonim deyil. Digər tərəfdən, o, məqbul, adi, faydalı və ya arzuolunan terminlərdən istifadə etmək çevikliyinə malik olmadığı hesab edilir. Zərurət anlayışının xarakteri “təcili sosial ehtiyac” formasındadır [14]. Dövlət sübut etməlidir ki, onun müəyyən etdiyi müəyyən ictimai maraq üçün hüquqa müdaxilə etmək məcburiyyətində olan sosial ehtiyac vardır.

Demokratik cəmiyyətdə müdaxilənin zəruri olub-olmaması qiymətləndirərkən aktual sosial ehtiyacların mövcudluğu və məhdudlaşdırmanın nəzərdə tutulan məqsəddə mütənasibliyi nəzərə alınır. Məhkəmə araşdırdığı ilk işlərdə bu iki kriteriyaya ayrı-ayrı əsaslarla baxmış və tətbiq etmiş və onları Konvensiyada nəzərdə tutulmuş müdafiə sisteminin iki konkret fərqli metodu kimi qiymətləndirmişdir. Jersild Danimarkaya və Müller İsveçrəyə qarşı işlərində apardığı araşdırmalarda Məhkəmə bildirmişdir ki, bu iki tələbin araşdırılması fərqli meyarlar təşkil edir [15].

Analoji yanaşma Sürek Türkiyəyə qarşı (№ 1) işində də müşahidə olunur. İş üzrə həftəlik jurnalda “silahlar azadlığa mane ola bilməz” və “cinayət bizimdir” başlıqlı iki oxucu məktubunun dərcindən sonra jurnalın sahibi olan ərizəçi “dövlətin öz ölkəsi və milləti ilə ayrılmaz birliyinə qarşı təbliğat apardığına görə” cərimələnmişdir. Bildirilmişdir ki, ərizəçiyə tətbiq edilən cərimə “təcili sosial ehtiyacı” ödəmək kimi qiymətləndirilə bilər [16]. Sürek Türkiyəyə qarşı (№ 3) qərarında bir jurnalda dərc olunan məqalədə milli müstəqilliyə nail olmaq üçün silahlı qüvvədən istifadə edilməsi tələb olunurdu. Məhkəmə öz qiymətləndirməsində milli hakimiyət orqanlarının istifadə etdiyi təqdir mərjasını nəzərə alaraq bildirdi ki, sözügedən müdaxilə qarşıya qoyulan qanuni məqsədlərə mütənasibdir və jurnalın sahibi olan ərizəçiyə qoyulmuş məhkəmə cəriməsi “təcili sosial ehtiyac” tələbinə cavab verir [17].

Demokratik cəmiyyətdə ifadə azadlığına müdaxilənin zəruri olub-olmadığını araşdırarkən sosial ehtiyac təzyiqi və mütənasiblik meyarlarını bir-birindən ayrı və müstəqil nəzərə almamaq lazımdır. Dövlət orqanları tərəfindən konkret bir vəziyyətdə alınan tədbir olaraq, sosial ehtiyac təzyiq testindən keçdikdən sonra mütənasiblik meyarı baxımından araşdırılacaqdır.

2014-cü ilin may ayında Xarici Əlaqələr Şurası Onlayn və Oflayn İfadə Azadlığına dair Avropa İttifaqı İnsan Hüquqları Təlimatlarını [18] qəbul etmişdir. Sənəd altı prioritet fəaliyyət sahəsini müəyyən edir: şəxslərə, o cümlədən jurnalistlərə və onlayn və oflayn rejimdə ifadə azadlığından istifadə edən digər media subyektlərinə qarşı zorakılıq, təqib, təzyiq və hədə-qorxu ilə mübarizə, habelə bu cür cinayətlərə görə cəzasızlıqla mübarizə; fikir və söz azadlığını qoruyan qanunları və təcrübələrin təşviq olunması; dövlət orqanları arasında qərəz-

siz/tənqidi hesabatla əsaslı müdaxilədən yaranan təhlükələr barədə anlayışın gücləndirilməsi ilə birlikdə media azadlığının və plüralizmin təşviqi; kiberməkanda, eləcə də digər informasiya və kommunikasiya texnologiyalarında insan hüquqlarının təşviqi və onlara hörmət edilməsi; şirkətlər tərəfindən ən yaxşı təcrübələrin təbliğ olunması; onlayn/oflayn məlumatların qorunması və konfidensiallığın gücləndirilməsinə yönəlmiş hüquqi islahatların və təcrübələrin təşviqi.

AI-nin İnsan Hüquqları və Demokratiya üzrə Fəaliyyət Planı bu planın həyata keçirilməsi üçün effektiv vasitələrdən biri kimi siyasi, insan hüquqları və sektoral siyasət dialoqlarının gücləndirilməsi prioritetini özündə birləşdirir.

İstinadlar:

1. Ahmet Yıldırım v. Turkey. No. 3111/10, 18.12.2012, Council of Europe: European Court of Human Rights, par. 54. [https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22display%22:\[2\],%22itemid%22:\[%22002-7328%22\]%7D](https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22display%22:[2],%22itemid%22:[%22002-7328%22]%7D)
2. Демократия цифрового мира. https://www.ng.ru/ideas/2018-08-15/5_7289_socialnet.html
3. Delfi AS v. Estonia. No. 64569/09, 16.10. 2015, Council of Europe: European Court of Human Rights, par. 110. [https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:\[%22002-8960%22\]%7D](https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:[%22002-8960%22]%7D)
4. Leander v. Sweden. No. 9248 / 81, 26.03.1987, Council of Europe: European Court of Human Rights, par. 74. [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22itemid%22:\[%22001-57519%22\]%7D](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22itemid%22:[%22001-57519%22]%7D)
5. Karan Ulaş. İfade Özgürlüğü Hakkı. İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve Anayasa: Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru Kapsamında Bir İnceleme. Ankara 2013, s. 6
6. Centro Europa 7 S.R.L., Di Stefano v. Italy. No. 38433/09, 07.07.2012, Council of Europe: European Court of Human Rights, par. 134. [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:\[%22001-111399%22\]%7D](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:[%22001-111399%22]%7D)
7. Özgür Gundem v. Turkey No. 23144/93, 16.03.2000, Council of Europe: European Court of Human Rights, par. 42-46. <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=003-68306-68774&filename=003-68306-68774.pdf>
8. Mustafa Erdoğan. Demokratik Toplumda İfade Özgürlüğü. <file:///C:/Users/User/AppData/Roaming/Microsoft/Windows/Network%20Shortcuts/02-mustafa-erdogan-demokratik-toplumda-ifade-ozgurlugu.pdf>
9. Yakup Yıldırım. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararlarında ifade özgürlüğü ve itibarın korunması hakkı. Konya, 2021, s. 53-54
10. Barendt Eric. Freedom of Speech. Oxford, 2009, p. 7-8
11. Yakup Yıldırım. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararlarında ifade özgürlüğü ve itibarın korunması hakkı. Konya, 2021, s. 55
12. Vereinigung Bildender Künstler v. Austria. No. 68354/01, 25.01.2007, Council of Europe: European Court of Human Rights, par. 34-39. https://www.stradalex.com/en/sl_src_publ_jur_int/document/echr_68354-01_001-69805
13. Handyside v. UK. No. 5493/72, 07.12.1976, Council of Europe: European Court of Human Rights, par. 49. <https://www.bailii.org/eu/cases/ECHR/1976/5.html>
14. Handyside v. UK. No. 5493/72, 07.12.1976, Council of Europe: European Court of Human Rights, par. 48. <https://www.bailii.org/eu/cases/ECHR/1976/5.html>
15. Bosma Heleen. Freedom of Expression in England and under the ECHR: in Search of a Common Ground, Antwerpen-Groningen-Oxford 2000, p. 136

16. Sürek v. Turkey (No. 1). No. 26682/95, 08.07.1999, Council of Europe: European Court of Human Rights, par. 62-64. <https://swarb.co.uk/surek-v-turkey-no-1-echr-8-jul-1999/>
17. Sürek v. Turkey (No. 3). No. 24735/94, 08.07.1999, Council of Europe: European Court of Human Rights, par. 42. [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:\[%22001-58281%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:[%22001-58281%22]})
18. Carme Colomina, Hector Sanchez Margalef, Richard Youngs. The impact of disinformation on democratic processes and human rights in the world. European Union, 2021, p. 33-34

FREEDOM OF EXPRESSION AND DEMOCRATIC APPROACHES IN THE DIGITAL AGE

Ramil Aslanov*

Abstract

In the article, the freedom of expression and democratic approaches in the digital age are analyzed with the existing diversity of opinions and practical grounds in the legal literature. First of all, it is noted that in recent years, dynamic rapid developments in the field of science and technology especially advances in information systems, have had an important and influential role in people's lives. The article further analyzes various theories put forward to explain the freedom of expression in the context of the development of democracy in the digital society and to put forward arguments and justifications in favor of it. The above is considered on a practical basis by a number of international documents, for example, the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. At the same time, it is noted that when investigating whether it is necessary to interfere with the freedom of expression in a democratic society, the pressure of social need and the criteria of proportionality should not be taken into account separately and independently.

Keywords: digital era, freedom of expression, democratic approaches, social media, information and communication technologies, media freedom.

СВОБОДА СЛОВА И ДЕМОКРАТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ В ЭПОХУ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Рамиль Асланов*

Резюме

В статье свобода слова и демократические подходы в эпоху цифровых технологий анализируются с учетом существующего разнообразия мнений и практических оснований в юридической литературе. Прежде всего, отмечается, что в последние годы важную влиятельную роль в жизни людей играют динамичные стремительные развития в области науки и техники, особенно достижения в области информационных систем. Далее в статье анализируются различные теории, выдвинутые для объяснения свободы слова в контексте развития демократии в цифровом обществе, и выдвигаются аргументы и обоснования в ее пользу. Сказанное рассматривается на практической основе рядом международных документов, например, Европейской конвенцией о защите прав чело-

* Doctor of Law, Professor of the Constitutional Law Department of Baku State University

* доктор юридических наук, профессор кафедры конституционного права Бакинского государственного университета

века и основных свобод. В то же время отмечается, что при исследовании необходимости вмешательства в свободу выражения мнений в демократическом обществе давление общественной необходимости и критерии соразмерности не должны учитываться отдельно и независимо.

Ключевые слова: цифровая эпоха, свобода слова, демократические подходы, социальные сети, информационно-коммуникационные технологии, свобода СМИ.

İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN OLUNMASI: İNFORMASIYANIN MÜHAFİZƏSİ VƏ İNFORMASIYA MƏSULİYYƏTİ

Aytəkin İbrahimova*

Xülasə

Hüquqi məsuliyyət institutu əksər hüquq sahələrində mühüm mexanizmlərdən biri kimi tədqiq olunur. Məhz hüquqi məsuliyyət ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində əsas rol oynayır. Əgər müxtəlif sahələri tənzimləyən qanunvericilik aktlarına nəzər salsaq müəyyən edə bilərik ki, həmin normativ mənbələrdə onun pozulmasının hüquqi məsuliyyətə səbəb olacağı müəyyən olunmuşdur. Bu hüququnun ümumi prinsipi olan ədalətliyin təmin edilməsi ilə yanaşı cəmiyyətdəki fərdlər üzərində preventiv təsiri ilə də seçilir. Müəyyən olunmuş hüquqi məsuliyyət şəxsi belə qeyri-qanuni hərəkətlər etməkdən çəkindirir.

Məlumdur ki, informasiya təhlükəsizliyi daha geniş kateqoriya hesab edilməklə bir çox müxtəlif subkateqoriyaları özündə birləşdirir. İnformasiya təhlükəsizliyinin təhlili nəticəsində aydın olur ki, informasiyanın mühafizəsi sadəcə informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilmə vəsi-tələrindən biridir. İnformasiya təhlükəsizliyi informasiya mühafizəsinə münasibətdə daha geniş anlayış olub özündə sonuncunu da ehtiva edir. İnformasiya təhlükəsizliyinin vacib elementlərinin mühafizəsinin təmin edilməsinin informasiyanın mühafizəsi ilə olan sıx bağlılığı informasiyanın mühafizəsini müasir dövrdə bütün subyektlər üçün əsas prioritet məsələyə çevirir. İnformasiya təhlükəsizliyi yalnız qurğuların mühafizəsi ilə bağlı olmadığı informasiya texnologiyalarının inkişafından sonra öz təsdiqini tapan fakt kimi qiymətləndirilir. Hazırda üzərində əməliyyat aparılan informasiyanın mühafizəsinin təmin edilməməsi bir çox problemlərin yaranmasına səbəb olur.

Açar sözlər: *informasiya təhlükəsizliyi, informasiya hüquq pozuntusu, hüquqi məsuliyyət, məsuliyyətin növləri, informasiyanın mühafizəsi.*

Ədəbiyyatda rast gəlinən fikirlərdən biri isə hüquqi məsuliyyətin yalnız şəxsin hüquqazidd hərəkətlərinin həyata keçirilməsinin nəticəsində meydana gəlməsi ilə deyil, həmçinin başqalarının hüquqlarının məhdudlaşdırılması ehtimalının nəzərə alınmadan edilən hərəkət və ya hərəkətsizliyə görə meydana gəlməsi istiqamətində olmasıdır. [9, s.252] Hüquqi məsuliyyət özündə nəyi ehtiva etməsi araşdırılmalı əhəmiyyətli məsələlərdəndir. Əvvəla çox əhəmiyyətli məsələlərdən biri hüquqi məsuliyyət təhlükəsizliyin təmin edilməsi mexanizmi olub olmaması tədqiq edilməlidir. Hüquqi məsuliyyət qanuna və ya hüquqazidd əməl və ya fəaliyyətin (hərəkət və ya hərəkətsizlik) cəzalandırılması məqsədi güdən, qanunvericiliklə müəyyən olunan və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tətbiq edilən tədbirlərdir. Hüquqi məsuliyyət öz xarakterincə bir çox hüququn ümumi prinsiplərinin yerinə yetirilməsində vacib rol oynayır. Həmçinin o, öz preventiv xüsusiyyətlərinə görə də cəmiyyətin təhlükəsizliyə aid məsələlərinə təsir edə bilər. Təhlükəsizliyə qarşı yönələn fəaliyyətlərə bir xəbərdarlıq rolu oynayır.

İnformasiya hüquq münasibətlərini tənzimləyən bir çox qanunvericilik aktlarında həmin aktların pozulmasına görə məsuliyyət müəyyən edilməsinə dair

* hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universitetinin Konstitusiya hüququ kafedrasının dosenti

norma vardır. Əvvəllərdə də qeyd etdiyimiz kimi informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas şərtlərindən biri müvafiq fəaliyyəti tənzimləyən normativ bazanın yaradılmasıdır. Normativ bazanın yaradılmasında qanunvericilik orqanının fəaliyyətindən əlavə informasiya təhlükəsizliyinə məsul olan, habelə informasiyanın ona məxsus sistemdə və ya ehtiyatda istifadə edildiyi hüquqi təşkilati formasından asılı olmayaraq qurumların da rolu böyükdür. Bu qurumlar da öz növbəsində təşkilatdaxili normativ sənədlər qəbul etməklə informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə istiqamətlənən fəaliyyət göstərməlidirlər. Belə normativ sənədlərə istifadəçi təlimatı, təhlükəsizlik siyasəti və s.-ni misal göstərmək olar. Həmçinin həmin qurumun və ya təşkilatın müvafiq daxili sənədlərində pozuntu hallarına səbəb ola biləcək şəxslərin qanunvericiliyin tələblərinə zidd olmayan şəkildə məsuliyyətə cəlb edilməsinə müəyyən edən norma da mövcud ola bilər. Qeyd edilən növ məsuliyyət növündən geniş danışılacaqdır. Daha aydın olması üçün bir misal kimi şəxsin əmək haqqından tutulmalar, vəzifəsinin aşağı salınması və s. göstərilə bilər.

Hüquqi məsuliyyətin yaranmasının əsas şərti hüquq pozuntusu hesab edilən pozuntunun törədilməsidir. Məhz bu hal mövcud olduğdan sonra hüquqi məsuliyyətin yaranması və şəxslərin cəlb edilməsindən danışmaq olar. Hüquqi məsuliyyət xaraktercə də məcburidir. Belə ki hüquqi məsuliyyətin tətbiqi müxtəlif aktlarla təmin edilir.

Hüquqi məsuliyyətə dair aşağıdakı prinsipləri müəyyən etmək mümkündür.

- Qanunçuluq prinsipi: Hüququn və qanunun aliliyinin təmin olunduğu bütün dövlətlərdə bu prinsipin tətbiqi zəruridir. Belə ki, informasiya təhlükəsizliyinə qarşı yönələn hər bir fəaliyyətə dair nəzərdə tutulan hüquqi məsuliyyət qanuna və hüququn ümumi prinsiplərinə zidd olmamalıdır. İnformasiya hüquq münasibətlərinin iştirakçıları, hüquqi məsuliyyətə cəlb edən qurum və təşkilatlar qanunvericiliyin, hüququn ümumi prinsiplərinə ciddi əməl etməlidir. Ölkəmizdə bu prinsipin tətbiqi ilə bağlı onu qeyd etmək olar ki, informasiya hüquq münasibətlərinin iştirakçıları və ya informasiya təhlükəsizliyinə məsul olan şəxslər hüquqi məsuliyyətə cəlb edilərkən AR Konstitusiyasının, informasiya hüquq münasibətlərini tənzimləyən AR qanunlarının, habelə AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin müddəalarına ciddi əməl edilməlidir. AR qanunvericiliyinin müddəaları nəzərə alınmadan, hüquqi qüvvəsinə görə daha üstün aktların normalarına uyğun olmayan, hüquqi məsuliyyət müəyyən edən normativ sənədlərin və belə məsuliyyətə cəlb edən qəbul olunmuş qərarların hüquqi qüvvəsi olmamalıdır. Belə olduqda münasibətləri düzgün və dəqiq tənzimləmək, informasiya hüquq münasibəti iştirakçıları arasında hüquqa və qanuna inam yaratmaq, həmçinin informasiya təhlükəsizliyini təmin etmək olar. Bu prinsiplərə əsasən hüquqi məsuliyyətin müəyyən edilməsi və pozuntuya yol vermiş şəxslərin hüquqi məsuliyyətə cəlb edilməsi informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və hüquqi məsuliyyətin bu sahədə olan preventiv funksiyasını daha yaxşı şəkildə həyata keçirilməsi ilə nəticələnəcəkdir.

- Bərabərlik prinsipi: Bu prinsip özünü informasiya hüquq münasibəti iştirakçılarının qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyini göstərir. Prinsip kimi müxtəlif qanunvericilik aktlarında və hüquq sahələrində müəyyən olunmuş bu prinsipin informasiya hüquq münasibətlərində olan hüquq pozuntularına dair hüquqi məsuliyyətin müəyyən edilməsi prosesində və məsuliyyətə cəlb edilməsi fəaliyyətində olduqca vacib rol ilə seçilir. Qeyd olunan prinsipin konstitusion əsası AR Konstitusiyasının 25-ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Belə ki, AR Konstitusiyasının 25-ci maddəsinin 1-ci, 3-5-ci hissələrinə əsasən hamının bərabərliyi prinsipinin əsas müddəaları təsbit olunmuşdur. [1] Belə ki, qeyd edilir ki, dövlət, irqindən, etnik mənsubiyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, etnik, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır. Heç kəsə bu maddənin III hissəsində göstərilən əsaslara görə zərər vurula bilməz, güzəştlər və ya imtiyazlar verilə bilməz, yaxud güzəştlərin və ya imtiyazların verilməsindən imtina oluna bilməz. Göründüyü kimi məhz qeyd olunan fundamental hüquqlardan biri kimi qəbul edilmiş bərabərlik hüququnun təmin edilməsi məqsədi ilə informasiya təhlükəsizliyi sahəsində bərabərlik prinsipinin tətbiq edilməsi əhəmiyyətlidir. Bu özünü hüquqi məsuliyyətə cəlb etmə və ya bu sahədə digər fəaliyyətlərin göstərilməsi zamanı hər kəsin hüquq bərabərliyinə istinad edilməsinə, məsuliyyətə cəlb etmək və ya hüquqi məsuliyyəti müəyyən etmək səlahiyyəti olan orqanların informasiya hüquq münasibətləri iştirakçısı olan şəxslərə isə hər hansı bir mülahizələrə görə üstünlük verilməməsində ehtiva edir. Təhlillərdə qeyd olunur ki, informasiya texnologiyalarının sürətli inkişaf etdiyi bir dövrdə bərabərlik prinsipi öz təzahürünü informasiyaya və internətə bərabər çıxış imkanlarının yaradılmasında, habelə məlumatların mühafizəsində bütün fərdlərə eyni şərtlər və tələblərin tətbiqində tapır. Bu isə demokratik dəyərlərin və yeni nəsil insan hüquqlarının müdafiəsində mərkəzi rol oynayır. [11, s.87]

- Ədalətlik prinsipi: Qeyd olunduğu kimi hüquqi məsuliyyət yol verilmiş hüquq pozuntusu nəticəsində dəymiş zərərin əvəzinin ödənilməsi və ya ona görə cəza müəyyən edilməsini özündə ehtiva edir. Hüquqi məsuliyyət yaradan hərəkətə yol vermiş şəxs barəsində qərar qəbul edərkən bir çox hallar nəzərə alınmalıdır. Əvvəla təyin edilən hüquqi məsuliyyət tədbiri baş tutan hüquq pozuntusuna müvafiq olmalıdır. Yəni nə onun nəticələrinə və ictimai təhlükəliliyinə nisbətə az, nə də ona nisbət çox məsuliyyət tədbirlərinin görülməsi ədalətlik prinsipinin pozulması ilə nəticələnəkdir. Əvvəla ədalətlik prinsipinin təmin edilməsi sosial baxımından ictimai münasibətlərdə olduqca əhəmiyyətlidir. Bununla insanların ictimai ədalətə inamı yaranır və pozuntulara görə məsuliyyətə cəlb etmə preventiv xarakterini göstərə bilər.

- İnformasiya hüquq münasibətləri kontekstində informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasında ədalət mühakiməsinin obyektiv, qərəzsiz və ədalətli

olaraq həyata keçirilməsi: Ədalət mühakiməsinin obyektivliyi, qərəzsizliyi və ədalətliyi də əsas fundamental insan hüquqları ilə bağlı olduğundan insan hüquqlarına dair bir çox sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Belə ki, 1950-ci il Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 6-cı maddəsi insanların ədalətli məhkəmə hüququnu hər kəsin, onun mülki hüquq və vəzifələri müəyyən edilərkən və ya ona qarşı hər hansı cinayət ittihamı irəli sürülərkən, qanun əsasında yaradılmış qərəzsiz məhkəmə vasitəsilə, əqləbatan müddətdə işinin ədalətli araşdırılması hüququna malik olması ilə müəyyən edir. [4] Bu prinsip özünü informasiya hüquq münasibətlərində informasiya təhlükəsizliyinə dair baş vermiş pozuntularında məsul olan şəxslər barəsində ədalət mühakiməsi ilə bağlı materiallara qanunvericiliyə müvafiq surətdə müəyyən edilmiş hüquqi prosedurlara uyğun faktlar əsasında, qərəzsiz və ədalətlə baxılmalı olmasını özündə ehtiva edir. Burada əsas vəzifə və öhdəlik məhkəmənin və ya ədalət məhkəməsinə həyata keçirən qurumun (orqanın) üzərinə düşür. İnformasiya təhlükəsizliyi ilə əlaqədar keçirilən ədalət mühakiməsi icraatında ədalət mühakiməsini həyata keçirən orqan və ya qurumun səlahiyyətli şəxsi yalnız qanunun mənafeyini ifadə edə bilər.

Yuxarıda qeyd olunan prinsiplərin təmin edilməsi informasiya təhlükəsizliyində öz müsbət töhfəsini verə bilər. Hətta bu prinsiplərin rəhbər tutulması olduqca vacib və zəruridir. İnformasiya təhlükəsizliyini təmin etmək üçün istifadə edilə bilən müxtəlif hüquqi məsuliyyət formaları var. Hüquq ədəbiyyatında olan ortaq mövqeyə əsaslanaraq, hüquqi məsuliyyətin dörd növünü fərqləndirə bilərik. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Mülki məsuliyyət;
2. İnzibati məsuliyyət;
3. Cinayət məsuliyyəti;
4. İntizam məsuliyyəti.

- Mülki məsuliyyət: Bu, informasiyanın elementlərinin pozulması və ya digər informasiya təhlükəsizliyi insidentləri nəticəsində fərdlərə və ya təşkilatlara dəyən hər hansı zərərin əvəzinin ödənilməsi ilə bağlı qanuni öhdəliyə aiddir. Bir çox hallarda mülki hüquqi məsuliyyətin delikt hüququndan asılı olduğu və buradan meydana gəlməsinə dair fikirlərə də rast gəlinir. [15, s.2115]

Mülki məsuliyyət adətən məhkəmə qaydasında müəyyən edilir və informasiyanın qeyri-qanuni istifadəsi, itirilməsi, məhv edilməsi, əsas elementlərinin pozulması, o cümlədən pozuntu barədə prosessual xərcləri və nüfuzun zədələnməsi ilə bağlı zərərlərin əvəzinin ödənilməsi ilə bağlı qərarın qəbul edilməsi mümkün ola bilər. Hazırda mülki məsuliyyətin müəyyən edilməsi mexanizmlərindən biri mübahisələrin məhkəmədənəkar həlli ilə bağlı yaranan institutdur. Mediasiya intitutu tərəfləri bir araya gətirə bilən və danışıqların həyata keçirilməsinə imkan verən bir müstəvidir. Mediasiya prosesi nəticəsində bir çox məsələlər məhkəmədənəkar şəkildə öz həllini tapır. Bu isə daha az prosessual xərc, daha az vaxt və daha az bürokratik məsələlərin olması ilə seçilən bir proses kimi qiymətləndirilir. Odur ki, adətən mülki dövriyyə iştirakçıları könüllü şəkildə mediasiya danışıqlarına başlanılmasını məqsədmüvafiq və daha uyğun hesab edir.

lər. Hazırda qanunvericiliyimizdə mülki işlər üzrə mediasiya prosesi məcburi bir prosedur qayda kimi nəzərdə tutulmuşdur.

AR Mülki Məcəlləsinin 21-ci maddəsinə əsasən, zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etmək hüququna malik olan şəxs ona vurulmuş zərərin əvəzinin tam ödənilməsinə tələb edə bilər. [2] Eyni zamanda, qanunvericiliklə zərər dedikdə, hüququ pozulmuş şəxsin pozulmuş hüququnu bərpa etmək üçün çəkdiyi və ya çəkməli olduğu xərclər, əmlakından məhrum olması və ya əmlakının zədələnməsi (real zərər), habelə hüququ pozulmasaydı, həmin şəxsin adı mülki dövriyyə şəraitində əldə edəcəyi gəlirlər (əldən çıxmış fayda) başa düşülür.

Göründüyü kimi informasiya təhlükəsizliyinə dair hüquq pozuntuları törətmiş şəxs bunun nəticəsində zərərçəkmiş şəxslərə dəymiş maddi və mənəvi zərərin əvəzinin ödəmək öhdəliyi daşıyır. Qeyd olunmalıdır ki, vurulmuş maddi zərərin həcminə həmçinin şəxsin gələcəkdə əldə edə biləcəyi lakin hüquq pozuntusunun törədilməsi səbəbindən bu imkanı itirməsi nəticəsində məhrum olduğu gəlirlər, yəni əldən çıxmış fayda da daxil edilir. O da qeyd edilməlidir ki, informasiya təhlükəsizliyinə dair hüquq pozuntusu mövcud olduğu halda hüquqları pozulmuş şəxsə maddi ziyanla bərabər mənəvi zərər də vurulur. Həmçinin mülki prosessual qanunvericiliyə əsasən informasiya təhlükəsizliyi ilə əlaqədar hüquq pozuntusu törətmiş şəxs çəkilmiş prosessual və digər xərclərin ödənilməsinə dair məsuliyyəti də mövcuddur. Yəni belə xərclər mövcud olduqda müvafiq hüquq pozuntusunu törətmiş subyektin mülki hüquqi məsuliyyəti ağırlaşır.

Digər tərəfdən, AR Mülki Məcəlləsinin 23-cü maddəsinə əsasən, fiziki şəxs onun şərəfini, ləyaqətini və ya işgüzar nüfuzunu ləkələyən, şəxsi və ailə həyatının sirrini və ya şəxsi və ailə toxunulmazlığını pozan məlumatların məhkəmə qaydasında təkzib olunmasını tələb edə bilər, bu şərtlə ki, həmin məlumatları yaymış şəxs onların həqiqətə uyğun olduğunu sübuta yetirməsin. [2] Əgər fiziki şəxsin şərəfini, ləyaqətini, işgüzar nüfuzunu ləkələyən və ya şəxsi və ailə həyatının sirrinə qəsd edən məlumatlar kütləvi informasiya vasitələrində yayılmışdırsa, həmin kütləvi informasiya vasitələrində də təkzib edilməlidir. Şərəfini, ləyaqətini və ya işgüzar nüfuzunu ləkələyən məlumatlar yayılmış fiziki şəxsin həmin məlumatların təkzibi ilə yanaşı, onların yayılması nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etmək hüququ vardır.

Qeyd olunan normanın da məzmunundan göründüyü kimi, mülki hüquqi məsuliyyət informasiya təhlükəsizliyi ilə əlaqədar törədilmiş hüquq pozuntusu nəticəsində subyektin şərəfin, ləyaqətin və işgüzar nüfuzun müdafiəsinin təmin edilməsini və ona dəyən zərərin əvəzinin ödənilməsinə də ehtiva edir.

Həmçinin informasiya təhlükəsizliyinə dair bağlanmış müqavilə öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi də mülki hüquqi məsuliyyətin yaranması üçün əsasdır. Bu, xidmət səviyyəsi müqavilələri və ya məlumatların işlənməsi müqavilələri kimi informasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı müqavilə öhdəliklərinə əməl etmək üçün hüquqi öhdəliyin təmin edilməsini özündə ehtiva edir. Bu öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi müqavilə tələblərinin pozulması və zərərin ödənilməsi ilə nəticələnir.

- **İnzibati məsuliyyət:** İnformasiya təhlükəsizliyi əlaqədar törədilmiş hüquq pozuntusu ictimai təhlükəliliyinin dərəcəsinə əsasən müxtəli hüquqi məsuliyyətə səbəb olur. Belə ki, informasiya təhlükəsizliyi ilə əlaqədar bəzi hüquq pozmaları cinayət əməllərinə nisbətə daha yüngül olduğundan belə əməllər (hərəkət və ya hərəkətsizlik) inzibati məsuliyyətin yaranması üçün əsas olur. İnzibati məsuliyyətə cəlb edilən şəxs müxtəlif sanksiyalara məruz qala bilər. Belə sanksiyalara inzibati xətanın törədilməsində istifadə edilmiş alət və ya vasitələrin müsadirə edilməsi və ya məhv edilməsi, cərimə, inzibati həbs, müəyyən növ fəaliyyətlə məşğul olmamaq və s. ola bilər.

AR İnzibati Xətalar Məcəlləsində informasiya hüquq münasibətləri ilə əlaqədar, xüsusən də informasiya təhlükəsizliyi əleyhinə inzibati xətalar həmin Məcəllənin “İnformasiyadan istifadə edilməsi, onun yayılması və mühafizəsi qaydaları əleyhinə olan inzibati xətalar” adlı fəslində müəyyən edilmişdir. Belə ki, AR İnzibati Xətalar Məcəlləsində özündə bununla əlaqədar mühüm normaları birləşdirən inzibati xətalar əks olunmuşdur (məsələn, informasiya ehtiyatlarından istifadə qaydalarının pozulması, kritik informasiya infrastrukturunun təhlükəsizliyinin təmin edilməsi qaydasının pozulması, fərdi məlumatlar haqqında qanunvericiliyin pozulması, internet informasiya ehtiyatında və ya informasiya-telekommunikasiya şəbəkəsində yayılması qadağan edilən informasiyanın yerləşdirilməsi, habelə belə informasiyanın yerləşdirilməsinin qarşısının alınmaması və s.) [3].

- **Cinayət məsuliyyəti:** Bəzi əməllər isə daha çox ictimai təhlükəli olduğundan qanunvericiliklə cinayət kimi müəyyən edilmişdir. Cinayət hüquqi məsuliyyətini mövcud ən ağır hüquqi məsuliyyət kimi qiymətləndirilməsinə dair ədəbiyyatda ortağ fikirlər mövcuddur. Qeyd edilməlidir ki, hüquqi məsuliyyət olmaqla ağırlığı ilə seçilən cinayət məsuliyyəti tətbiq olunduğu hallarda da əməllər öz ictimai təhlükəliliyinə görə daha ağır olur. Bu, kibertəhlükəsizlik rəyət edilməməsi və hakerlik, oğurluq və fırıldaqçılıq kimi ictimai təhlükəli cinayət fəaliyyətlərindən qaçmaq üçün hüquqi məsuliyyəti özündə ehtiva edir. Məsələn, AR-in də tərəfdar çıxdığı “Kibercinayətkarlıq haqqında” Konvensiya kompüter məlumatları və sistemlərinin məxfiliyi, tamlığı və istifadə imkanlarına qarşı, kompüter vasitələrindən istifadə ilə bağlı, məlumatların məzmunu ilə bağlı, əqli mülkiyyət hüquqlarının pozulması ilə bağlı cinayətləri müəyyən etmişdir. [8] Həmçinin konvensiya məsuliyyətin əlavə növləri və sanksiyaların da müəyyən edilməsi istiqamətində xüsusi əhəmiyyəti ilə seçilir.

Qeyd edilməlidir ki, yuxarıda göstərilən prinsiplərin tətbiq edilməsi və törədilmiş cinayətlərə görə müvafiq cəza tədbirlərinin tətbiq edilməsi ilə informasiya təhlükəsizliyini də təmin etməyə müsbət təsir göstərmək olar.

- **İntizam məsuliyyəti:** Bu informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi vəzifə funksiyalarına aid edilən şəxslərin yol verdikləri səhv ucbatından hüquq pozuntusu baş verildiyi hallarda xüsusi subyektlər dairəsinə tətbiq edilən hüquqi məsuliyyət növüdür. Bu, peşəkar fəaliyyətlə məşğul olan şəxslərin sənaye standartlarına və informasiya təhlükəsizliyi üçün ən yaxşı təcrübələrə uyğun xidmət göstərmək üçün qanuni öhdəliyinin təmin edilməsi məqsədini güdür. Bu stan-

dartlara əməl edilməməsi intizam məsuliyyətinə cəlb edilmə və hüquq sahiblərinə ziyan vurulması ilə nəticələnə bilər. İntizam məsuliyyətinə misal kimi dövlət qulluqçuların öz qulluq funksiyalarını tam yerinə yetirmədiyi hallarda tətbiq olunan intizam məsuliyyəti tədbirlərini göstərə bilərik. Belə ki, “Dövlət qulluğu haqqında” AR Qanununun müddəalarına əsasən dövlət qulluqçusuna həvalə olunmuş vəzifələrin yerinə yetirilməməsi və ya lazımi şəkildə yerinə yetirilməməsi, habelə bu Qanunla müəyyən edilmiş məhdudiyyətlərə əməl olunmaması, qanunda başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa, intizam məsuliyyətinə səbəb olur. [5] İntizam məsuliyyətinə cəlb etmə halları mövcud olduqda dövlət qulluqçusu barəsində bir sıra intizam tənbeh tədbirləri tətbiq edilə bilər (məsələn, töhmət verilməsi, həmin təsnifatda olmaqla vəzifə maaşı aşağı olan vəzifəyə keçirilməsi, və s.).

Hüquqi məsuliyyətin bu müxtəlif formalarından informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün hərtərəfli hüquqi baza yaratmaq üçün birgə istifadə oluna bilər. Hüquqi məsuliyyət informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsində təsirli mexanizm kimi qiymətləndirilməlidir. Bu, fərdlərin və təşkilatların informasiya təhlükəsizliyini təmin etmək, məlumatı qorumaq və məxfi məlumatların icazəsiz və qeyri qanuni istifadəsinin və ya açıqlanmasının qarşısını almaq üçün qanuni öhdəlikləri özündə ehtiva edir. Hüquqi məsuliyyət informasiyanın qorunması, kibertəhlükəsizlik, informasiyanın məxfiliyi, ictimai təhlükəlilik dərəcələrinə görə inzibati hüquq münasibətləri və cinayət ilə əlaqədar müxtəlif normativ hüquqi aktlarla müəyyən edilə bilər.

Hüquqi məsuliyyət fərdləri və təşkilatları informasiya təhlükəsizliyini təmin etmək üçün fəal addımlar atmağa həvəsləndirmək üçün istifadə edilə bilər, çünki bunun edilməməsi cərimələr, məhkəmə iddiaları və ya cinayət ittihamları kimi hüquqi nəticələrlə nəticələnə bilər. Bu, fərdlərin və təşkilatların informasiya təhlükəsizliyinə ciddi yanaşmağa və öz fəaliyyətlərində onu prioritetləşdirməyə, hesabatlılıq və məsuliyyət mədəniyyətinin yaradılmasına köməklik edə bilər.

Qanunlar və qaydalar hüquqi məsuliyyət müəyyən etməklə yanaşı, məlumatların qorunması, şifrələmə və insidentlərə reaksiya standartları kimi informasiya təhlükəsizliyi üçün ən yaxşı təcrübələrə dair təlimatlar da təmin edə bilər. Bu, fərdlərin və təşkilatların öz öhdəliklərini aydın dərk etmələrini və məlumatı qorumaq üçün fəal addımlar atma bilmələrini təmin etməyə kömək edə bilər.

Bununla belə, yalnız hüquqi məsuliyyət informasiya təhlükəsizliyini təmin etmək üçün kifayət olmaya bilər, çünki o, effektiv icra və uyğunluq mexanizmlərinə əsaslanır. İnformasiya təhlükəsizliyinə hüquqi məsuliyyət, texniki tədbirlər, təşkilati siyasət və prosedurlar, işçilərin təlimi və maarifləndirilməsinin məcmusunu əhatə edən kompleks yanaşmanın olması vacibdir.

Məlumdur ki, informasiyanın mühafizə edilməsi informasiya təhlükəsizliyində öz xüsusi rolu ilə seçilir. İnformasiyanın həm pozitiv, həm də neqativ məqsədlər üçün istifadə edilə bilməsinə baxmayaraq, informasiya təhlükəsizliyi-

nin məhz həmin neqativ məqsədlərin qarşısının alınması, pozitiv məqsədlər üçün isə istifadə olunan informasiyanın mühafizəsi funksiyası bu zaman xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nəticə etibarı ilə bütövün hissəyə, yaxud ümuminin xüsusiyyətinə nisbəti “informasiya təhlükəsizliyi” və “informasiyanın mühafizəsi” anlayışlarının bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsini qiymətləndirmək üçün istifadə edilə bilər. [6, s.170]

İnformasiyanın mühafizəsinə qeyri müəyyən filosofik anlayış kimi baxılmamalıdır. Real təcrübədə informasiyanın mühafizəsi informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi prosesinin ən əsas mərhələlərindən biri kimi çıxış edir. Çünki təhlillərdən birinə əsasən qeyd edilə bilər ki, iqtisadi dəyərə malik olan informasiyanın əsas elementlərini (məxfiliyini, bütövlüyünü və əlçatanlığını) təmin etmək və qorumaq informasiyanın mühafizəsi ilə mümkündür. [10, s.412]

Qısacası belə qeyd etmək olar ki, informasiyanın mühafizəsinin təmin edilmədiyi halda informasiya təhlükəsizliyi də pozulacaqdır. Bu münasibəti nəzərə alaraq onu da qeyd etmək zəruridir ki, informasiyanın mühafizəsinin təmin edilməməsi informasiya təhlükəsizliyinə təhdid riski təşkil etsə də, informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməməsinə səbəb olan halların heç də hamısı informasiyanın mühafizəsi ilə bağlı deyildir.

İnformasiyanın mühafizə edilməsi ilə bağlı olan normativ tənzimləmə və prosedural qaydalar özü özlüyündə inkişaf yolu keçmişdir. İnformasiyanın mühafizəsi ilə əlaqədar təhlillərin birində göstərilir ki, informasiyanın qanunsuz yollarla əldə olunması, açıqlanması və məhv edilməsi insanların şəxsi həyatına təsir edən bir məsələdir. Bu isə özlüyündə informasiyanın mühafizəsinin zəruriliyinin əsas göstəricilərindən biridir. [12, s.85]

İçərisində açıqlanması məhdudlaşdırılan informasiyanın da yer aldığı rəqəmsal cəmiyyətin inkişafı informasiya mühafizəsinə diqqət ayrılmasını daha da zəruri edir. [14, s.542] Təhlillərin birində haqlı olaraq gösətilir ki, effektiv informasiya mühafizəsi informasiyanın üzərində əməliyyatlar aparılarkən əsas elementlərin (gizlilik, əlçatanlıq, tamlıq) qorunması üçün nəzərdə tutulmuş texniki, inzibati və fiziki nəzarət vasitələrinin tətbiqi ilə mümkündür. [13, s.39]

Odur ki, informasiyanın mühafizəsi dedikdə, informasiyanı icazəsiz daxil olmaqdan, istifadədən, açıqlamadan, pozulmaqdan, dəyişdirilməkdən və ya məhv edilməsindən qorumaq üçün görülən tədbirlər nəzərdə tutulur. İnformasiyanı müxtəlif yollarla, o cümlədən fiziki, texniki və inzibati vasitələrlə mühafizə etmək mümkündür. İnformasiyanın qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada istifadəsinin təmin edilməsi elə informasiyanın mühafizəsinin təmin edilməsi ilə nəticələnir.

İnformasiyanın fiziki mühafizəsi kompüter sistemləri, serverlər və saxlama cihazları kimi fiziki aktivlərin təhlükəsizliyini əhatə edir. Bu, bu aktivlərə fiziki girişi məhdudlaşdırmaq üçün kilidlərdən və giriş nəzarətlərindən istifadə kimi tədbirlər vasitəsilə həyata keçirilə bilər. İnformasiyanın mühafizəsinin təmin edilməsi məqsədi ilə onun saxlandığı və ya emal olduğu daşıyıcıların mühafizə edilməsi informasiya təhlükəsizliyinə təsir edən əsaslı faktordur. Təcrübə

yə əsaslanaraq qeyd edilə bilər ki, bir çox informasiya təhlükəsizliyi riskləri məhz informasiya daşıyıcıların təhlükəsizliyinin təmin edilməməsi üzündən meydana çıxır.

Texniki mühafizə informasiyaya icazəsiz daxil olmadan, istifadəsindən və ya dəyişdirilməsindən qorumaq üçün müxtəlif təhlükəsizlik texnologiyalarından istifadəni nəzərdə tutur. Texniki mühafizə tədbirlərinə misal olaraq şifrələmə, firewall, antivirus proqram təminatı, müdaxilənin aşkarlanması və qarşısının alınması sistemləri və giriş nəzarət mexanizmləri daxildir.

İnformasiyanın inzibati mühafizə üsulları məlumatın mühafizəsini təmin etmək üçün siyasətlərdən, prosedurlardan və təlimatlardan istifadəni nəzərdə tutur. İnformasiyanın inzibati mühafizə üsulları təhlükəsizlik siyasəti və prosedurlarının işləni hazırlanması və həyata keçirilməsi, işçilər üçün təhlükəsizliklə bağlı maarifləndirmə təliminin keçirilməsi və təhlükəsizlik siyasəti və prosedurlarının həyata keçirilməsini ehtiva edir.

Bütövlükdə, informasiyanın mühafizəsi informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, həssas və qiymətli məlumatların yalnız səlahiyyətli şəxslər üçün əlçatan olmasını və icazəsiz giriş və ya istifadə nəticəsində təhlükəyə məruz qalmamasını təmin etməyə kömək edir.

Belə ki, informasiyanın mühafizəsinin təmin edilməsi informasiyanın qanuni yollarla əldə edilməsi, ötürülməsi, saxlanması və ya məhv edilməsinə zəmanət verir. Belə olan hallarda qanunla müəyyən edilməmiş hərəkətlərdən mühafizə tədbirləri planlaşdırılır və tətbiq edilir. İnformasiyanın mühafizəsi şəxsin ona dair məlumatlarının sorğulandığı subyektlər dairəsi barədə məlumat əldə etmək hüququnun təmin edilməsi ilə də sıx bağlıdır. Məhz bu yol və üsulla informasiyanın mühafizə edilməsi prosesində boşluq mövcud olması və ya pozuntu olması hallarının müəyyənləşdirilməsi mümkündür. İnformasiyanın mühafizəsi prosesində nəzarət digər əhəmiyyətli məsələdir. Əgər əvvəllər bu prosesin həyata keçirilməsi yalnız fiziki şəxsin özü tərəfindən mümkün idisə, hazırda informasiya texnologiyalarının inkişafı nəticəsində əldə olunmuş nəəliyyətlər bu prosesinin elektronlaşdırılmasına imkan vermişdir. Yəni süni intellekt vasitəsi ilə informasiya üzərində aparılan əməliyyatlara daha asan və az enerji sərfi ilə nəzarət etmək, informasiya mühafizəsinin təmin edilməsinə dəstək göstərmək mümkün olur. Lakin bunun özlüyündə mütləq süni intellektin fəaliyyəti üzərində səlahiyyətli şəxs tərəfindən nəzarət aparılmasını da zəruri edir. Belə ki, hətta bütün proses süni intellekt tərəfindən aparılsa belə, onun fəaliyyətinə cavabdeh olan səlahiyyətli şəxs müəyyən edilməli, həmin şəxs tərəfindən minimal tələblərə müvafiq olaraq vaxt aşırı süni intellektin işləkliyi və ya fəaliyyətinə nəzarət həyata keçirilməlidir.

İnformasiyanın mühafizəsində nəzərə çarpan digər əhəmiyyətli məsələlərdən biri də informasiya sahibinin razılığıdır. Hüquqi baxımdan bu razılıq təsdiqinin tapması olduqca zəruridir. Odur ki, açıqlanması məhdudlaşdırılan informasiya ilə əlaqədar informasiya mühafizəsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi zamanı yalnız yazılı və şübhə doğurmayan razılıqların nəzərə alınması informasiyanın

mühafizəsinə öz müsbət töhvəsini verə bilər. Həmçinin belə razılığın əldə edilməsindən əvvəl razılığını ifadə edən subyektə razılığın nəticəsində baş verə biləcək və əvvəldən ehtimal olunan bütün hallar barədə xəbərdarlıq edilməsi arzu olunandır. Elektronlaşdırılmış belə sistemlərdə qeyd olunan prosesin tətbiqi daha rahat olur. O da nəzərə alınmalıdır ki, subyektin razılıq verməməsi və ya verdiyi razılığa xitam verməsi onun subyektiv hüququdur. Razılığa xitam verildiyi andan bu məlumatı qəbul edən subyekt müvafiq tədbirlərin görülməsini təmin etməlidir. Qeyd olunur ki, informasiya sahibinin razılığın məhz informasiya təhlükəsizliyinə dair münasibətlərdə meydana çıxan bir sıra məsələlərin hüquqi və etik əsasını təşkil edir. Habelə Avropa İttifaqı çərçivəsində qəbul edilmiş Ümumi Məlumatların Mühafizə edilməsi Qaydaları (GDPR) kimi bir çox qanunvericiliklər belə razılıqlara dair tələblər müəyyən edir, habelə bu razılığın verilməsi məlumatın istifadə edilməsinə icazə verilən subyektə də mühafizə tədbirlərinin görülməsi öhdəliyinin əsasını qoyur. [17, s.148]

İnformasiya texnologiyalarının və süni intellektin inkişafı informasiyanın mühafizəsi sahəsində yeni təhdidlərin və risklərin yaranmasına, habelə hücumlarda məlum olmayan üsul və vasitələrdən istifadə edilməsinə səbəb olur. Bu isə özülüyündə informasiyanın mühafizəsini, dolayısı yolla informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsində müəyyən çətinlikləri yaradır.

İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasında informasiyanın mühafizəsi əsas təşkil edir. Qanunvericiliklə informasiyanın mühafizəsinin təmin edilməsinin hüquqi rejimi və şərtləri müəyyən olunmuşdur. “İnformasiya, informasiyalasdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” AR Qanununun 18-ci maddəsi informasiyanın mühafizəsinin təşkilinin normativ məzmununu müəyyən edir. [7] Belə ki, həmin maddənin normativ məzmunununa görə barəsində qanunsuz əməliyyatlar və davranış nəticəsində mülkiyyətçiyə, sahibə, istifadəçiyə və ya başqa şəxslərə ziyan vurula bilən hər hansı sənədləşdirilmiş informasiya mühafizə olunmalıdır.

İnformasiyanın mühafizəsinin təşkilində informasiya sahibi olan subyektlərin də hüquqlarının müdafiəsi zəruridir. Odur ki, həmçinin qanunvericiliklə həmin subyektlərin hüquq və vəzifələri dəqiq müəyyən edilmişdir. Bundan başqa, istifadəçilərin informasiyadan istifadə etmə qaydaları normativ sənədlərlə müəyyən olunmuşdur ki, bu qaydalara uyğun şəkildə informasiyanın istifadə edilməsi məhz informasiyanın mühafizəsinin və ümumilikdə informasiya təhlükəsizliyinin əsasını təşkil edir. Daha sonra, informasiyanın mühafizəsi ilə bağlı məsuliyyətin qanunvericiliklə dəqiq müəyyən edilməsi informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsində xüsusi rola malikdir. Bu həm preventiv funksiya, həm də ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində boşluqların aradan qaldırılması istiqamətində olduqca əhəmiyyətlidir.

İnformasiyanın qorunması informasiya təhlükəsizliyinin vacib komponentidir. Bu, həssas və ya məxfi məlumatları icazəsiz daxil olmaqdan, istifadədən, açıqlamadan, dəyişdirmədən və ya məhv etməkdən qorumaq üçün istifadə olunan tədbirlərə və mexanizmlərə aiddir. İnformasiyanın mühafizəsi müxtəlif

texniki, fiziki və inzibati nəzarət vasitələri ilə təmin edilir. Belə üsul və ya vasitələrə şifrələmə, girişə nəzarət, təhlükəsizlik divarları, məlumatların ehtiyat nüsxəsinin çıxarılması və bərpası və təhlükəsizliklə bağlı maarifləndirmə təlimlərinin keçirilməsi və s.-nin tətbiq edilməsi aid edilə bilər.

İnformasiyanın mühafizəsinin əhəmiyyəti istiqamətindən təhlillərindən birində mövcud olan yanaşmaya görə, informasiyanın qorunması yalnız informasiya təhlükəsizliyini təmin etməklə kifayətlənmir, bu proses həmçinin informasiya təhlükəsizliyinə məsul olan subyektin işgüzar nüfuzunu qoruyur və fəaliyyətini daha da təhlükəsiz edir. [16, s.437]

İnformasiya təhlükəsizliyində informasiyanın mühafizəsinin rolunu aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

İnformasiyanın mühafizəsinin təşkili ilə məlumatın qorunması həssas və ya məxfi məlumatın yalnız qanunvericiliklə müəyyən edilən şəxslər kateqoriyasına aid edilən səlahiyyətli istifadəçilər üçün əlçatan olması təmin edilir və bununla da informasiya təhlükəsizliyinə qarşı yarana biləcək təhlükələr və risklər azalır. Bu, icazəsiz girişin qarşısını alan giriş nəzarəti, şifrələmə və digər təhlükəsizlik tədbirlərindən istifadə etməklə əldə edilir. Əvəllərdə də qeyd edildiyi kimi informasiya mühafizəsinin bu üsulları informasiya təhlükəsizliyi tədbirlərinin bir hissəsini təşkil edir.

İnformasiyanın mühafizəsi məlumatın dəqiq, tam və dəyişdirilməmiş olmasını təmin edir. Bu, məlumatların yoxlanılması, səhvlərin yoxlanılması və məlumatların itirilməməsini və ya zədələnməməsini təmin edən ehtiyat və bərpa mexanizmlərindən istifadə etməklə əldə edilir. Bu da informasiya təhlükəsizliyi elementlərindən olan tamlığın təmin edilməsi üçün zəruri məsələlərdən biridir. İnformasiya təhlükəsizliyində istifadə edilən elektron imza, təsdiqləmə kimi metodlar informasiya mühafizəsi ilə bağlıdır. Bu da informasiyanın mühafizəsinin üsul və mexanizmlərindən informasiya təhlükəsizliyində geniş istifadə olunduğunu göstərir.

İnformasiyanın mühafizəsi məlumatın səlahiyyətli istifadəçilərə lazım olduqda onların əlçatan olmasını təmin edir. Bu, texniki nasazlıqlar və ya təbii fəlakətlər səbəbindən məlumatın itirilməməsini və ya əlçatmaz olmasını təmin edən lazımsız sistemlərdən, ehtiyat nüsxələrdən və fəlakətin bərpası planlarından istifadə etməklə əldə edilir. Məlumdur ki, əlçatımlılığın təmin edilməsi informasiya təhlükəsizliyinin əsasını təşkil edir.

İnformasiyanın mühafizəsi məlumatın qanuni və normativ tələblərə uyğun idarə olunmasında əsas təminatçıdır. Bu, qüvvədə olan qanun və normativ sənədlərə uyğunluğu təmin edən təhlükəsizlik siyasətləri, prosedurları və nəzarət mexanizmlərindən istifadə etməklə əldə edilir. Bunun üçün informasiyanın mühafizəsi ilə bağlı təşkilatdaxili sənədlərin hazırlanması zəruri olur. Belə addımların atılması ilə informasiya təhlükəsizliyinə yönələn bir çox hədələrin və hücumların qarşısı müvəffiqiyyətlə alınır. İnformasiyanın mühafizəsi məxfi və ya həssas məlumatların məxfiliyini, bütövlüyünü, mövcudluğunu və uyğunluğunu təmin etməyə kömək edən informasiya təhlükəsizliyinin mühüm komponenti.

tidir. Effektiv informasiya təhlükəsizliyinə nail olmaq üçün müvafiq informasiyanın mühafizəsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi vacibdir.

İstinadlar:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası - <https://www.e-qanun.az/framework/897>, 10.02.2022
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, <https://www.e-qanun.az/framework/46944>, 10.02.2022
3. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsi- <https://www.e-qanun.az/framework/46960>, 10.02.2022
4. Avropa İnsan hüquqları Konvensiyası, https://www.echr.coe.int/documents/convention_aze.pdf, 10.02.2022
5. “Dövlət qulluğu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, <https://www.e-qanun.az/framework/4481>, 10.02.2022
6. Əliyev Ə.İ., Rzayeva G.A., İbrahimova A.N., Məhərrəmov B.A., Məmmədrzalı Ş.S. İnformasiya hüququ. Dərslik. Bakı: “Nurlar” nəşriyyatı, 2019. 448 səh.
7. “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, <https://e-qanun.az/framework/3525ç> 10.02.2023
8. “Kibercinayətkarlıq haqqında” Konvensiyanın Təsdiq edilməsi barədə”, Azərbaycan Respublikasının Qanunu, <https://e-qanun.az/framework/18619>, 10.02.2022
9. Ansen, Nils. (2013). The Idea of Legal Responsibility. Oxford Journal of Legal Studies. 34. P. 221-252.
10. Bagchi S. A. Information protection in the age of cyber threats: Challenges and solutions / Bagchi S. A. & S. U. Khan. Journal of Business Research, 70, 2017, p.408-416
11. Dhamija, S., & Vaidya, J. "Protecting Privacy and Promoting Equality in the Digital Age: Challenges and Approaches." In L. Jain, M. Al-Hussein, & M. Misra (Eds.), Digital Governance: Concepts, Systems and Practical Applications, 2020, p. 83-98
12. Katrin Nyman Metcalf. Legal aspects of privacy law and data protection -The right to privacy as a human right and everyday technologies, p. 82-99 <https://www.humanrightsestonia.ee/wp/wp-content/uploads/2014/12/ENG-Study-V-part-Legal-aspects-of-privacy-law-and-data-protection.pdf>
13. Lin D. D. Effective information protection: A holistic approach. Journal of Information Privacy and Security, 10(3), 2014 p.31-47
14. Shieh M. T. A framework for information protection based on business goals./ M. T. Shieh, H. P. Chen, & C. W. Huang. International Journal of Information Management, 34(4), 2014, p.538-546
15. Smith L, 'Restitution: The Heart of Corrective Justice' (2000–01) 79 Texas L Rev, p.2115–2175
16. Wang K. Information protection and its impact on firm performance: A study of Taiwanese firms. /Wang K. C, Wu M. H., & Kuo T. T. Journal of Business Research, 70, 2017, p.434-441
17. Yeung K., and Bygrave L. A., Demystifying the modernized European data protection regime: Cross-disciplinary insights from legal and regulatory governance scholarship. Regulation & Governance 16, 2022, p.137–155

ENSURING INFORMATION SECURITY: INFORMATION PROTECTION AND INFORMATION RESPONSIBILITY

Aytekin Ibrahimova*

Abstract

The institution of legal responsibility is studied as one of the important mechanisms in most legal fields. It is legal responsibility that plays a key role in the regulation of social relations. If we look at the legislative acts regulating various fields, we can determine that in those normative sources it is determined that its violation will lead to legal responsibility. In addition to ensuring justice, which is the general principle of this right, it is distinguished by its preventive effect on individuals in society. Established legal liability deters a person from committing such illegal acts.

It is known that information security is considered a broader category and includes many different subcategories. As a result of information security analysis, it becomes clear that information protection is just one of the means of ensuring information security. Information security is a broader concept in relation to information protection and includes the latter. The close connection of ensuring the protection of important elements of information security with the protection of information makes the protection of information the main priority issue for all subjects in the modern era. Information security is evaluated as a fact that was confirmed after the development of information technologies, which is not only related to the protection of devices. Failure to ensure the protection of the information currently operated on causes many problems.

Keywords: information security, information law violation, legal responsibility, types of responsibility, information protection.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ: ЗАЩИТА ИНФОРМАЦИИ И ИНФОРМАЦИОННАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ

Айтекин Ибрагимова**

Резюме

Институт юридической ответственности исследуется как один из важных механизмов в большинстве правовых областей. Именно юридическая ответственность играет ключевую роль в регулировании общественных отношений. Если посмотреть на законодательные акты, регулирующие различные сферы, то можно определить, что в этих нормативных источниках определено, что его нарушение влечет за собой юридическую ответственность. Помимо обеспечения справедливости, что является общим принципом этого права, его отличает превентивное воздействие на индивидуумов в обществе. Установленная юридическая ответственность удерживает лицо от совершения таких противоправных действий.

Известно, что информационная безопасность считается более широкой категорией и включает множество различных подкатегорий. В результате анализа информационной безопасности становится ясно, что защита информации является лишь одним из средств обеспечения информационной безопасности. Информационная безопасность является более широким понятием по отношению к защите информации и включает

* Ph.D., Associate Professor of the Constitutional Law Department of Baku State University

** Д.ф.п.п., доцент кафедры конституционного права Бакинского государственного университета

последнюю. Тесная связь обеспечения защиты важных элементов информационной безопасности с защитой информации делает защиту информации главным приоритетным вопросом для всех субъектов в современную эпоху. Информационная безопасность оценивается как факт, подтвердившийся после развития информационных технологий, что связано не только с защитой устройств. Необеспечение защиты информации, с которой в настоящее время оперируют, вызывает множество проблем.

Ключевые слова: информационная безопасность, нарушение информационного права, правовая ответственность, виды ответственности, защита информации.

RƏQƏMSAL HÜQUQUN ANLAYIŞI VƏ TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

Erkin Musayev*

Xülasə

Cəmiyyətdə son dövrlərdə texnologiyanın sürətli inkişafı nəticəsində “sosial həyat”-ın “virtual həyat”-la paralel irəlilədiyi müşahidə edilmişdir. Nəticədə insanlar “rəqəmsal aləmdə” “yaşamağa” başlamışlar. Sözsüz ki, insanlar bu aləmdə bir fərd kimi öz hüquqlarını da yeni bir müstəviyə gətirib çıxarmış və bununla da hüquqa yeni prizmadan yanaşmağın labüdlüyü hiss edilmişdir. Bu da öz növbəsində hal hazırda təkamül prosesində olan “rəqəmsal hüquq” adlı yeni hüquq sahəsinin yaranması ilə nəticələnmişdir. Qlobal səviyyədə bir çox sahənin rəqəmsallaşması hüququn da rəqəmsallaşmasını qaçınılmaz etmişdir. Lakin burada maraqlı nüans bu rəqəmsallaşmanın hüquqa necə və hansı üsullarla nüfuz etməsidir.

Bu məqalədə adı çəkilən yeni hüquq sahəsinin anlayışı verilmiş, əhatə və təsir dairəsi göstərilmişdir. Bundan əlavə olaraq məqalədə rəqəmsal hüquqda ədalət və vicdanlılıq prinsipi, bu sahənin inkişafetməsi nəticəsində mümkün işsizlik problemi və onun həll yolları üzrə mülahizələr, klassik hüquqi prosedurlara yeni rəqəmsal yanaşma üsulları və geniş tətbiqinin nəzəri-praktik tərifləri, onlayn cinayətkarlıq, rəqəmsallaşmanın dövlətlərin süverenliyi ilə tərs mütənəşib əlaqəsi, süni intellekt, e-məhkəmə, kiber zorakılıq və s. kimi digər maraqlı mövzular haqqında məlumatlar və keyzlər verilmişdir.

Məhz yuxarda sadalanan yenilikçi mövzuların aktuallığı nəzərə alınaraq bu sahə tədqiq edilmişdir. Eyni zamanda məqalədə rəqəmsal hüquq sisteminin boşluqları və problemli tərəflərinə nəzər yetirilmiş və müvafiq sahələr üzrə təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: *rəqəmsal hüquq, rəqəmsallaşma, suni intellekt, kiberhücum, kiber zorakılıq kiber mühit, onlayn cinayətkar, vicdanlılıq prinsipi.*

İnsanlar tarix boyunca müəyyən əmək alətləri və vasitələr düzəldərək öz gücünə güc qatmışdır. Bu proses əsrlər boyunca inkişaf edərək hal hazırda indiki texnologiyanın yaranması ilə nəticələnmişdir. İnsan canlılar içərisində yeganə “homo-faber”-dir (alət düzəldən canlı).

Cəmiyyətdə son dövrlərdə texnologiyanın sürətli inkişafı nəticəsində “sosial həyat”-ın “virtual həyat”-la paralel irəlilədiyi müşahidə edilmişdir. Bu, insanların virtual həyatının onların sosial həyatlarını da özündə ehtiva etməsinə səbəb olmuş, nəticədə insanlar “rəqəmsal aləmdə” “yaşamağa” başlamışlar. Sözsüz ki, insanlar bu aləmdə bir fərd kimi öz hüquqlarını da yeni bir müstəviyə gətirib çıxarmış və bununla da hüquqa yeni prizmadan yanaşmağın labüdlüyü hiss edilmişdir. Bu da öz növbəsində hal-hazırda təkamül prosesində olan “rəqəmsal hüquq” adlı yeni hüquq sahəsinin yaranması ilə nəticələnmişdir.

Son dövrlərdə qlobal səviyyədə bir çox sahənin rəqəmsallaşması hüququn da rəqəmsallaşmasını qaçınılmaz etmişdir. Lakin burada maraqlı nüans bu rəqəmsallaşmanın hüquqa necə və hansı üsullarla nüfuz etməsidir.

Ədalət bərabər fərsətlər və imkanlar təmin edilərək haqqın bərqərar olunması deməkdir. “Rəqəmsal hüquq” heç bir sosial və s. başqa təbəqələşmələrdən

* Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsi Cinayət hüququ və kriminologiya kafedrasının Cinayət hüququ və kriminologiya kafedrasının doktorantı

asılı olmayaraq hamı tərəfindən eyni səviyyədə əlçatanlığı ilə səciyyələnən ideal hüquq platforması deməkdir.

Rəqəmsal hüquq üstün mühakimə qabiliyyəti ilə şərtləndirilməyən, vicdanlılıq prinsipindən kənarda qalan bütün hüquqi problemlərin həll edilməsi, ziddiyyətli işlərlə əlaqədar hökm verilməsi, müqavilələrin tərtib edilməsi, hüquqi məsləhətlər verilməsi, iddia ərizələrin tərtib olunması, müxtəlif texniki hesablama proseslərinin aparılması və məhkəmə işlərinə “online” şəkildə baxılması kimi mühim əhəmiyyət kəsb edən xidmətlərlə yanaşı daha bir neçə buna bənzər xidməti özündə ehtiva edir.

Rəqəmsal hüquq - hüquq başlığı altında üstün mühakimə qabiliyyəti və vicdanlılıq prinsipindən kənarda qalan rəqəmsallaşmış bütün hüquqi fenomenlərdir.

Rəqəmsal hüququn yaranmasını IV Sənaye İnqilabı ilə sıx əlaqəli olaraq onun bir tərkib hissəsi kimi səciyyələndirmək olar. Sənaye inqilablarının tarixçəsinə nəzər yetirsək I sənaye inqilabı XVIII əsrin II yarısından başlayaraq XIX əsrin yarısına qədər davam etmişdir. Bu inqilab buxar maşınlarının istehsalı ilə kütləvi mexanik istehsalə keçidlə nəticələnmişdir. II sənaye inqilabı XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvələri tarixində baş vermiş və elektrik maşınlarının istehsalı ilə yekunlaşmışdır. III sənaye inqilabı XX əsrin 60-cı illərində başlamış və kompyuterlərin istehsalı ilə “kompyuter inqilabı” adını almışdır. İlk dəfə suni intellekt termininə də məhz bu dövrdə Alan Turingin bir məqaləsində rast gəlinir.

Əslində rəqəmsal dünyanın təməlləri də məhz bu dövrdə atılmışdır. İlk elektron rəqəmsal kompyuterlər Soyuq müharibə zamanı hərbi məqsədlərə istifadə edilmişdir. [5] İnternetin də ilk versiyası olan ARPANET 1969-cu ildə hərbi məqsədlər üçün yaradılmışdır. Daha sonra TCP/IP protokolları tərtib olunmuşdur. Kommersiya məqsədli “world wide web”-in (www) yaradılmasıyla müxtəlif kompyuterlərdə saxlanılan məlumatların vahid bağ üzərindən mübadilə imkanı yaranmış, bununla da internet qloballaşmışdır.

IV sənaye inqilabı ilə internetin hər kəs üçün əlçatan olması, online sosial platformaların sürətli inkişafı, suni intellektin bir çox sahədə eləcə də hüquq müstəvisində tətbiq edilməsinə başlanılması və s. texnoloji yeniliklərlə rəqəmsallaşma prosesini təkamül etdirməkdədir.

Rəqəmsal hüquq anlayışını tam olaraq başa düşmək “IV Sənaye inqilabı” yəni “Texnologiya inqilabı” dövründə cəmiyyətdən təcrid olunmamaq üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir. Rəqəmsal hüquq IT cinayətləri və kiber cinayətlər kimi mövzuları da özündə cəmləşdirir. Yeni hüquq sahəsi hüquq peşələrini, məhkəmə proseslərinin müddətini, elektron məhkəmə sistemlərini və yeni yaranacaq hüquqi şəxs - suni intellektə sahib elektron şəxsiyyəti və digər bütün hüquq sahələrini əlaqəli hissədə ehtiva edir. Bu hüquq sahəsini qaçınılmaz edən əsas səbəblərdən biri də artıq bəşəriyyətin “rəqəmsal həyatdan” asılı vəziyyətdə olmasıdır.

Rəqəmsal hüquq sahəsinin yaranması özü ilə birlikdə artıq hüquq nəzəriyyəsinə daha bir bölgünün (Rəqəmsal hüquq və Klassik hüquq) yaranması ilə nəticələnmişdir.

Klassik hüquqda vicdanlılıq prinsipi bütün hüquq sahələrinin mərkəzində yer almışdır. Bəs rəqəmsal hüquda vicdanlılıq prinsipi özünü harda və necə biruzə verir? Normatətbiqetmə də bu prinsip nə dərəcə əhəmiyyət kəsb edir?

İlk öncə qeyd edim ki, ictimai vicdanlılığa (toplum və cəmiyyətin ortaq şə-kildə formalaşdırdığı düzgünlük anlayışı) qarşı olan hər hansı normanın qəbul edilməsi 2 nəticə verə bilər: 1) realizəsinin mümkün olmaması - Yəni, praktiki olaraq tətbiq edilməsinin mümkünsüzlüyü. 2) ictimai qınağın hədəfi olması ilə nəticələnən kütləvi etirazlara səbəb olması (məs. 2018-ci ildə başlayan Fransada “Sarı jiletliilər”in etiraz aksiyaları)

Vicdanlılıq prinsipi bu qədər mühim əhəmiyyət kəsb etdiyi təqdirdə yeni hüquq sahəsinin bu prinsip nəzərə alınmadan formalaşması mümkün deyil, lakin, yeni hüquq sahəsi texnologiya ilə sıx əlaqəli olduğundan bəzi problemlər ortaya çıxır. Məlumdur ki, nə suni intellekt (artificial intelligence) nə də başqa bir texno-loji yenilik “ənənəvi” vicdanı əvəz etmə qabiliyyətində deyil. Çünki suni itellekt, robotlar və digər hüquqi programlar müəyyən riyazi əməl və düşüncələrin məhsu-ludur, riyaziyyatın isə vicdanı yoxdur. Vicdanlılıq prinsipindən kənarda isə hüquq düşünülə bilməz.

Nəticə olaraq, vicdanlılıq prinsipi bu hüquq sahəsində əslində insan prinsipi deməkdir. Yəni insanın yeni hüquq sahəsində rolu və yeri hansı səviyyədədir. Ar-tıq məntiqi mühakimə qabiliyyəti yüksək olan insanlar vicdanlılıq prinsipinə əməl edərək yeni hüquq sahəsinin mərkəzində yer alacaqlar.

Zamanın keçmiş indiki və gələcək olaraq klassik 3 bölgüsü vardır. Texnolo-giyanın inkişafı nəticəsində biz artıq həmin an üçün “indi”, qısa bir müddət sonra üçün “keçmiş” yaşadığımızı flash-kart, disk və s digər vasitələrlə, yaxud həmin anları özündə ehtiva edən obyektləri (sənəd, foto, video və s.) internetə yükləyə-rək demək olar ki daimi və sonsuz müddətdə qalıcı edə bilirik. Bu yolla artıq biz hamı tərəfindən “görülə bilən” və “əlcətan” varlıq oluruq. Bəzən də bizim haqqı-mızdakı məlumatlar biz istəmədən də virtual sistemə əlavə edilir.

Yeni hüquq sahəsi fərdlərin daha sonra istəmədiyi “an”-larını və bilinməsini istəmədiyi məlumatlarını virtual aləmdən silməsini və rəqəmsal dünyanın onu unutmamasını təmin edə bilər mi? Bu sualla artıq ənənəvi insan hüquqlarından olma-yan “unudulmaq” hüququ gündəmə gəlir. Bu hüquq təmin edilirmi?

Bununla bağlı bir kazusu diqqətinizə çatdırmaq istərdim: 2010-cu ildə Ma-río Costeja Gonzalez adlı ispan vəkil internetdə adını axtarısa verdiyi zaman haq-qında 1998-ci ildə borcla əlaqədar olaraq əmlakının məcburi olaraq satılması ilə bağlı çıxan xəbərin qaldırılması üçün xəbəri tirajlayan qəzet, “Google İspaniya” və “Google İnc” şirkətləri barədə İspaniyada Məlumatların Qorunması Orqanına şikayət etmişdir. Vəkil sözügedən qəzetin ya həmin səhifəsinin qaldırılmasını ya da xəbərdə adının gizlədilməsini; “Google” şirkətlərindən isə axtarış zamanı çıxan həmin səhifənin qaldırılmasını tələb etmişdir. Məlumatların Qorunması Orqanı vəkilin tələbini həmin məlumatın qəzetdə yayımlanmasının hüquqi zərurətdən irə-li gəlməsi səbəbi ilə təmin etməmişdir. Eyni zamanda “Google” şirkətləri barədə isə axtarış nəticələrində həmin səhifənin qaldırılması və gələcəkdə əlcətanlığın

məhdudlaşdırılmasına dair qərar vermişdir. “Google” şirkətinin bu qərardan şikayətçi olması son olaraq işin Avropa Ədalət Məhkəməsində baxılması ilə nəticələnmişdir. AƏM məhkəmə prosesinin yekunu olaraq haqqında informasiya olan şəxsin tələbi ilə internet məkanında mövcud olan yersiz, etibarsız və köhnə məlumatları ehtiva edən linklərin axtarış sistemlərindən qaldırılmasının məcburiliyi ilə əlaqədar qərar vermişdir. Qısaca məhkəmə “unudulmaq” hüququnu rəsmi olaraq tanımış və təmin etmişdir. Qərara görə əlaqəli şəxsin hüququ axtarış sistemlərinin maddi mənfəətlərinin önündə gəlir. Lakin burda da istisnalar qeyd olunmuşdur. Bu istisnalara şəxsin sosial-ictimai kimliyə sahib olması, əlaqəli şəxsin hüququna müdaxilə və ictimaiyyətin sözügedən məlumatı əldə etməsinin qanuni olaraq balanslaşdırıla bilməsi aiddir. [9]

Sözügedən xəbərin internet axtarış sistemlərində yer alması “unudulmaq” hüququ kimi bizim alımadığımız terminin həmin vəkil üçün əhəmiyyəti nə idi? Sadə məntiqlə fikirləşsək, hər hansı bir vəkil üçün haqqında “borcuna görə əmlakını itirmiş” statusunun formalaşmasının xoşagəlməz hal olduğunu görərik.

Rəqəmsal hüququn formalaşması ilə bu tipli kazusların daha da artacağı əlbəttə ki istisna edilmir. Lakin onu da qeyd edim ki, “unudulmaq” hüququnun təmin edilməsi məlumat əldə etmə və mətbuat azadlığı kimi dövrümüzdə cəmiyyətin həssas olduğu məsələlərə də məhdudiyyət gətirməməlidir. Hər iki nüans hüquqa və vicdanlılıq prinsipinə uyğun olaraq balanslaşdırılmalıdır. Dijitallaşmanın səbəb olduğu bu tip kazuslarda da vicdanlılıq prinsipinin nəzərə alınması rəqəmsal hüquq üçün bu prinsipin əhəmiyyətini bir daha göstərir.

Bu hüquq sahəsinin inkişaf edərək tam formalaşması nəticəsində hüquq sferasında işsizliyin artacağı və “tərs ekonomik köç”-ün baş verməsi də istisna edilmir. Belə ki, rəqəmsallaşmanın təsir edəcəyi peşələr sırasında vəkillik və notariat da vardır. Hər hansı bir vəkilin ümumi olaraq gördüyü işlərə müqavilə hazırlamaq, iddia ərizəsi/şikayət ərizəsi tərtib etmək, hüquqi məsləhət vermək və s. misal gətirmək olar. Gələcəkdə yeni hüquq sahəsinin və texnologianın birgə əməkdaşlığı nəticəsində bunları edə bilmə qabiliyyətində olan robotlar/programlar yaradılsa hüquqşünaslar (vəkillər) işsiz mi qalacaq?

Adı çəkilən digər peşə-Şumerlərdə “burqu”, babil dövründə “dubsar”, qədim misirdə “aqoronamos”, qədim yunanıstanda “iərməmmes”, qədim romada “tabellion”, osmanlı dövründə “katib-i adil”, ərəb mənbələrində “katiblik”, “mirzəlik” adlandırılmış, günümüzdəki adı isə latınca “nota” (qeyd, işarə) sözündən gələn notariat yer üzündə ən qədim peşələrdən biridir. [3]

Müasir Azərbaycan qanunvericiliyində notariat dedikdə “qanunla nəzərdə tutulmuş hüquqi hərəkətləri (bundan sonra notariat hərəkətləri) aparmağa müvəkkil edilmiş şəxslər” birlikdə başa düşülür. Notariat fəaliyyətinə isə “Azərbaycan Respublikasında rəsmi və doğru sənədlərin tərtibi üçün hüquqların, hüquqi əhəmiyyətli faktların təsdiqi və digər notariat hərəkətlərinin aparılması” kimi tərif verilir. [1] Buradan da görünür ki lap qədim dövrlərdən cəmiyyətin 3-cü güvənəbiləcəyi şəxsə ehtiyacı olduğundan bu peşənin yaranması labüd olmuşdur və cəmiyyət var olduqca bu peşə də mövcudluğunu saxlayacaqdır.

Bu hissədə qoyulan problem hüququn rəqəmsallaşmasının notariat peşəsinə necə təsir etməsi məsələsidir. Yuxarıda vəkillik peşəsinə münasibətdə müəyyən nüansları qeyd etmişik. Sözsüz ki, dijitəl hüquq sahəsinin formalaşması bu peşəyə də təsirsiz ötürməyəcəkdir.

Güvən məsələsinin rəqəmsal yollardan təmin olunacağı təqdirdə, yəni hər hansı hüquqi faktın həqiqiliyinin təsdiqlənməsi, rəsmi və doğru sənədlərin dijitəl üsullarla tərtib edilməsi mümkün olarsa notariuslar işsiz mi qalacaq? Bu sualı aktuallaşdıran məqam odur ki, artıq etibarlı qurum rolunu oynayan “blok zənciri” (block chain) texnologiyası hələ geniş spektrdə olmasa da fəaliyyət göstərir.

ABŞ-nin Milli Notariat Asosiasiyasının rəsmi saytında yer alan Nevada vilayətinin Senatorluğunun 398 nömrəli qanun layihəsində blok zəncirinin anlayışının Azərbaycan dilinə tərcüməsi aşağıdakı kimidir: “Blok zənciri: əməliyyatların elektron qeydlərini və ya a) sıralanmış olan; b) qeydiyyatı aparılmış əməliyyatların yaxud digər məlumatların əsaslılığının və ya inkar edilməzliyinin təmin edilməsinin sığortalıması üçün bir və bir neçə kompüter yaxud da məşin tərəfindən qorunan və ya emal olunan; c) və kriptografiya tərəfindən təsdiqlənmiş; digər məlumatları ifadə edir [13]. Bu texnologiya “zəncirləmə” modeli əsasında inşa edildiyi üçün izlənilə bilən, lakin, qırılmaz və bir mərkəzdən asılı olmadan əməliyyat etməyə imkan verən bir texnologiyadır. Bunun nəticəsində əməliyyatlar birbaşa tərəf olan subyektlər arasında etibarlı şəkildə həyata keçirilə bilər. [6]

Hal-hazırda notariatlarda əməliyyatlar özü də onlayn mühitdə həyata keçirilir. Notarius hər hansı əməliyyatı həyata keçirərkən kompüter və internetə ehtiyac duyur. İstifadə olunan rəqəmsal sistem çöksə yaxud da hər hansı problem yaransa xidmət göstərilməsi mümkün olmur və notariusların fiziki olaraq orda olmasının heç bir əhəmiyyəti qalmır. Artıq indiki dövrdə belə tədricən dijitəl mühitə keçən notariat sisteminin gələcək də ümumən rəqəmsallaşması qaçınılmazdır.

Notariatda “blokchain” texnologiyası ilk dəfə 2019-cu ilin aprelində Çinin Pekin şəhərində “blokchain notary” adlı pilot layihə vasitəsilə tətbiq edilmişdir. Yeni rəqəmsal notariat sisteminin üstünlükləri bunlardır: 1) birbaşa olaraq sənəd və ya sertifikat sahibini sənəd və sertifikatını sadəcə müəyyən kodlar vasitəsilə yoxlayaraq həqiqiliyini təsdiq edə bilər. 2) sənədlərin məhv edilməsinin yaxud dəyişdirilməsinin qarşısının həmin kodlar vasitəsilə ala bilər və s. [14]

Yaxın gələcəkdə hüquq sahəsində suni intellektə sahib robotlar yaxud proqramlar yaradıla bilər. 10 il əvvəlki texnologiya ilə indiki texnologiyanın sahib olduqları imkanlar arasında ki fərqlərə baxdıqda sözügedən məsələ realıqdan uzaq görünür. Texnologiyanın yüksək səviyyədə və olduqca sürətli bir şəkildə inkişaf etməsi bu an üçün təxəyyül edə bilməyəcəyimiz imkanları da gələcəkdə bizim üçün əlçatan edəcəkdir.

Müəyyən işlərə dair yüksək ixtisaslı suni intellektlərin mövcud olması gələcəkdə hüquq sahəsində məhkəmə işinə qısa müddətdə baxılması, ardıcıl və yorucu hüquqi prosedurlarının bəzilərinin ixtisara salınması və sadələşdirilməsi ilə daha optimallaşdırılmış yeni prosessual sistemin yaranması və bu sahədə canlı işçi qüvvəsinin gözəçarpaq dərəcədə azalması ilə nəticələnəcəkdir. Sürətli, ekonomik

və populyar olacaq hüquqi programlar və suni intellektli robotlar cəmiyyətdə güvən qazandıqdan sonra hüquq sahəsində işsizlik kəskin şəkildə özünü biruzə verəcəkdir.

Digər maraqlı məsələ isə odur ki, bu suni intellektə sahib robotların və yeni texnologiyaların istifadəçisi də məhz elə hüquqşünaslar (misal üzərində vəkillər, notariuslar) özləri olacaqdır. Bəs həmin bu programlardan istifadə edən hüquqşünaslar yəni işsiz qalmayacaq insanlar kimlər olacaq? Onlar hansı keyfiyyətlərə sahib olmalıdırlar?

Aşağıda adı çəkilən 4 xüsusiyyəti özündə cəmləşdirən hüquqşünaslar rəqəmsal hüquq dövründə də ehtiyac duyulan kadrlardan olacaqdır: 1) Mühakimə qabiliyyəti yüksək olan 2) Vəcdanlılıq prinsipini rəhbər tutan 3) Məsələyə yanaşmada konkret həll yönümlü olan 4) Texnoloji vasitələrdən istifadə bacarığı yüksək olan. [8]

Yaxın 5-10 il ərzində texnologiyanın imkanlarından geniş istifadə bütün sahələrə yayılacaq və artıq ehtiyac halını alacaqdır. Böyük şirkətlərdə, o cümlədən dövlət qurumlarında hər hansı bilik, zehni bacarıq tələb etməyən sahələrdə işlərin əksəriyyəti robotlaşmış maşınlar/programlar tərəfindən görülməklə birləşərək səviyyəyə gələcəyi üçün yalnızca yüksək ixtisaslı işçilərə ehtiyac duyulacaqdır. Nəticədə “tərs eko köç” hadisəsi baş verəcəkdir. Yəni inkişaf etmiş ölkələrdən inkişaf etməkdə olan ölkələrə “işçi axını” olacaqdır. Artıq öz ölkələrində ehtiyac duyulmayan işçilər texnologiyanın daha az inkişaf etdiyi ölkələrə işləmək üçün axın edəcəklər.

Klaus Schwab-ın “Dördüncü sənaye inqilabı” kitabında da qeyd olunur ki, 2025-ci ildə özəl sahədə audit işlərinin 30%-i suni intellekt tərəfindən həyata keçirilməsi və özəl qurumların (şirkətlərin və s.) idarə heyətlərində suni intellektə sahib maşınların (robot, program və s) yer alması ehtimal olunur. [12]

Rəqəmsallaşmanın 3 əsas üsürü sürətli, ekonomik və populyar olmaqdır – yəni S.E.P (speedy, economic, popular - S.E.P). Bunlar rəqəmsal hüquqda özünü bu hüquq sahəsinin üstünlükləri olaraq əks etdirir. İndi isə bu üsurlərin rəqəmsal hüquqdakı üstünlüklərinə ayrıca olaraq nəzər yetirək:

Rəqəmsal dünyanın içində məlumatların sürətli şəkildə virtual platformalarda yayılması böyük məlumat bazasını (big data) yaratmışdır. Eyni zamanda məlumatların rəqəmsal nəticəsində rəqəmsal platformalarda sosial baxımdan ictimai qınağın/sosial vəcdanın yaranmasında sürət çox önəmli vasitədir. Hər hansı məhkəmə prosesində təqdim edilmiş sübutlara əsasən məhkəmə doğru qərar verərək ədaləti bərqərar etsə də bu qərar prosessual müddət baxımından gec baş verərsə haqlı tərəf daha uzun müddət hüquq pozuntusuna məruz qala bilər. Cəmiyyətdəki ümumi fikrə əsasən haqlı olan tərəf haqqını nə qədər qısa müddətdə əldə etsə, ədalət də o ölçüdə qorunmuş hesab edilir. Fransız İnqilabının məşhur simalarından olan Mirabeau-nun “Ədalət topaldır, ağır ağır gedər, lakin son olaraq gedəcəyi yerə çatır” fikri artıq sürətlə səciyyələndirilən yeni rəqəmsal dünyada əhəmiyyətli olmayacaqdır [15].

Ənənəvi məhkəmə işləri sırasında hətta 10 illərlə davam edən proseslərə də rast gəlmək olur. Rəqəmsal hüququn formalaşması nəticəsində artıq məhkəmələrdə iddia qaldırma, iddiaya baxılması və iddiayla bağlı qərar verilməsi eyni zamanda cinayət işlərində ki prosessual müddətlər sürətlənəcəkdir. Elektron məhkəmə sisteminin yaradılması bunun bariz nümunələrindəndir. Reallıq bundan ibarətdir ki, sürətlənən həyatımızda hüquq da sürətlənmək məcburiyyətindədir, əks təqdirdə həmin sürətlə ədalətdən uzaq qalacaqdır.

Ekonomik olmaq təmin edilən malın və ya xidmətin dəyərinin daha ucuz bir qiymətlə təqdim edilməsi deməkdir, yəni maddi baxımdan daha münasib olmaq. Xüsusilə virtual mühitdə təqdim olunan xidmətlərin ödənişsiz olması bunların ən çox istifadə edilən platformalar olmasına gətirib çıxarmışdır. Təbii ki bu platformaların ödənişsiz olması istifadəçi axınına səbəb olmuşdur. Günümüzün ən böyük RTM-ləri (rəqəmsal ticarət mərkəzləri) şübhəsiz ki, “App Store” və “Play Store”-dir.

Digər tərəfdən, hal-hazırda hüquq sistemindəki məhkəmə xərcləri hər kəs üçün münasib deyil. Doğrudur, bu xərclərin dövlət tərəfindən qarşılınması üçün də tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur, lakin bunlar hamısı vətəndaşın gözündə yorucu prosessual əngəl kimi görünür. Rəqəmsal hüquq dünyasında isə sürət birinci şərt olduğundan bu kimi hallar ortadan qaldırılacaqdır və bu da hər kəs üçün əlçatan və ekonomik (mümkünsə ödənişsiz yaxud, cuzi ödənişlə) hüquqi proqramlarının yaradılması ilə mümkün olacaqdır. Rəqəmsallaşmanın bir sonrakı mərhələsində artıq bu sahədə suni intellektə sahib robotlar yaxud proqramlar onlara yazılmış datalar üzərindən ortalama olaraq vətəndaşlar tərəfindən verilən sorğulara dair doğru hüquqi məsləhətlər verə biləcəklər.

Dövrümüzdə və gələcəkdə hər kəs tərəfindən tanınmaq üçün virtual mühitdə mövcud olmaq əsas faktordur. Artıq bu dövrdə böyük kütlələr tərəfindən rəqəmsal dünyanın neməti olan virtual sürətlə tanınmaq olar. Gələcəkdə rəqəmsallaşmayan hər hansı bir varlığın populyarlıq qazanması mümkün olmayacaqdır.

Son dövrlərdə virtual populyarlığın hətta hüquqa, birbaşa desək, məhkəmə prosesinə və çıxarılan qərarlara təsiri geniş yayılmağa başlamışdır. Nəzəri olaraq məsələni izah etsək deyə bilərik ki, virtual mühitdə sürətlə yayılan və populyarlıq qazanan hər hansı bir hadisənin tərəflərinin sosial-ictimai qınağın müsbət və ya mənfi cəhətdən hədəfinə çevrilməsi həmin hadisənin mümkün məhkəmə prosesi-nə də təsirsiz ötürür. Artıq məhkəmə qərar qəbul edərkən, sosial vicda-nın/ictimai qınağın hədəfində olmasını gözdə tutmaq da bilmir. Nəticədə məhkəmə işində çıxarılan qərarın hüquqi bazası qanunlar olsa da, real bazasını cəmiyyətin verə biləcək potensial reaksiyası təşkil edir.

Lakin bunun da nəticəsi olaraq, bir müddət sonra sosial şəbəkələrdə, online mətbuatda yayılan videolar, şəkillər barədə artıq “yaxşı ki bunlar varmı” fikri ya-ranacaq və aidiyyəti orqanların normatəbiiqetməsi, hüquqi tələbləri icra etməsi yayılan həmin informasiyalarla əlaqələndirilməyə başlanılacaq. Nəticə olaraq , eyni məzmunlu populyar olan və olmayan 2 hadisə cəmiyyətdə hüquq sisteminə olan güvəni sarsacaqdır.

Burada diqqət yetirməli olduğumuz digər məqam isə bu “populyarlığın” hər zaman ədalətin daha tez bərpa olunmasına deyil, bəzən ədalət tərəzisinin tarazlığını pozmaya da xidmət edə bilməsi ehtimalıdır. Belə ki, sosial platformalarda və online mətbuatda rastlaşdığımız bu populyar işlərdə bir qayda olaraq tərəflərdən birinin səsi daha yüksək əks etdirilir. İlk baxışda haqlı və ədalətsizliyə məruz qalmış kimi gördüyümüz o şəxsin əslində haqsız və günahkar olduğu daha sonradan aydın olur, bəzənsə ümumiyyətlə aydın olmur, nəticədə populyarlıq ədalət tərəzisinin tarazlığını pozur. Buna isə səbəb həmin məlumatlarda (foto-video və s.) yalnız müəyyən fragmentlərin bizlərə göstərilməsidir. Çox zaman biz o fragmentlərin əvvəlində və sonunda nə olduğundan, nələrin baş verdiyindən məlumatsız qalıraq. Eyni zamanda çəkiliş üsul və vasitələri, effektlər, çəkiliş bucağı və s. bizi hadisəni olduğu kimi dərk etməyə imkan vermir. (Məsələn, çəkiliş zamanı bir insanın digərinə silah doğrultması və kameraya hər hansı mənbədən düşən işıq səbəbindən qarşısındakı insanın əlində nə olduğunu görə bilmirik, və ilk baxışda bizə silahı tutan insan günahkar görünür və məhz “sürət”-in hesabına dəqiqələr içərisində milyonlarla insan bu informasiyanı yanlış formada qəbul edir və gördüyü yanlışa görə də yanlış reaksiya verir və cəmiyyətin vicdanı yanılır [9].)

Nəticədə görürük ki, bu 3 ünsür bir birindən ayrılmaz şəkildə bir vəhdət təşkil edir və rəqəmsal hüququn əsas elementləri olan bu 3 ünsürün həqiqətən cəmiyyətə yardımçı olmağı onlardan necə və hansı məqsədlərə istifadə edilməsindən asılıdır. Bunları istifadə edənlər də yeni dövrdə bizlər olacağıq, və bizim öhdəmizə düşən burada hədəfi, məqsədi düzgün seçmək və əlimizdə olanları ədalətin bərqərar olmasına xidmət edəcək şəkildə istifadə etməkdir, yəni vicdanlılıq prinsipini rəhbər tutmaq.

Yeni hüquq sahəsi yaranması yeni hüquqi terminlərini də hüquq lüğətini daxil edilməsini ləzüm edir. Bunlardan biri də “onlayn cinayətkar” terminidir. Nədir bu onlayn cinayətkar? İnformasiya texnologiyaları cinayətləri, kibercinayətlər, dələduzluq - bu cinayətlərin online platformada necə və hansı üsullarla törədilə biləcəyi artıq əksəriyyət tərəfindən başa düşülür. Mənim toxunmaq istədiyim məsələ online platformada qəsdən adam öldürmə cinayətinin törədilmə ehtimalıdır.

Əslində bu məsələ artıq ehtimal deyil, çoxuna tanış gələn “The Blue While” “oyunu” və buna bənzər digər proqramlarda real baş vermiş, təsdiqini tapmış aktdır. Bu tip “oyunlar”da əvvəlcə istifadəçinin şəxsi məlumatları özünün razılığıyla provayder tərəfindən əldə edilir, daha sonra “oyun”dakı missiyalara tamamlaya bilməsə, oyunu quran şəxs istifadəçini müxtəlif əməlləri törətməyə məcbur edir, yaxud bu əməlləri törətməyi bir missiya kimi istifadəçinin qarşısına qoyur. Bu da əslində mənəvi zorakılıqdır (məsələn seksual xarakterli hərəkətlər etməyə məcbur etmə, cinsi zorakılıq, intihar həddinə çatdırma və s.) [7]. Sadalanan əməllər AR Cinayət qanunvericiliyinə görə cinayət əməlləri kimi qiymətləndirilmişdir və CM-ə əsasən qanunla müəyyən edilmiş cəzəvi sanksiyaya səbəb olur. Bəzən bu hadisələr xoşagəlməz istiqamətdə irəliləyir və nəticədə istifadəçinin özünü öldürməsinə yaxud öldürülməsinə səbəb olur. Nəticədə oyunu yaradan şəxs-təminatçı, yazdığı program vasitəsilə bilərək və istəyərək yaxud istəməyərək (ehtiyatsızlıq-

dan) qəsdən adam öldürmə cinayətini törətmiş olur. Cinayətkar seçdiyi “qurbanı” - istifadəçini heç görmədən, tanımadan, ünsiyyətdə olmadan, onunla eyni mühitdə olmadan, ona toxunmadan öldürmüş olur [7].

Hüquq rəqəmsallaşdıqca, cinayətlərdə adekvat dərəcədə, bəzən daha sürətli şəkildə rəqəmsallaşır. Hətta artıq adam öldürmək cinayəti belə rəqəmsallaşa bilər. Təbii ki, hadisələr online platformada baş verdiyi üçün klassik cinayət qanunvericiliyinin tətbiq edilməsi zamanı müəyyən boşluqlarla da qarşılaşa bilərik.

Rəqəmsal hüquqla bağlı digər sual isə onun hər kəs üçün faydalı olub olmayacağı məsələsidir. Əlbəttə hər kəs yeni hüquq sahəsindən bəhrələnmək, faydalanacaqdır. Lakin, bu sözügedən hüquq sahəsinin zərərsiz olduğu mənasına gəlmir. Rəqəmsal hüququn inkişafı nəticəsində ortaya çıxacaq suni intellektli robot və programlar bir çox insanın işsiz qalmasına səbəb olacaqdır. Digər tərəfdənsə müəyyən qrup işçinin özünü inkişaf etdirməsinə, zamanını daha faydalı və bəhrəli keçirməsinə səbəb olacaqdır.

Məlumdur ki, rəqəmsal hüquq rəqəmsal dünya ilə hüquq dünyasının karmasından yaranan yeni bir sahədir[11]. Bu birləşmə özündə iki prinsipi də gündəmə gətirir: çox istiqamətlilik və ixtisaslaşma

İxtisaslaşma, hər bir sahədə olduğu kimi hüquq sahəsində də önəmli faktordur. Artıq cəmiyyətdə hər hansı məsələ ilə bağlı müraciət etmək lazım gəldikdə hər bir kəs həmişə işin mütəxəssisini axtarır. Hətta məktəbi olmayan sahələrin də mütəxəssisləri var - məs. sosial media mütəxəssisi, e-idman mütəxəssisi, bitcoin üzrə mütəxəssis və s. İxtisaslaşmanı fərdlər üzərindən nəzərə almasaq sahələr üzrə də təbii olaraq bu ixtisaslaşmanın (bölünmə) zamanla yarandığını müşahidə edə bilərik - məs. publik hüquq, mülki hüquq, cinayət hüququ, beynəlxalq hüquq. Getdikcə bu ixtisaslaşmalar daha da dərinləşir məs. mülki hüququn tərkibində ailə hüququ, müqavilələr hüququ, kommersiya hüququ, cinayətdə insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri və s., beynəlxalq hüquqda – Beynəlxalq hava hüququ, Beynəlxalq insan hüquqları hüququ, Beynəlxalq iqtisadi hüquq, Beynəlxalq xüsusi hüquq və s.

Bu hüquq sahələrində ixtisaslaşma nə qədər dərinləşsə də daima bir-biriləri ilə əlaqəli şəkildə inkişaf edirlər. Sözsüz ki, bu da o deməkdir ki, mütəxəssis nə qədər dar sahədə ixtisaslaşmış peşə sahibi olsa da digər sahələr barədə mütləq məlumatlı olmalıdır.

Adekvat misali rəqəmsal hüquq üzərində versək, bu nəticəyə gəlirik ki rəqəmsal hüquq həm hüquqdan həm də texnologiyadan bəhrələnir və bəhrələnməyə də davam edəcək. Gələcəkdə bu sahə üzrə ixtisaslaşacaq olan hüquqşünaslar da sadəcə hüquq haqqında deyil paralel olaraq texnologiyalar (daha çox İT) barədə də mütəxəssis olmalıdırlar. Bu da öz növbəsində çox istiqamətlilik deməkdir.

Yeni dünya hüququ olan rəqəmsal hüquqda cavabını gözləyən suallardan biri də - Ədalət necə bərqərar ediləcək? - sualıdır. Ədalət haqqında bir çox mütəfəkkir, dövlət xadimləri fikirlər söyləmişlər. Ulu öndər H.Əliyevin “Ədaləti ədalətsizliklə bərpa etmək olmaz” fikri buna bariz nümunədir [2]. Həmçinin qədim dövrün filosoflarından biri olan Platon “Dövlət” adlı kitabında ədalətli bir dövlət

tin necə olacağı barədə nəzəriyyələri qarşılaşdırmış və onun dövrünə qədər qurulan dövlətlərin heç birində ədalətli idarəçiliyin olmadığını yazmışdır. Eyni zamanda Platon bu kitabda demokratiyanın ədalətin təminatçısı ola bilməyəcəyini demişdir. Çünki cəmiyyət ədalətli olmayan qərarları da dəstəkləyə bilər. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, ədaləti hər hansı idarəçilik üsulu və ya konstitusiya ilə zəmanət altına almaq mümkün deyil. Məşhur filosoflardan biri qeyd etmişdir ki, Konstitusiyalar sadəcə bir örtük, qəlibdir. Burada əhəmiyyətli olan konstitusiyaları tətbiq edən insanların vicdanlı, yəni ədalətli olmasıdır. Ədalət ancaq bu yolla təmin edilə bilər.

Rəqəmsal hüquq da bu çərçivədə vicdanlı insanlarla birgə hərəkət edərsə ədalət bərqərar edilə bilər. Sokratın bu sözləri ədalətin əhəmiyyətini bir daha göstərir: “Fayda ilə ədalət anlayışları iç-içədir və bir birindən ayrı düşünülə bilməz”. Həqiqətən də ədalət yer üzündə ki hər kəs üçün faydalıdır.

Yeni yaranan hər bir şey cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməsi üçün ilkin olaraq xoş təəssürat yaratmalı və seviləlidir. Sevgi isə həyatın hər bir anında mövcuddur. Belə ki, Yəhudilikdə, Tövratta Tanrının insanlığa sevgi ilə yaxınlaşdığı göstərilmişdir. İslamiyyətdə isə peyğəmbərə “həbibullah” yəni Allahın sevdiyi şəxs deyə də müraciət etmişlər.

Hüquq sistemində, eləcə də rəqəmsal hüquqda sevginin (tərəflərdən birinə qarşı) mühakimə zamanı duyğusal səbəbdən ədalətsizliyə səbəb olacağı yüksək ehtimal kimi qiymətləndirilir. Lakin, hisslərlə qərar verməmək lazımdır – fikri də yanlışdır. Əsas olan hissləri düzgün istiqamətləndirərək qərar vermək lazımdır.

Rəqəmsal hüququn isə problemi burda yaranır. Övvəldə bəhs etdiyimiz suni intellektə sahib robot və proqramlar hüquqi cəhətdən kifayət qədər ixtisaslaşmış olsa da hisslərdən arınmış şəkildə olacaqdır. Lakin nəzərə alsaq ki vicdanlılıq prinsipi insanı yeni hüquq sistemində mərkəzdə tutmağı bacaracaq, və bunun nəticəsində həmin texnoloji yeniliklərin istifadəçisi də biz insanlar olacaq, deməli, rəqəmsal hüquq sevgi və hisslərdən uzaqda qalmaqdadır. Məntiqi təfəkkürlə mənəvi hisslər birgə düzgün şəkildə istifadə edilərsə, ideal yeni hüquq sistemi yaranacaqdır.

Hər hansı siyasi, iqtisadi, fəlsəfi yaxud hüquqi mövzuyla ictimaiyyəti istiqamətləndirmək və ya ona fayda vermək üçün həmin mövzuya qarşı kütləvi sevgi yaradaraq onun ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilməsini təmin etmək lazımdır. Rəqəmsal hüququn məhz bu dövrdə yaranması və sosial sevgidən kənarda qalmayacağı da təsadüf deyildir. Çünki , artıq uşaq vaxtlarından telefonlarla, dijital oyunlarla, sosial mediyayla birgə böyüyən bir nəsil yetişir, yəni özləri də bilmədən “rəqəmsallaşmış” nəsil yetişir. Təəssüf ki, dünya üzərində birbaşa olaraq dijital dünyanın təsirindən çıxıb bilməyən, gerçək həyat yerinə rəqəmsal həyatda yaşayan və hər şeyi oradan gözləyən çox böyük bir insan topluluğu var. Bu qədər insanın hər gün bir yerdə “yaşadığı” dünyada hüquq pozuntuları olması qaçınılmazdır. Bu pozuntulara qarşı klassik hüququn bir sıra normalarının tətbiq edilməsi mümkün olsa da rəqəmsal dünyanın “divarlarını” aşmaq bu normalar üçün qeyri-mümkün

olur. Bu da həm hüquqtətbiqetmə mexanizmində həm də hüquqların bərpasında çatışmazlıqlar yaradır.

Sürətli, ekonomik və populyar olmaq kimi dövrün tələb olunan amillərini özündə cəmləşdirdiyi üçün rəqəmsal hüquq cəmiyyət tərəfindən yadırgalanmaycaqdır. Bunun əsas səbəblərindən biri də dijital hüququn bir çox prosesləri asanlaşdırmasıdır.

Rəqəmsal hüquqda önəmli anlayışlardan biri də sosial müqavilə nəzəriyyəsidir. Thomas Hobbes sosial müqavilə nəzəriyyəsini detallı olaraq açıqlayan ilk modern filosof olaraq qəbul edilir. Lakin 1762-ci ildə JeanJacques Rousseau “Du Contrat Social; ou, Principes du Droit Politique” adlı kitabında vətəndaşların suverenlik və müstəqillik haqlarının bir hissəsini “sosial müqavilə” ilə şəxsən öz razılıqlarıyla hər hansı bir səlahiyyətli orqana ötürdüyünü bildirmişdir. Yazara görə yeni cəmiyyətin yaranması üçün əsas olan ümumi razılıqdır. Bu, səlahiyyətli orqanın qanuniliyini qəbul edən müqavilədir. Rəqəmsal hüququn sayəsində artıq hüquq daha böyük kütlələr tərəfindən başa düşüləcək, nəticədə hər hansı sosial müqaviləni hər kəs anlayacaq.

Yeni hüquq sahəsi artıq öyrəşdiyimiz sərhədlər çərçivəsində deyildir. Rəqəmsallaşmış hüquq dövlətin suverenliyi üçün təhlükə yaradıb-yaratmaması da aktual problemlərdən biridir. Dövlətlə hüquq arasında ayrılmaz bağ vardır. Belə ki, güclü dövlət öz hüquq sistemini müxtəlif müstəvilərdə tətbiqetmə gücünə sahib olan dövlətdir. Eyni zamanda dövlətin var olmasının ən vacib elementlərindən biri də suverenliyinin olmasıdır. Suveren dövlət öz hüquq sistemini müxtəlif müstəvilərdə tətbiq edə bilər.

Təzadlı məqam orasındadır ki, hal hazırda milyonlarla insanın birgə “yaşadığı” rəqəmsal dünya müxtəlif şirkətlərin qoyduğu qayda-qanunlarla idarə olunur. Hər hansı online platformada sizin hüquqlarınız həmin platformanın sahibi olan şirkət tərəfindən müəyyən edilən çərçivədə qorunur və mühafizə edilir. Dövlətin nəzarət mexanizmi (normatətbiqetmə) bir çox hallarda işləmir, həmin platformadan istifadə edən öz vətəndaşlarına belə münasibətdə dövlətin hökmü aciz qalır. Məsələn, dövlətin “terror təşkilatı” kimi tanıdığı və mübarizə etdiyi qruplaşmalar əgər ki, sosial media platformaları tərəfindən də “terror təşkilatı” kimi tanınmırsa, həmin qruplaşmalar öz propaqandalarını bu proqramlar vasitəsilə apara bilərlər. Nəzərə alsaq ki, “Facebook”-un 2 milyard, “WeChat”- ın 1 milyard, digər platformaların isə 100 milyonlarca aktiv istifadəçisi var, deməli sözügedən qruplaşmalar bütün dünya üzərindən öz propaqandalarını apara bilərlər. Dövlətin isə belə güclü bir təbliğata qarşı edəcəyi çox zaman həmin platformalara girişi bloklamaqla məhdudlaşır. Ancaq rəqəmsal dünyanın içində kiçik bir əməliyyatla (məs., DNS dəyişdirmək, VPN istifadə etmək və s.) bu maneəni asanlıqla adlamaq olur.

Bu da nəticə olaraq dövlətlərin öhdəsinə özünün “virtual ölkə” –sini yaratmaq missiyasını qoyur. Bunun real nümunələrini inkişaf etmiş ölkələrdə görə bilərik. Məsələn, Çində bu səbəblə, Amerikan mənşəli sosial media platformalarına qadağa qoyulub. Çin “WeChat” “Weibo” (sosializm olduğu üçün “we”, yəni bizim) kimi sosial media proqramları istifadə edir. Rusiya isə “Rutube”, “Te-

Telegram”, “Vkontakte” kimi mesajlaşmaq, video izləyib, video paylaşmağı mümkün edən platformalardan istifadə edir. Gələcəkdə öz “virtual ölkə”sini qura bilməyən dövlətlərin suverenliyi olduqca məhdud çərçivədə təsirli qalacaqdır. Bunun səbəbi klassik suverenliyin sosial mediaların “etik” və “icma” qaydalarından kənarda qalmasıdır.

Rəqəmsal dünyada dövlətlərin suverenliyi böyük təhlükə altındadır. Belə ki, “Wikileaks” adlı internet saytı 2010-cu ildə ABŞ-nın İraq və Əfqanıstandakı hava hücumlarına dair videoların, diplomatik yazışmaların və digər materialların yer aldığı təxminən 92 min sənədi mediya quruluşları ilə paylaşmışdı. İlk olaraq “New York Times” “Wikileaks”-ın sızdırdığı gizli dövlət sənədlərini dərc etmişdi. Daha sonra, “The Guardian”, “El Paris”, “Le Monde”, “Der Spiegel” kimi media şirkətləri də bu məlumatları dərc etmişdi.[10] Bu, bir internet saytının “dünyanın super gücü” olaraq tanınan ABŞ-a vurduğu ziyanın bariz nümunəsidir.

Tarix boyunca böyük dövlətlər öz hegamonluğunun göstəricisi olaraq tabe etdikləri dövlətləri vergi ödəməyə məcbur edirdilər. Günümüzdə isə texnologiya şirkətləri anoloji olaraq bəzi dövlətlərə münasibətdə vergi ödəyicisidir. Məsələn, Fransa da “La taxe Gafa” yəni Gafa vergisi adlanan böyük texnologiya şirkətlərindən vergi alma qərarı məhz dövlətin öz hegamonluq və suverenliyini həmin şirkətlər üzərində göstərməyin vacibliyindən qəbul edilmişdir [16].

Rəqəmsal texnologiyanın sürətli inkişafı artıq hüquq sahəsində də süni intellektə sahib yeni nəsil şəxsiyyətlərin istifadəsinə səbəb olacaqdır. Hal hazırda suni intellektə sahib proqramlara dair hüquqi məsələlər əqli mülkiyyət hüququ çərçivəsində tənzimlənir. Lakin gələcəkdə həmin suni intellektə sahib program və robotların ayrıca hüquqi şəxs kimi tanınması da istisna edilmir. Rəqəmsal hüququn gələcəkdə mövqeyini möhkəmləndirəcək olan bu suni intellektə sahib “şəxsiyyətlər” nəzəriyyədə olmaqla yanaşı, praktiki olaraq da hüquq sferasına yeni prizmadan baxılmasını ləbüd edəcəkdir.

Yeni yaranacaq olan suni intellektə sahib hüquqi şəxslər də gətirdiyi yeniliklərlə yanaşı indiyə qədər mövcud hüquqla tənzimlənməyən prosessual məsələləri də gündəmə gətirir. Burada əsas problemlər hər bir kəsin müxtəlif kodlar yazaraq kütləvi şəkildə bu hüquqi şəxslərinin say artımına səbəb olması, yaxud bir hüquqi şəxsin proqramlaşdırma kodunu eyni ilə digər kompüterə köçürsək bir hüquq şəxsin əkiz hüquqi şəxsinin olması, lazım olduqda yaradılmış suni intellektə sahib hüquqi şəxsi ləğv etmə qaydasının müəyyən edilməsi, bu hüquqi şəxslər adam öldürmə cinayətinin subyekti olarsa onlara münasibətdə cinayət qanunvericiliyin tətbiq qaydasının tərtib edilməsi və s-dir [11].

Mövcud hüquq sistemində hüquqi şəxs yaratmaq üçün qanunvericilikdə qaydalar və tələblər müəyyən edilmişdir. Düşünürəm ki, yeni suni intellektə sahib hüquqi şəxslər üçün də şərtlər müəyyənləşdirilməlidir. Məsələn: insanın köməyi olmadan özlərinə verilən tapşırıqları həyata keçirə bilməli (otonom rejim) ; insan beyniylə oxşar şəkildə düşünə bilən və müxtəlif testlərdən öz özünə mühakimə edərək və öyrənərək keçə bilməli; məntiq çərçivəsində hərəkət edərək qavrama, planlaşdırma, nəticələndirmə, öyrənmə, əlaqə qurma, qərar vermə və hərəkətə

keçmə kimi aktlarla məqsədlərinə çatan sistemlər olmalıdır. Bu xüsusiyyətlərə sahib programlar suni intellektli hüquqi şəxs statusu qazana bilərlər.

Sözügedən suni intellektin statusunun tənzimlənməsi zamanı hüquqi şəxslərin statusunun tənzimlənməsi prosedurlarını tətbiq etmək olar. Klassik hüquqi şəxslərin reyestrdə qeydiyyatı alınması buna misal ola bilər. Lakin bu zaman diqqət yetirilməli məqamlardan biri də həmin suni intellektli hüquqi şəxsə identifik nömrənin (primary key) verilməsidir [11].

Rəqəmsal hüquq sisteminin yeni dijital hüquqi şəxslərinin xüsusiyyətlərindən biri də özü-özünə nələrisə öyrənə bilməsidir. İlk mərhələdə programist tərəfindən müəyyən funksionallıq kodlar və s. digər vasitələrlə programa əlavə olunur. Daha sonra ki mərhələlərdə isə programistin müəyyən etdiyi sərhədlər çərçivəsində özü özünü təkmilləşdirir (müntəzəm yenilənmələr və s.).

Burada diqqət çəkən məqamlardan biri də qeyd edilən yeni nəsil programların (robotların) tam müstəqil olmasa da iradələrinin mövcudluğu məsələsidir. Yazılmış program təminatı əsasında maşınları sürücüsüz yollarda sərbəst hərəkət etdirə bilən suni intellektlər buna misal ola bilər. Burada adçəkilən suni intellektə sahib program özündə olan və qəbul etdiyi məlumatlar əsasında hansı sürətlə, hansı zolaqda gedə biləcəyinə iradəsi daxilində qərar verir və ona uyğun hərəkət edir. Lakin bütün bunlar yazılmış program təminatına uyğun çərçivədə yəni müəyyən həddlərdə müstəqil olaraq baş verir.

Yeni nəsil hüquqi şəxslərin hüquq sistemində qarşılaşacağı problemlərdən biri onların müstəqil olaraq hüquqi münasibətlərin subyektı hesab olunmasıdır. Klassik hüquqi şəxslərə münasibətdə onlar hüququn subyektı kimi qəbul olunur və məsuliyyət daşıyırlar. Məsələn məhkəməyə iddia ərizəsi ilə müraciət etmək hüququ vardır. Suni intellektə sahib hüquqi şəxslər də müstəqil olaraq məhkəməyə iddia ərizəsi verə bilərlər mi? Yaxud tam tərsinə məhkəmədə cavabdeh və ya cinayət işlərində təqsirləndirilən/zərərçəkmiş şəxs qismində istintaqa cəlb oluna bilərlər mi? Onların haqlarında hökm yaxud qətnamə qəbul edilib üzərlərinə məhkumluq və ya öhdəlik qoyula bilər mi? Hüquqi şəxslərin böyük əksəriyyəti vergi daşıyıcılarıdır. Yeni nəsil hüquqi şəxslər vergi ödəyicisi kimi qeydiyyata alına bilərlər mi?

Necə ki, klassik hüquqi şəxslərə münasibətdə təsisçilər məsuliyyət daşıyırsa yəni hüquqi şəxslər əslində “maska” rolunu oynayır, suni intellektə sahib hüquqi şəxslərə münasibətdə də onları yaradan və təsis edən şəxslər məsuliyyət daşımalıdır. Qısa bir mümkün ola biləcək kazusla fikrimi daha ətraflı izah edirəm. Yazılmış müəyyən program təminatı nəticəsində müxtəlif işləri görən suni intellektə sahib ev işləri üçün nəzərdə tutulmuş robot hər hansı ev işi görmək üçün əlinə bıçaq alsın və evdəki balaca uşağa o bıçaqla xəsarət yetirsə yaxud yetirilmiş xəsarət uşağın ölümü ilə nəticələnsə nə baş verəcək? Həmin robotun barəsində istintaq və məhkəmə icraatı necə aparılacaq? Robotu təqsirləndirilən şəxs kimi cəlb etsək belə ona hansı cəza veriləcək? Klassik cinayət hüququnda ehtiyatsızlıqdan sağlamlığa zərər vurmağın dərəcələrinə görə yaxud ehtiyatsızlıqdan ölümə səbəb olmaya görə sanksiyalar müəyyənəşdirilmişdir ki, onların da içərisində ən

ağrı müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmədir. Göstərdiyimiz kazusda iş üzrə təqsirləndirilən şəxs cansız suni intellektə sahib bir robotdur. Buna münasibətdə mövcud qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş ən ağır sanksiyasının ən yüksək həddini versək belə zərərçəkmişlərə münasibətdə ədaləti təmin etmiş oluruq mu? Əlbəttə ki xeyr. Cansız bir varlıq üçün azadlıqdan məhrum etmə nəcə tətbiq oluna bilər ki? Bildiyimiz kimi cəzanın məqsədi ilk növbədə cinayət əməlini törədənə münasibətdə islah etməkdir. Biz burada ona ən ağır cəzanı belə versək onu islah etmiş oluruq mu? Məncə xeyr. Və yaxud sözügedən robotun program təminatını silib özünü məhv etsək necə? Baş vermiş hadisəyə münasibətdə ədaləti bərqərar edə bilirik mi? Yenə də yox. Və ya daha yüngül cəza növü kimi program təminatında müəyyən kodlara dəyişiklik edərək bıçaq və s kimi kəsici deşici alətlərlə təmiz keçməməsini təmin etsək necə?- Bu halda biz zərərçəkmişin hisslərini və cəmiyyətin vicdanını da nəzərə almalıyıq. Yəni daha sonraya münasibətdə artıq “tərbiyə edilmiş” robotları kimsə öz evində rahatlıqla işlədə bilər mi? Yekun olaraq o qənaətə gəlmək olar ki hal hazırda qüvvədə olan qanunvericilik baş verə biləcək cinayətlərə münasibətdə tam əhatəli deyildir. Yeni nəsil cinayətlər qüvvədə olan qanunvericiliyin yurisdiksiyasından kənarda qalır. Bu da özlüyündə cinayət qanunvericiliyinin dəyişdirilməsi və təkmilləşdirilməsinin labüdlüyünün göstəracisidir.

Rəqəmsal hüquq sahəsinin gətirdiyi ən önəmli yeniliklərdən biri də elektron məhkəmə sistemi yəni internet üzərindən fəaliyyət göstərən məhkəmə sistemidir. 2017-ci ildən “Hanqzhou internet məhkəmələri” elektron məhkəmə sisteminin ilkələrindən hesab olunur və təkmilləşərək fəaliyyət göstərməyə davam edir. Çində e-ticarət sahəsində öndəgedən şirkətlərdən olan Ali-Baba daxil olmaqla, bir çox texnologiya sahəsində şirkətlərin təsis olunduğu Zheijang ərazisində 2015-ci ildən pilot layihə olaraq sınaq edilmiş, rəsmi olaraq 18 avqust 2017-ci ildə www.netcourt.gov.cn - internet adresi ilə internet məhkəməsi təsis edilmişdir [17]. Bu məhkəmələrdə onlayn ticarətdə dələduzluq, müqavilə və məhsulla bağlı anlaşılmaqlar, internet servis müqavilələri ilə bağlı iddialar, internetdə müəllif hüquqlarının pozulması ilə bağlı məsələlər, onlayn qaydada verilən kreditlərlə bağlı çəkişmələr və s digər məsələlərlə bağlı işlərə baxılır və baxılan zaman məhkəmə icraatı ilə bağlı bütün prosessual hərəkətlər onlayn qaydada internet üzərindən həyata keçirilir. Burada ilkin olaraq yenə onlayn formatda mediasiya institutu tətbiq olunur, əgər tərəflər arasında barışıq əldə olunmazsa iş məhkəmə icraatı qaydasında qəbul edilir və baxılır. Tərəflərdə eyni qaydada bütün sənədləri, ərizləri, sübutları və s. onlayn qaydada məhkəməyə təqdim edir.

Rəsmi məlumatlara əsasən sözügedən məhkəmədə ortalama bir məhkəmə iclasının müddəti 28 dəqiqə, bir məhkəmə işinə baxılma müddəti isə 38 gündür. Onu da qeyd edim ki 2020-ci ildən daha 2 əyalətdə də (Pekin və Guangzhou) internet məhkəmələri yaradılmışdır. [18]

Rəqəmsal hüququn şahdamlarından sayıla biləcək internet məhkəmələri hüquq sistemində və müraciət edən şəxslərə münasibət bir çox üstünlüklər verir. Belə ki, artıq hüquq sistemində yeni bir praktikanın yaranması ilə yeni rəqəmsal

hüquq sferasında gələcəyin qaçınılmaz tələbatını indidən qarşılayır. Müraciət edən şəxslərə münasibətdə isə heç bir yerə getmədən məhkəməyə müraciət, işə baxılması və qərar qəbul edilməsi, qəbul edilmiş qərarın elektron formada ona göndərilməsi, maddi baxımdan qənaət, mühakimə müddətinin qısa və rahat olması, prosessual əngəllərin minimuma endirilməsi kimi imkanlar verir. Məhz bu səbəbdən internet məhkəmələri (elektron məhkəmə sistemi) rəqəmsal hüquq prizmasından çox kritik mövqeye sahibdir.

Yaxın gələcəyə münasibətdə ən azından mülki işlərdə müəyyən məbləğdən aşağı olan iddialara dair işlərin yuxarıda qeyd edilən qaydada aparılması faktiki vəziyyətdə məhkəmələrinin yükünün azaldılmasında, işin səmərəli təşkili və effektivliyinin artırılmasında xüsusi rol oynayacaqdır.

Hal-hazırda hətta cinayət işlərində müəyyən məsələlərə baxılarkən təqsirləndirilən şəxsin olduğu yerdən onlayn qaydada məhkəmə iclasına qoşulması praktikası vardır. Sözsüz ki, bu praktika getdikcə daha da təkmilləşərək cinayət işlərində də bütövlüklə tətbiq oluna bilər. Yeni rəqəmsal hüququn gücü gün keçdikcə hər sahədə özünü biruzə verəcəkdir.

Yeni dijitəl hüququn üstün olmaqla yanaşı həm də ən zəif cəhəti onun rəqəmsal olmasıdır. Bu özlüyündə yeni hüquq sahəsinin kiber hücumlara açıq olmasının göstəricisidir. Kiber mühitdə tez-tez gerçəkləşən hücumlar bir ölkənin məxfi məlumatlarının əldə olunmasına, ictimai həyatı iflic vəziyyətə gətirilməsinə və bir ölkədə sosial-siyasi o cümlədən iqtisadi xaosun yaranmasına gətirib çıxara-caq potensiala sahibdirlər.

Dövlətlər özü kəşfiyyat məlumatları əldə etmək və iqtisadi casusluq (espionaj) və s. etmək məqsədilə; cinayətkar qruplaşmalar kirli pulların əldə edilməsi və yuyulması və s. üçün, özünü tanıtmaq və populyarlıq əldə etmək üçün qruplaşmalar yaxud şəxslər siyasi məqsədli kiber hücumlar təşkil edə bilirlər. Sözügedən hücumların mənfi cəhətlərindən ən böyüyü isə odur ki, baş vermiş hadisədən zərərçəkən tərəf törədən subyekt barədə dəqiq məlumatlı ola bilmir. Klassik terror hadisələrində bir müddət sonra hər hansı qruplaşma törədilmiş aktı özləri tərəfindən törədildiyini etiraf etdiyi kimi, burada da bəzi hallarda hər hansı qruplaşma törədilmiş kiber hücumun onlar tərəfindən təşkil olunduğunu etiraf edir və bizlərə sadəcə sorğusuz sualsız inanmaq qalır. Çünki sorğulamaq üçün maddi və texniki təminatımız yetəri qədər deyildir.

Kiber hücumlar birbaşa olaraq kimlərsə öldürməyə belə, dolayı yolla ölümlərə, müxtəlif maddi zərərlərə və uzun/qısa müddətli ekonomik krizlərə səbəb ola bilər. 2019-cu ildə Twitter-in CEO-su Jack Dorseyin hesabı kiber hücum nəticəsində ələ keçirildi[19]. Bu da özlüyündə baş verə biləcək böyük təhlükələrin signalı kimi qəbul edilə bilər. Bu misala uyğun reallaşma ehtimalı olan digər bir misal çəkək: ABŞ prezidenti Joe Bidenin twitter hesabı kiber hücum nəticəsində ələ keçirilsə və “deepfake”-dən istifadə olunaraq (suni intellekt) saxta bir video düzəldilsə və o videoda Biden İrana, Çinə atom bombası atacağını detalları ilə birlikdə rəsmi ofisindən çıxış etmiş kimi görünsə, sonda isə qırmızı bir düyməyə

bassa dünya siyasi, sosial, iqtisadi gündəmində nələr olar? Bir çox ölkələrdə xao-tik vəziyyət başlayar, və dünya ölkələri arasında kiber müharibə qaçınılmaz olar.

Rəqəmsal hüquq sahəsi özü kiber hücumlara məruz qalarsa hansı tədbirlər görülməlidir? Yaxud kiber hücumlara məruz qalmaması üçün hansı profilaktik və qabaqlayıcı tədbirlər görülməlidir? Rəqəmsal hüququn ən zəif yanı onun dijital formada təzahür etməsindədir. İnsan faktoru olduğu müddətcə istənilən sahədə qanunazidd hərəkət, cinayət və s. kimi əməllər qaçınılmazdır. Rəqəmsal hüquq sahəsinin bu tip əməllərdən uzaq qalmasının ən idealist yolu ondan istifadə edən insanların yeni hüquq sahəsinin nemətlərindən müsbət yönümlü istifadəsinə və mənfi yönümlü istifadəsindən çəkinməyə təşviq edilməsidir.

Lakin təşviqdən danışırıqsa burada da bir digər cəmiyyətin əsas problemlərindən biri diqqəti cəlb edir. Riyazi terminlə ifadə etsək - “Qadağa alt çoxluğu-
dur təşviqin”. İnsanoğlunun təbiətən yaradılışı elədir ki, qadağa edilən şey daha çəkici gəlir və insanoğlu ona daha çox sövq edir. Qadağan olunmuş nəşə yalnızca qadağan olunarsa yəni ona alternativ yol göstərilməzsə həmin qadağa qadağa olunmamış vaxtlardakından daha çox insanlar tərəfindən törədiləcək. Çünki yalnızca qadağa həmin şeyə daha çox təşviq edir və sövq etdirir, lakin “alternativ yol+qadağa” formulu çəkindirmə prinsipinin realizə edilməsində bizə köməklik edə bilər.

“Yalnızca qadağa - təşviq və sövq” formuluna misallar gətirək: Azərbaycanda bir müddət əvvəl “TikTok” sosial platformasına giriş məhdudlaşdırılmışdı. Həmin dövr ərzində daha çox insan bu platformaya giriş etmək üçün cəhd göstərmiş, hətta bunun üçün rəqəmsal dünyanın güvənilir olmayan yollarından istifadə etməkdən belə çəkinməmişdir. Çünki həmin an insan beyni sadəcə qadağan olunmuş çatmağa fokuslanır və bunu özlüyündə bir nailiyyət hesab edir. Digər bir misal 2014-cü ildə Türkiyədə twitter-ə giriş məhdudlaşdırıldı [4]. Statistika göstərir ki, məhdudlaşma gələn vaxtdək platformanın türk istifadəçiləri tərəfindən günlük ortalama 1.8 milyon tvit atılmış, lakin məhdudlaşma tətbiq olunduğu andan 24 saat keçəndək ki müddət ərzində bu tvitler sayı 38% artaraq 2.5 milyona çatmışdır.

Rəqəmsal mühitdən kənar misal verək: uşaq vaxtımızdan hər birimiz bizə qadağan olunanı eləməyi cəsurluq göstəricisi, yaxud böyümək hesab edir və onu eləməyə cəhd göstərirdik. Cəsarətli olmağı qadağanı aşmaq, böyüməyi isə qadağaları saymazdan gəlmək olduğunu zənn etdirən bir alqının formalaşdığını görürük. Real həyatda ən çox rastlaşdığımız misallardan biri: məktəb vaxtı hələ yeni-yetmə dövründə olan uşaqların məktəbdə gizləncə siqaret çəkməsi. Burada həmin şagirdə bu əməli törətməsinə səbəb olan siqaretin dadı yox, “məktəbdə siqaret çəkmək olmaz” qadağasını pozmasının verdiyi içgüdüsal həzzdir.

Bu məsələdən çıxış yolu isə yuxarıda da qeyd etdiyim “alternativ yol+qadağa” formuludur. İndi isə gəlin bu formulun effektivliyi ilə bağlı misallara diqqət yetirək. Facebook sosial şəbəkəsinin milyardlarla istifadəçisi var, lakin dünya əhalisinin ən çox olduğu ölkədə demək olar ki istifadəçisi yox səviyyəsindədir. Çünki Çində bir çox “qərbdən gələn” və “amerikan” sosial platformalara giriş

qadağan edilmişdir. Lakin bu qadağanın əks təsir verməməsinin səbəbi qadağan edilmiş sosial platformaların əvəzində alternativ platformaların əhalinin istifadəsinə verilməsidir-Facebook, Whatsapp-a alternativ WeChat, Google əvəzinə Baiduu və s. kimi.

Rusiyada da Çində ki kimi birdəfəlik qadağa olmasa da zaman zaman face-booka qadağa qoyulur. Lakin burada da rus dövləti əhalinin istifadəsinə VK və Telegram kimi alternativ sosial platformalar verir. Bu da özlüyündə qadağaya riayət olunmasının təmin edilməsindən əhəmiyyətli rol oynayır.

İnsanın şərəf və ləyaqətinin, insan hüquqlarının qorunması bütün hüquq sahələrində olduğu kimi dijital hüquq sahəsində mərkəzində yer alır. Təəssüf ki, kiber mühitdə sadalananların pozulmasına çox rast gəlinir. Yeni hüquq sahəsində “online” və ya “kiber” mühitdə baş vermiş bu pozuntular “kiberzorakılıq” (“cyberbullying”) adlanır. Başqa formada desək, kiberbullinq rəqəmsal texnologiyaların istifadəsindən əmələ gələn zorakılıq növüdür [20]. Digər bir formada tərif versək deyə bilərik ki, kiber/online/virtual zorakılıq pis niyyətlə, virtual alətlər vasitəsilə törədilən başqalarının etibarına zərər verəbilən və ya qarşı tərəfin yəni zərərçəkən tərəfin şərəf və ləyaqəti ilə bir ara sığmayan davranışdır.

Sosial şəbəkələrin mənfi cəhətlərindən biri də hər hansı şəxsin öz kimliyini gizlədərək, anonim şəkildə yaxud saxta profillə hesaba sahib olması və əslində “ikili şəxsiyyət”-ə sahib ola bilməsidir. Ki, bu da özlüyündə həm həmin şəxsin özünün gələcəkdə ikili şəxsiyyət arasında qalmaqla psixoloji problemlərinin yaranmasına həm də digər istifadəçilər münasibətdə onların etibarından rahatlıqla sui-istifadə edilməsinə gətirib çıxarır. Fikir verək ki, hüququn ditiallaşması ilə əslində klassik hüquq sferasında baş verməsi uzun müddət alan və yaxud törədilməsi o qədər də asan olmayan cinayətlər yeni kiber/online/virtual mühitdə necə asan və necə dəyərlər əziyyətsiz şəkildə törədilir. Bu da həmin cinayətlərə qarşı mübarizə aparılmasında hüquq mühafizə orqanlarının işinin çətinləşməsinə gətirib çıxarır. Bu günki praktikandan da görünür ki, kiberbullinq əməllərinin əksəriyyəti cəzasız qalır.

Etibardan sui-istifadə edilməsinin son dərəcə asanlaşdığı virtual mühitdə yüzlərlə olan praktikanı ümumiləşdirib bir nümunə verək: A adlı şəxs özünə hər hansı bir sosial şəbəkədə “XY xəbər ” adlı hesab açır. Daha sonra rəqəmsal mühitin ona verdiyi imkanlardan və zəifliklərdən istifadə edərək saxta izləyicilər hesabına məs. 40.000 izləyicinin hesabını izləməsinə təmin edir. Və əsassız, yalan, gerçəkliyi dəyişdirilmiş yaxud gerçəkliklə əlaqəsi olmayan məlumatları post şəklində paylaşır, bu paylaşımalarını on minlərlə saxta bəyənmə ilə təmin edir. Cuzi məbləğlər hesabına həmin sosial şəbəkə platformasında ödənişli reklam edərək real izləyicilərin həmin “xəbərləri” görməsini təşkil edir. Həmin məlumatları görəndə digər istifadəçilərin 90%-i bəlkə daha çox sadəcə oxumaqla kifayətlənir və onun doğru olub olmamasını araşdırmır. Məlumatı verildiyi kimi də qəbul edir, qavrayır. Nəticədə nə baş verir? Qısa zaman ərzində minlərlə insana yanlış məlumat verərək onların etibarından sui-istifadə edir və onları manipulyasiya edərək yanlış məlumatları doğru kimi qavramalarına səbəb olur.

Həmin A adlı şəxs qanunvericiliyin hansı normalarının təsiri altına düşür və onu hansı cəza gözləyir? Hal hazırda bununla bağlı müxtəlif orqanlar birgə əməkdaşlıq edir. Lakin, mən hesab edirəm ki, virtual məkanda insan hüquqlarının qorunması və pozulmuş insan hüquqlarının bərpa olunması, o cümlədən kibərzorakılıqla mübarizə aparılması üçün yeni bir qurumun yaradılması və bu qurumun yüksək rəqəmsal və texnoloji imkanlarla təchiz olunması qısa zamanda daha effektiv nəticələr əldə etməyimizə gətirib çıxaracaqdır. Bu yeni quruma “online dünyadakı” insan hüquqlarına qarşı baş vermiş bütün əməllərlə mübarizə edilməsi məqsədilə geniş səlahiyyətlər və imkanlar verilməlidir.

Günümüzdə isə baş vermiş virtual zorakılıqla fərdi qaydada apardığımız mübarizə 2 istiqamətlidir: 1) əməli tördən “virtual şəxsiyyəti” (həmin hesabı) mövcud olduğu sosial platformaya şikayət etmək; 2) yerli hüquq-mühafizə orqanlarına bu barədə məlumat vermək;

Birinci halda biz şikayət etdikdən sonra şikayətin qəbul edildiyi və araşdırılacağı barədə məlumatlandırırıq. Daha sonra isə biz prosedurdan məlumatsız qalıırıq və bizə sadəcə yekun məlumat bildirilir. Yekun olaraq ya şikayət etdiyimiz virtual “şəxsiyyət” “edam edilir” yeni hesab bağlanır, ya da cəzasız qalır, hər hansı tədbir görülmür. Əslində biz əgər, hər hansı bir cinayət əməlinə danışırıqsa bunu müvafiq olaraq hüquq mühafizə orqanları həyata keçirməlidir. Buradan da görünür ki, mövcud hüquq sisteminin boşluğu və rəqəmsallaşmış mühitə münasibətdə yetərsizliyi səbəbilə istintaqı həmin sosial platformalar özləri həyata keçirirlər.

İkinci halda isə, yerli hüquq mühafizə orqanları klassik tədbirlər görürlər ki bu da əksər hallarda əməlin tam və hərtərəfli araşdırılmasını təmin etmir. Təbii ki, burada əsas məsələ mövcud qanunvericiliyin bu sahədə tam inkişaf etməməsidir. Çünki həmin orqanlara da mübarizə aparmaq səlahiyyətini, üsul və vasitələrini qanunvericiliyin normaları təmin edir. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, ilk növbədə mövcud qanunvericilik təkmilləşməli istər prosessual istərsə də maddi normalar baxımından yenilənməli, qanunvericilikdə yeni dispozişiyalar və ona uyğun sanksiyalar göstərilməli, yeni nəsil rəqəmsal cinayətlərlə mübarizədə imperativ və dispoziitiv yollar müəyyənləşdirilməlidir.

Rəqəmsallaşma dövründə dijitəl hüququn ən vacib məsələlərindən biri də fərdi məlumatların qorunması, saxlanması və ondan düzgün istifadə edilməsinin təmin edilməsidir.

Şəxsi məlumatların qorunması ilə əlaqədar ilk olaraq 1970-ci ildə Almaniya, daha sonra 1973-cü ildə İsveçdə və 1978-ci ildə Fransada müvafiq qanunlar qəbul edilmişdir. Azərbaycanda isə bu sahə ilə bağlı “Fərdi məlumatların qorunması haqqında” qanun 2010-cu ildə qəbul edilmişdir. Mövcud vəziyyətdə artıq hər birimizin bir çox fərdi məlumatları ya müəyyən sistemlər vasitəsilə avtomatik və ya könüllü formada rəqəmsal platformalarda yer alır və bununla da “big data”-nın bir parçası olur. Nəticədə bu yeni rəqəmsal fərdi məlumatlar bizim şəxsiyyətimizi böyük məlumat bazasına məlum edir. Bizim gündəlik virtual mühitdə keçirdiyimiz müddət ərzində etdiyimiz bütün əməliyyatlar silinməz olaraq ümumi

sistemin yaddaşında qalır və buna uyğun olaraq da suni intellekt bizə müvafiq sahələr üzrə reklamlar, məhsullar, müxtəlif bənzər platformalar təklif edərək, bir növ bizləri manipulyasiya edərək yönləndirir. Bu qənaətə gəlmək olar ki, klassik fərdi məlumatların qorunması sahəsi üzrə qanunvericiliyin təkmilləşməsi və yeni dünya düzəninə uyğunlaşdırılması, rəqəmsal hüquq sahəsində tətbiq oluna biləcək formaya salınmasının labüdlüyü göz önündədir.

Bu məqalədə hüquq sisteminin yeni bölgüsünün yarandığını qeyd etmişdik. Rəqəmsal hüquq və Klassik hüquq kimi ortaya çıxan bu yeni bölgü əslində məhiyyət etibarı ilə bu gün və gələcək zamanın bölgüsüdür. Hər birimizə məlumdur ki, artıq istifadə etdiyimiz əşyalar da rəqəmsal mühitlə əlaqələndirilmişdir. Ağıllı telefonlar, ağıllı saatlar, ağıllı qapılar və s. kimi çox misal gətirmək olar. Və bu ağıllı əşyaların öz funksiyalarının hamısını həyata keçirməsi üçün internetə qoşulması lazım olur. Bu da özlüyündə yeni bir termini - əşyaların interneti (L'Internet des objects, internet of things) gündəminizə gətirir. Bu obyektlərin ağıllı olması onların rəqəmsal mühitə inteqrasiya etməsi deməkdir. Yəni artıq gündəlik işlətdiyimiz əşyalar belə rəqəmsal hüququn əhatə dairəsinə daxil olur.

Yekun olaraq bu qənaətə gəlirik ki, gündəlik işlətdiyimiz əşyalardan, gündəlik gördüyümüz ən xırda işlərdən (telefon balansının artırılması, parkinq ödənişləri, ictimai nəqliyyatla bağlı ödənişlər və s), qlobal səviyyədə network şəbəkələri, beynəlxalq səviyyədə törədilən kibercinayətlərə qədər geniş bir sahəni əhatə edir rəqəmsal hüquq. Ümumiləşdirsək deyə bilərik ki, virtual/online və ya kibər mühitdə baş verən bütün əməliyyatlar, hadisələr, törədilən əməllər, və yaranan hüquqi nəticələri rəqəmsal hüququn təsiri altına düşür. Yaxın gələcəkdə rəqəmsal hüquq artıq klassik hüququn təsir dairəsini daha da daraldacaq.

Hüquq, texnologiya, dünya özü sürətlə rəqəmsallaşsa da, yeni nəsil dijitə hüquqda, yeni dünya düzənində də ən vacib məsələnin ədalətin bərqərar olunması olduğunu düşünürəm. Hüquq sahəsində suni intellekt, buna sahib robotlar, maşınlar yaxud proqramlar nə qədər geniş tətbiq olunsada, unutmayaq ki onları tətbiq edən, istifadə edən də elə bizlər olacağıq. Hesab edirəm ki biz insanlar yeni imkanlardan, fərsətlərdən ədalətin təmin olunması üçün istifadə etməliyik. O zaman rəqəmsal hüquq sahəsi də günü gündən düzgün istiqamətdə inkişaf edəcək və biz rəqəmsal dünyanın "nemətlərindən" daha səmərəli formada bəhrələnəcəyik.

İstinadlar:

1. Notariat haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu <https://e-qanun.az/framework/107>
2. <https://faktat.az/?emr=xəbərxu&id=1826>
3. <https://aznotary.az/az/page/haqqimizda/notariat-tarixi/dunya-notariat-tarixi>
4. <https://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiyede-twittera-eri%C5%9Fim-engellendi/a-17511864>
5. https://ab.org.tr/ab13/kitap/baslar_AB13.pdf
6. Blockchain and the Law: The Rule of Code, (Primavera De Filippi , Aaron Wright), Harvard University Press, 2018
7. Digital Death, Digital Assets and Post-mortem Privacy (Future Law) - first Edition, (Edina Harbinja), Edinburgh University Press, 2022

8. Digital Lawyering: Technology and Legal Practice in the 21st Century - first Edition (Emma Jones, Francine Ryan, Ann Thanaraj, Terry Wong), Routledge Publisher, 2021
9. Digital Media Law - second edition, (Ashley Packard), Wiley-Blackwell Publisher, 2012
10. Digital Media Law: A Practical Guide for the Media and Entertainment Industries - 1st Edition, (Christopher S. Reed), Routledge Publisher, 2022
11. Digital Revolution - New Challenges for Law, (De Franceschi, Schulze), Beck C.H Publisher, 2019.
12. The Fourth Industrial Revolution, (Klaus Schwab), Currency Publisher, 2017
13. https://www.leg.state.nv.us/Session/79th2017/Bills/SB/SB398_EN.pdf
14. <https://cointelegraph.com/news/chinas-first-blockchain-enabled-notary-opens-office-in-beijing>
15. <https://www.revuegeneraledudroit.eu/blog/2015/02/06/le-30-janvier-1791-mirabeau-un-comte-a-la-presidence-de-lassemblee-nationale-2/>
16. <https://www.touteleurope.eu/economie-et-social/qu-est-ce-que-la-taxe-gafa/>
17. <https://www.inhousecommunity.com/article/internet-courts-china/>
18. <https://tr.chinajusticeobserver.com/a/china-establishes-three-internet-courts-to-try-internet-related-cases-online>
19. <https://www.theverge.com/2019/8/30/20841288/jack-dorsey-ceo-twitter-account-hacked-chuckle-gang-shane-dawson-james-charles>
20. <https://www.unicef.org/azerbaijan/az/kiberbullinq-bu-n%C9%99dir-v%C9%99-onu-nec%C9%99-dayand%C4%B1rmaq-olar>

THE CONCEPT OF DIGITAL LAW AND ITS APPLICATION ISSUES

Erkin Musayev*

Abstract

In recent times, as a result of the rapid development of technology in society, it has been observed that "social life" is progressing in parallel with "virtual life". As a result, people began to "live" in the "digital world". Undoubtedly, people have brought their rights to a new level as an individual in this world, and thus the necessity of approaching law from a new perspective was felt. This, in turn, resulted in the creation of a new field of law called "digital law", which is currently in the process of evolution. The digitization of many fields at the global level has made the digitization of law inevitable. However, the interesting nuance here is how and in what ways this digitization penetrates the law.

In this article, the definition of the mentioned new field of law is given, its scope are indicated. In addition, the article discusses the principle of justice and honesty in digital law, the possible unemployment problem as a result of the development of this field and its solutions, the theoretical and practical aspects of new digital approaches to classic legal procedures and their wide application, online crime, digitalization inversely proportional to the sovereignty of states, artificial intelligence, e-court, cyber bullying etc. and has information and cases about other interesting topics are given.

Considering the relevance of the innovative topics listed above, this area was studied. At the same time, the article examines the gaps and problematic aspects of the digital legal system and offers suggestions for relevant areas.

* Ph.D. Candidate, Baku State University

Keywords: digital law, digitization, artificial intelligence, cyberattack, cyberbullying, cyber environment, online criminal, principle of honesty.

ПОНЯТИЕ И ВОПРОСЫ ПРИМЕНЕНИЯ ЦИФРОВОГО ПРАВА

Эркин Мусаев*

Резюме

Быстрое развитие технологий в обществе в последние годы привело к наблюдению, что «социальная жизнь» и «виртуальная жизнь» развиваются одновременно. Как следствие, люди начали «жить» в «цифровом мире». Нет никаких сомнений в том, что люди подняли свои права на новый уровень как личности в этом обществе, что требует нового подхода к закону. Как следствие, возникла и в настоящее время развивается совершенно новая область права, известная как «цифровое право». Глобальная цифровизация многих отраслей сделала неизбежным оцифровывание права. Интригующая деталь в этой ситуации заключается в том, как и где эта оцифровка входит в правовую систему.

Объем и определение вышеупомянутой новой области права представлены в этой статье. Кроме того, в статье представлена информация и кейсы по другим интересным темам, таким как принцип справедливости и честности в цифровом праве, возможная проблема безработицы в результате развития этой области и соображения по ее решению, теоретические и практические аспекты новых цифровых подходов к классическим юридическим процедурам и их широкое применение, онлайн-преступность, обратная связь цифровизации с суверенитетом государств, искусственный интеллект, электронный суд, кибербуллинг и др. Учитывая актуальность перечисленных выше инновационных тем, данное направление было изучено. В статье также анализируются недостатки и проблемные элементы электронной судебной системы и даются рекомендации в соответствующих областях.

Ключевые слова: цифровое право, цифровизация, искусственный интеллект, кибератака, кибербуллинг, киберсреда, онлайн-преступник, принцип честности.

* Докторант Бакинского государственного университета

İNFORMASIYA HÜQUQ POZUNTULARI VƏ İNFORMASIYA-HÜQUQİ MƏSULİYYƏT: NƏZƏRİ VƏ TƏCRÜBİ ASPEKTLƏR

Hüseyn Əlizadə*

Xülasə

Hal-hazırda əksər dövlətlərin qanunvericiliyi informasiya texnologiyaları sahəsindəki pozuntuların qiymətləndirilməsinə vahid yanaşmanın olmaması ilə xarakterizə olunur. Bundan əlavə, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqi və istifadəsini tənzimləyən qanunvericiliyin mükəmməl olmaması, texnoloji tərəqqinin müxtəlif aspektlərinin hüquqi tənzimlənməsinə yanaşmalarda tənzimləyici bazanın bölünməsi ümumi hüquqi problem olaraq qalmaqda davam edir. Bu da informasiya hüquq pozuntularının artmasına və bir çox hallarda latent qalmasına gətirib çıxarır. Məqalədə informasiya-hüquq pozuntuları və informasiya-hüquqi məsuliyyətlə bağlı problemlərin hüquqi və təcrübi aspektdən təhlili aparılmış, təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: informasiya hüquq pozuntusu, beynəlxalq normalar, milli qanunvericilik, İKT, informasiya-hüquqi məsuliyyət.

İnformasiya-hüquq pozuntularının aktual problem olaraq tədqiqatı informasiya cəmiyyətinin formalaşmasından sonra başladı. Yarandığı ilkin dövrlərdə uğurlu nəticələr əldə olunacağı gözlənilən bu cəmiyyətdə müxtəlif neqativ halların mövcud olması da qaçılmaz idi. Hələ XX əsrin 50-ci illərində informasiyanı bizim və hisslərimizin ətraf mühitə qarşı uyğunlaşması prosesində əldə olunan məlumatlar kimi müəyyənləşdirən [6, s.31] informasiya nəzəriyyəsinin banisi Norbert Viner avtomatlaşdırma və İKT-nin tətbiqi üzrə təhlükələrin mövcudluğu ilə bağlı problemlər ortaya qoydu. Vinerin söylədiyi həmin təhlükələr zaman keçdikcə informasiya hüquq pozuntuları olaraq geniş yayılmağa başladı.

İnternet bu gün gündəlik həyatın ehtiyaclarına uyğun olaraq bütün sahələrə nüfuz etmiş və dünyanın hər yerindən insanları əlaqələndirmişdir. Bir-birinə vahid global şəbəkə ilə bağlı olan müasir dünyada kiberməkanın mövcudluğu dövlətlərin hökmranlığını itirmək riski ilə yanaşı, konkret sərhədlərin də olması artıq mübahisəli bir fakta çevrilmişdir. Çünki mərkəzi idarəetmənin olmadığı bu sahədə sui-istifadə hallarının qarşısını almaq və ya onlarla mübarizə aparmaq çox çətinidir və bir dövlətin tənzimləməsi kifayət etmir.

Amnesty International-ın hesabatına görə, Google və Facebook şirkətləri əşyaların interneti texnologiyası və ağıllı şəhər dizaynı infrastrukturunu olan ağıllı məişət texnikası vasitəsilə evlərimizdə vaxt keçirdiyimiz məkanları şəxsi bir məkana çevirirlər və bu yolla insanların fərdi məlumatlar toplanır. [5] Ona görə də informasiya hüquq pozuntularının qarşısının alınması yalnız bir istiqamətdən vacib deyil, həmçinin digər insan hüquqlarının təminatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İKT-nin inkişafı nəticəsində meydana gələn kiberpозuntuların səbəb olduğu və ya ola biləcəyi ziyanın aşkar edə bilməməsi, keyfiyyət və kəmiyyət baxı-

* Baku Dövlət Universitetinin Hüquq Fakültəsinin İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrasının doktorantı

mından hesablanmayan məlumatların miqdarı kimi səbəblər informasiya hüquq pozuntularının artmasına səbəb olur. Lakin bunu statistik rəqəmlərdə görmək də çox çətindir. Çünki bir çox pozuntular hələ də kriminallaşdırılmadığı və yaxud aşkar edilməməsi səbəbindən latent qalır və rəsmi statistikada öz əksini tapmır. Bu səbəblərdən, informasiya hüquq pozuntuları kontekstində hüquqi tənzimləmələrin effektivliyi baxımından bir çox problemlər mövcuddur. Məsələn burasındadır ki, kiberməkanda törədilən əməllərin insan ölümü ilə nəticələnən hər hansı bir istintaq materialı və ya məhkəmə təcrübəsi ilə bağlı statistik məlumatlara rast gəlinmir. Heç bir dövlət informasiya müharibəsinə hüquqi anlayış verməmiş, rəsmi olaraq informasiya müharibəsi elan etməmiş və ya belə müharibəni dəstəklədiyini açıqlamamışdır. Lakin buna baxmayaraq, kiberməkanda günbəgün artan informasiya hüquq pozuntularının vurduğu ziyanın hesablanması hədsiz çətinliklər yaradır. Çünki bu cür pozuntular, xüsusilə də kibercinayətlər əksər hallarda bir şəxsə deyil, minlərlə, milyonlarla insana qarşı yönəlmiş olur. Burada ilk növbədə, müxtəlif kompüter və şəbəkələrin sıradan çıxmasına, məhvinə gətirib çıxaran əməllərin vurduğu iqtisadi ziyan qeyd olunmalıdır ki, bu ziyan hər il artan dinamika ilə dəyişir. Cybersecurity Ventures-in məlumatına görə, global kibercinayətlər üzrə xərclərin 2015-ci ildə mövcud olmuş 3 trilyon ABŞ dollarından 2025-ci ilə qədər illik 10,5 trilyon ABŞ dollarına çatacağı, önümüzdəki beş il ərzində ildə 15 % artacağı gözlənilir. [3] Bu rəqəmlər vurulan və vurulacaq iqtisadi zərərin hansı səviyyədə böyük olacağını təsdiq edir. Həmçinin dövlət sirrini təşkil edən informasiya sistemlərinə qanunsuz daxil olmalar və s. bu kimi əməllər nəticə etibarilə müxtəlif dövlətlərə siyasi ziyan da vurmuş olur. Fərdi məlumatların oğurlanması ilə qeyri-qanuni yolla gəlir əldə olunmasına yönəlmiş müxtəlif informasiya hüquq pozuntuları bilavasitə insan hüquq və azadlıqlarına qəsd etdiyi üçün bu cür pozuntularla bağlı insan amili də ön plana çəkilməlidir. Qeyd olunan səbəblərdən, onların qarşısının alınması, məsuliyyət məsələsinin həlli aktual problem hesab olunur.

Hətta son dövəmdə Rəqəmsal İpək Yolunun çəkilişinə başlanılması özü də respublikamızda kiberməkannın hüquqi tənzimlənməsini, xüsusilə də informasiya hüquq pozuntularına görə məsuliyyət məsələlərinin hüquqi həllini zəruri edir. Region üzrə dövlətlərin internet bağlantısı tələbatının bu üsulla Azərbaycan vasitəsilə ödənilməsinə nəzərdə tutan layihə respublikamızın kiberməkanda tranzit ölkəyə çevrilməsinə şərait yaradacaqdır.

Kibercinayətkarlıqla mübarizə hər zaman İKT şəbəkəsi istifadəçilərinin sayı, İnternetin transsərhəd xüsusiyyətləri və mərkəzləşdirilməmiş arxitekturası sayəsində kompleks bir məsələ olmuşdur. Həm ənənəvi, həm də yalnız onlayn fəaliyyət göstərən kiberməkanda mütəşəkkil cinayətkar qruplar qanunvericilərdən və hüquq-mühafizə orqanlarından bir neçə addım qabaqda qalırlar və ehtimal ki, qalmağa davam edəcəklər. Çünki kiberməkanda olan texnoloji yeniliklər heç də həmişə qanuni məqsədlər üçün istifadə olunmur. Hətta, 2019-cu ildə aparılmış hesablamalara görə, sorğuda iştirak edən mütəxəssislərin 69%-i internetdəki sui-istifadə hallarının, daha dəqiq desək informasiya hüquq pozuntularının artdığını qəti şəkildə təsdiq etmişdir. [4]

İnformasiya-hüquq pozuntuları ilə bağlı ziddiyyət bu pozuntuların ənənəvi şərhilə müasir izahı arasında mövcuddur. Ənənəvi olaraq, informasiya əsas etibarilə KİV və xəbərlərlə əlaqələndirildiyi üçün informasiya hüquq pozuntuları da bu kontekstdən şərh olunurdu. Müasir cəmiyyətdə kiberməkanın formalaşması informasiya hüquq pozuntularının yalnız bu məkanda törədildiyi və İKT ilə əlaqədar olduğu mövqeyini formalaşdırmışdır. Hesab edirik ki, belə dar yanaşma qəbul edilməyərək informasiya məkanının daha geniş anlayış olması məqbul sayılmalıdır. Çünki informasiya cəmiyyətində informasiya həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Belə olduğu halda, kibercinayətlərin özünün də dar mənada şərhilə hüquqi baxımdan düzgün sayılır. Kiberməkanda və İKT ilə əlaqəli pozuntuların fərqləndirilməsi bilavasitə obyektə asılı olaraq müəyyən olunmalıdır ki, bu obyekt müxtəlif sistemlərdə qeydə alınmış informasiya, yəni verilənlər təşkil edir. Ona görə də respublikamızın cinayət qanunvericiliyində kibercinayətlərə aid sanksiyaların nəzərdə tutulduğu fəslin adını bir qədər uğursuz saymaq olar. Bu, Budapeşt Konvensiyası müstəvisində də qarışıqlıq yaradır. Konvensiya kibercinayətləri qüsurlu olsa da, geniş mənada qəbul edərək, kiberməkanda törədilən əməllər kimi qiymətləndirir. Fikrimizcə, Konvensiyanın belə mövqeyi kiberməkanda törədilən əməllərin transsərhəd xarakter daşması və ümumilikdə onların yurisdiksiya məsələlərinin tənzimlənməsi üçün vahid beynəlxalq-hüquqi çərçivəyə ehtiyacın olmasından irəli gəlir. Lakin qeyd etdiyimiz fəsil bilavasitə verilənlərə qəsd edən əməlləri nəzərdə tutur. Ona görə də fəslin adının “Verilənlər (və yaxud da Kompüter verilənləri) əleyhinə cinayətlər” kimi adlandırmaq daha məqsədəuyğundur. Bir-birindən çox fərqli statusu olan cinayətlərin eyni sanksiya ilə cəzalandırılmasını tələb edəcəyi üçün bütün İKT-dən istifadə edilməklə törədilən bütün cinayətləri kibercinayət daxilində birləşdirmək düzgün olmazdı. Bundan əlavə, bu fərq qoyulmadıqda, kibercinayətlərin əhatə dairəsi o dərəcədə genişlənəcək ki, gələcəkdə təcrübə üçün çox böyük problemlər yaranacaq.

Ümumi olaraq, kibercinayətlərin anlayışı nə beynəlxalq, nə milli tənzimləmədə verilmədiyi səbəbi ilə hüquq ədəbiyyatında müxtəlif şərhilərin verilməsinə gətirib çıxarmışdır. Əksər tədqiqatçılar kibercinayətlər dedikdə, İKT-yə qəsd edən və İKT vasitəsilə törədilən əməlləri başa düşürlər. Lakin İKT vasitəsilə törədilən əməllərin də kibercinayət sayılması hüquq elminin ənənəvi baxışları üçün ciddi problemlərə gətirib çıxara bilər. İnformasiya sistemindən verilənlərin qanunsuz ələ keçirilməsi ilə kiberməkanda hər hansı bir şəxsin təhqir olunmasının eyni ad – kibercinayət altında birləşdirilməsi məntiqi və praktiki baxımdan düzgün deyil. Bu halı bir çox cinayətlərə tətbiq etmək olar. Ona görə də kibercinayət üçün ən vacib element qəsd obyektini götürülməlidir. Məsələn, bank məlumatlarını qanunsuz ələ keçirməklə talamını kibercinayət kimi deyil, oğurluq kimi qiymətləndirmək lazımdır. Lakin əgər müvafiq əməli nəzərdə tutan disposisiyada İKT-dən istifadə tərkib elementi kimi təsbit olunamırsa, o zaman əməl cinayətlərin məcmusu kimi tövsif etmək lazım olacaqdır.

Fikrimizcə, bu məsələ BMT-nin Cinayətkarlığın qarşısının alınması və Cinayət Ədliyyəsi üzrə XIII Konqresində maraqlı və tutarlı əsaslandırma edilmişdir.

Yeni cinayət formalarının müəyyənləşdirilməsi üzrə problemlərin, xüsusilə də terminologiya probleminin mövcudluğu qeyd olunur və “yeni yaranan cinayət formaları” ifadəsinə müraciət edilir. Kibercinayətlər də bu yeni cinayət formalarına daxil edilərək bildirilir ki, “kibercinayət” termini həm kompüter sistemlərinin və ya məlumatların cinayətin obyekt olduğu cinayətləri, həm də kompüter sistemləri və ya məlumatların cinayət vasitələrini təmsil etdiyi cinayətləri, məsələn şəxsiyyətlə əlaqəli cinayətin əksər formalarını əhatə edir. Yeni cinayət formaları yalnız yeni səbəb və ya cinayət üsullarını əhatə etmir, eyni zamanda aşkarlanması daha çətin ola biləcək yeni qurban növlərinə yönəldilə bilər. Kompüter zərərli proqramlarının paylanması kimi kibercinayətlər eyni zamanda çox sayda qurbana təsir edə bilər. Fərdi konkret qurbanın nümayiş etdirilməsini tələb edən cinayət ədalət sistemləri bu sahədə xüsusi çətinliklərlə üzləşə bilər. [2, s.4]

Nəticə

İnformasiya texnologiyaları sürətlə dəyişir və eyni zamanda informasiya sahəsində pozuntuların törədilmə üsulları, ümumilikdə təbiəti də dəyişir. Lakin qanunvericilik bu dəyişikliklərlə tam uyğunlaşa bilmir. Ona görə də informasiya sahəsində normalarda konkretliyə yol verilməməlidir ki, gələcək dəyişikliklərə cavab verə bilsin. “Kiberhücum”, “kibermüharibə”, “kibercasusluq”, “kibercinayət” kimi anlayışların beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş vahid tərifləri yoxdur. Eyni zamanda, dövlətlərin qəbul etdiyi jus cogens qaydaları kiberhüquq sahəsində yaradılmamışdır. Əslində, inkişaf etmiş ölkələrin internetdən asılılığının artması nəticəsində internetdəki çatışmazlıqlar düşmən dövlətlərin hücumları üçün uyğun bir mühit yaratmışdır. Belə ki, internetin yaratdığı təhlükəsizlik boşluqları səbəbindən inkişaf etmiş dövlətlər daha az inkişaf etmiş dövlətlərə qarşı müxtəlif kiberpозuntular icra edir. Beynəlxalq hüquq sahəsində tərifin olmamasının nəticələrindən biri də budur. Dövlətlərarası münaqişələrə səbəb ola biləcək kiberhücumların beynəlxalq hüquqda heç bir ekvivalentinin olmaması əhəmiyyətli bir çatışmazlıqdır.

Digər bir vacib problem kiberməkanda törədilən pozuntuların internetin transsərhəd təbiətindən irəli gələrək, yurisdiksiya məsələlərini aşması ilə bağlıdır. Ona görə də belə pozuntuların qarşısının alınması üçün mövcud qanunvericilik bazasının möhkəmləndirilməsi, köhnə beynəlxalq və milli normaların yenilənməsi və uyğunlaşdırılması ilə yanaşı, həm də milli səviyyədə sektorlararası əməkdaşlıq, həm də elektron mühitdə törədilən cinayətlərin aşkarlanması, istintaqı və qarşısının alınması sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı tələb olunur. Burada kibermühitdə törədilən əməllərin mütəşəkkilliyi də nəzərə alınmalıdır. Bir çox dövlətlərdə mütəşəkkil kibercinayətkarların fəaliyyətlərinə cavab vermək üçün lazımi tənzimləmə mövcud deyil. Ona görə də problemin həlli global səviyyədə mümkün ola bilər. Çünki İnternet şəbəkəsi global bir şəbəkədir. Qlobal strategiyasının olmaması ilə yaxın gələcəkdə problemin daha da dərinləşməsi ehtimalı çox yüksəkdir. Bu baxımdan, problemi həll etməyin yolu həm milli, həm də beynəlxalq

xalq səviyyədə səylərin koordinasiyası və uyğunlaşdırılmasını ehtiva edən uzunmüddətli tədbirlər planının hazırlanması ola bilər.

İstinadlar:

1. Əliyev Ə.İ., Rzayeva G.A., İbrahimova A.N., Məhərrəmov B.A., Məmmədralı Ş.S. İnformasiya hüququ. Dərslik. Bakı: Nurlar, 2019, 448 s.
2. Comprehensive and balanced approaches to prevent and adequately respond to new and emerging forms of transnational crime. Thirteenth United Nations Congress on Crime Prevention and Criminal Justice, Doha, 12-19 April 2015, Working paper prepared by the Secretariat, 20 p.
3. Cybercrime To Cost The World \$10.5 Trillion Annually By 2025. <https://cybersecurityventures.com/cybercrime-damages-6-trillion-by-2021/>
4. Dan Jerker B. Svantesson. Internet & Jurisdiction Global Status Report 2019. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/internet-and-jurisdiction-global-status-report-2019>
5. Surveillance giants: How the business model of google and facebook threatens human rights. <https://www.amnesty.org/en/documents/pol30/1404/2019/en/>
6. Винер Н. Кибернетика и общество. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1958, 200 с.

**INFORMATION OFFENCES AND INFORMATION-LEGAL LIABILITY:
THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS**

Huseyn Alizade*

Abstract

Currently, the legislation of most countries is characterized by a lack of a unified approach to the assessment of violations in the field of information technology. In addition, the imperfection of the legislation governing the application and use of the achievements of scientific and technological progress, the division of the regulatory framework in approaches to the legal regulation of various aspects of technological progress remain a common legal problem. This leads to an increase in information violations and in many cases remains latent. The article analyzes the problems related to information offences and information-legal responsibility from the legal and practical point of view, makes suggestions and recommendations.

Keywords: *information offence, international framework, national legislation, ICT, information-legal responsibility.*

**ИНФОРМАЦИОННО-ПРАВОВЫЕ НАРУШЕНИЯ И ИНФОРМАЦИОННО-
ПРАВОВАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ:
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ**

Гусейн Ализаде**

Резюме

В настоящее время в законодательстве большинства стран отсутствует единый подход к оценке нарушений в сфере информационных технологий. Кроме того, общей правовой проблемой остается несовершенство законодательства, регулирующего применение

* Ph.D. Candidate, Baku State University

** Докторант Бакинского государственного университета

и использование достижений научно-технического прогресса, разделение нормативной базы на подходы к правовому регулированию различных аспектов технического прогресса. Это приводит к увеличению информационных нарушений и во многих случаях остается латентным. В статье анализируются проблемы, связанные с информационно-правовыми нарушениями и информационно-правовой ответственностью с юридической и практической точки зрения, даются предложения и рекомендации.

Ключевые слова: информационно-правовые нарушения, международные нормы, национальное законодательство, ИКТ, информационно-правовая ответственность.

BANK HÜQUQU

ƏNƏNƏVİ VƏ ELEKTRON BANK XİDMƏTLƏRİ: MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL

Fərahim Hüseynzadə*

Xülasə

Bank xidmətləri, insanların həyatında mühüm rol oynayan əsas iqtisadi proseslərin əhəmiyyətli bir hissəsidir. İqtisadiyyatın inkişafı ilə birlikdə, bank sektorunda təcrübələr mühüm dəyişikliklərə uğrayır və bu prosesdə ənənəvi və elektron bank xidmətləri arasındakı fərqlər daha da dərinləşərək, müxtəlif aspektlərdən özünü göstərir. Elektron bank xidmətlərinin inkişafı ənənəvi bank xidmətlərinin formalarını və metodlarını dəyişdirmiş, müştərilərə daha geniş seçim imkanları təqdim etmişdir. Bu məqalədə "Banklarda ənənəvi bank xidmətləri və elektron bank xidmətləri arasındakı fərqlər" mövzusu ətrafı şəkildə tədqiq ediləcək və hər iki bank xidmətlərinin xarakteristik üstün və zəif cəhətləri tədqiq ediləcək, gələcək inkişaf perspektivləri araşdırılacaqdır. Müvafiq araşdırma ilə əlaqədar son illərdə xidmətlərin daha da elektronlaşması ilə əlaqədar qanunvericilikdə aparılan islahatlara istinadlar veriləcək, həmçinin qabaqcıl ölkələrin təcrübələri təhlil ediləcəkdir.

Məqalədə ənənəvi bank xidmətlərinin əsas prinsipləri və təklif edilən xidmətlər təsvir edilməklə, ənənəvi bank xidmətlərinin təşkilatı strukturu, maliyyə alətləri, bank müştəri ilə əlaqələr və s. kimi məsələlərə toxunulacaqdır. Buna paralel, elektron bank xidmətləri nəticəsində təqdim edilən xidmətlərdəki fərqlər və texnologiya ilə əlaqəli yeniliklər incələnməkdir.

Açar sözlər: bankçılıq, elektron xidmətlər, ənənəvi xidmətlər, müqayisəli təhlil, müştərilərlə əlaqələr, təhlükəsizlik.

Ənənəvi bank xidmətləri fiziki şöbələrdə müştərilərə təqdim edilən maliyyə xidmətləri və məhsullarıdır. Bu xidmətlər arasında bank hesabı açmaq, pul köçürmə, nağd pulla əməliyyatlar, kredit və depozit imkanlarından istifadə etmək və s. kimi əməliyyatlar sadalana bilər [1]. Bu xidmətlərdə müştərilərin bank şöbələrinə fiziki olaraq gəlmələri və növbədə gözləmələri tələb olunur [2]. Ənənəvi bankçılığa xas aşağıdakı xarakterik əlamətlər qeyd oluna bilər:

- Təşkilatlanma: ənənəvi banklar geniş şəbəkəli filial, şöbə və nümayəndəliklərə malik olaraq, müştərilərə şəxsi iştirak yolu ilə qarşılıqlı əlaqə imkanı təqdim edirlər. Bank işçiləri müştərilərlə üz-üzə görüşərək, onlara kreditlər, depozitlər, pul köçürmələri, ödənişlər və digər maliyyə xidmətləri təklif edir [3]. Burada çirkliliyin yuyulması və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə dair risklər ən aşağı səviyyədədir və qarşısı daha tez və effektiv şəkildə alınır.

- Müştərilərlə əlaqələr: ənənəvi bank xidmətlərində müştəri-bank münasibətləri fiziki iştirakçılığa və qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanır. Bank müştərilərinin tələblərini, ehtiyaclarını və risklərini daha yaxşı anlamaq üçün onlarla üz-üzə görüşür. Bu əlaqə, bankların müştərilərinə daha yaxşı xidmət göstərmələrini və onların banklara etibarını artırmağa xidmət edir.

* Doktorant, Bakı Dövlət Universiteti

• Banka güvən: nəzərə alsaq ki, ümumilikdə maliyyə bazarları risk üzərində qurulub, bu baxımdan xidmət göstərilən maliyyə institutuna etibar müştərilər üçün vacib faktorlardan birincisidir. Müştərilər banklardan maliyyə xidmətləri alarkən fiziki şöələrdə və qarşılıqlı əlaqədə olan bank işçiləri ilə daha yüksək səviyyədə güvən və etibar hissi yaşayırlar. Bankların uzun müddətli fəaliyyət tarixçəsi, kreditləşmə və depozit portfeli, mövcud filiallarının sayı və daxili strukturu müştərilərin banka olan etibarını və maliyyə xidmətlərindən istifadə etmək üçün seçim etmələrini təşviq edən meyarlardandır.

• Əməliyyatların təhlükəsizliyi və gizliliyi: ənənəvi bank xidmətləri müştərilər üçün təhlükəsizlik və gizlilik təmin etməkdə böyük rol oynayır. Fiziki şöələrdə təqdim edilən xidmətlər müştərilərin fərdi və kommersiya məlumatlarının bütövlükdə bank sirrinə dair məlumatların və digər maliyyə əməliyyatlarının təhlükəsizliyini və gizliliyini qorumaqda yardımçı olur. Banklar təhlükəsizlik tədbirləri ilə fərdi məlumatların və bank sirrinin qorunmasını təmin etmək üçün müvafiq qanunvericiliyin tələblərinə ciddi riayət edirlər. Bu, müştərilərin bank xidmətlərindən istifadə edərkən rahat və güvəndə hissetmələrini təmin edir.

Elektron bank xidmətləri, internet və mobil texnologiyalar vasitəsi ilə müştərilərə təqdim edilən maliyyə xidmətləri və məhsullardır. Elektron bank xidmətlərinin əsas xüsusiyyəti, müştəriyə vaxt və məkanla bağlı olmayaraq bank xidmətlərindən istənilən zaman kəsimində istifadə etmək imkanı verməsidir. Bu xidmətlər sırasına hesabların onlayn idarə edilməsi, ödənişlərin aparılması, kreditlərin alınması və digər maliyyə əməliyyatları daxildir [4].

• Təşkilatlanma: elektron bank xidmətləri, bankların internet və mobil platformaları vasitəsi ilə, fiziki şöələrə ehtiyac duymadan, müştərilərə 24/7 xidmət təqdim etməsi ilə seçilir. Bu xidmətlər, müştərilərin bank məhsullarından və xidmətlərindən istifadə etmək üçün şəxsi kompüterlər, smartfonlar və digər mobil cihazlar kimi texniki vasitələrdən istifadə etmələrini təmin edir [5]. Elektron bank xidmətləri arasında hesabların idarə edilməsi, depozitlər, kreditlər, pul köçürmələri, ödənişlər, investisiya məsləhətləri, sığorta xidmətləri və digər maliyyə məhsulları yer alır. Bu xidmətlər, müştərilərin bankla qarşılıqlı əlaqəyə ehtiyac duymadan, istədikləri vaxt və yerə görə məhsullardan istifadə etmələrini təmin edir.

• Müştərilərlə əlaqələr: elektron bank xidmətlərində Müştərilər bank ilə əlaqə saxlaya bilmək üçün onlayn dəstək xidmətləri, e-poçt, telefon və sosial media vasitələrindən istifadə edə bilərlər. Bu, bankların müştərilərə daha sürətli və rahat xidmət göstərmələrinə gətirib çıxarır.

• Texnologiya və yeniliklərin tətbiqi: elektron bank xidmətləri texnologiya və yeniliklərə daha tez uyğunlaşmağa imkan verir. Banklar, müştərilərin tələblərinə cavab vermək üçün davamlı olaraq yeni texnologiyaları tətbiq edir və xidmətlərini yeniləyirlər. Bu, müştərilər üçün daha sürətli, daha təhlükəsiz və daha rahat bank xidmətləri təqdim etməyə imkan verir.

• Təhlükəsizlik və gizlilik: elektron bank xidmətlərinin təhlükəsizliyi və gizliliyi, müştərilər üçün əsas diqqət mərkəzində olan məsələlərdəndir və belə

demək olarsa texnoloji yeniliklərin tətbiqinə dair müştərilər üçün əsas narahat-edici məqamlardan biridir. Banklar təhlükəsizlik standartlarını və protokollarını davamlı surətdə yeniləyir və gücləndirir, müştərilərin məlumatlarını qorumağa və kiber hücumlarından müdafiə etməyə çalışırlar. Elektron bank xidmətlərində gizlilik, şifrələmə texnologiyalarının tətbiqi və müştərilərin məlumatlarının yalnız səlahiyyətli şəxslər tərəfindən əldə edilməsi ilə təmin edilir.

- Çəviklik və əlverişlilik: elektron bank xidmətləri müştərilər üçün daha çəvik və əlverişli bankçılıq təcrübəsi təmin edir. Müştərilər elektron bank xidmətləri vasitəsi ilə istədikləri vaxt və yerə görə maliyyə əməliyyatlarını yerinə yetirə bilirlər. Bu, bank xidmətlərinin fiziki şöbələrdən və iş saatlarından asılı olmamasını təmin edir. Elektron bank xidmətlərinin əlverişliliyi, müştərilərin maliyyə məsələlərini daha sürətli və rahat həll etmələrini təmin edir.

Ənənəvi və elektron bank xidmətləri müştərilərə təqdim edilən maliyyə xidmətləri və əlverişlilik baxımından bir sıra fərqlərə malikdir [6]. Bu hissədə, hər iki xidmət tipi arasındakı əsas fərqlər və bunların müştərilər üçün nə qədər faydalı olmasına dair müqayisəli təhlillər təqdim ediləcəkdir.

- Effektivlik və məhsulların təqdim edilməsi xərcləri: Texnologiyadan istifadə edərək, banklar bir çox prosesləri avtomatlaşdırmağı, əl ilə müdaxiləni azaltmağı və əməliyyatlar üçün sərf edilən zamanı ciddi şəkildə azaltmağı bacarıblar. Bundan əlavə, banklarda elektron xidmətlər bir çox kağız əsaslı vasitələrin ləğv edilməsinə səbəb olub və nəticədə bankların və müştərilərinin əməliyyat və idarəetmə xərcləri azaldılıb. Müqayisə üçün, ənənəvi bank xidmətləri fiziki formada hazırlanmış sənədlər və əl ilə icra edilən proseslərə ağırlıqlı şəkildə əsaslanır ki, bu da öz növbəsində adətən daha çox zaman və işçi gücü tələb edir. Bu proseslər qeyd olunduğu kimi banklar və onların müştəriləri üçün daha yüksək xərclərə səbəb olur. Bununla yanaşı, əsasən elektron ticarətin infrastrukturunu tamamilə inkişaf etməmiş şəraitlərdə ənənəvi ticarət hələlik daha əhəmiyyətli rol oynayır.

- Təhlükəsizlik və gizliliyə dair: elektron ticarət heç şübhəsiz ki, təhlükəsizlik və məlumat gizliliyi ilə bağlı problemləri artırır, çünki əməliyyatların rəqəmsal təbiəti onları kiber hücumlar, məlumatların qanunsuz emalı və həmin məlumatlara qeyri-qanuni çatımlılığa məruz qoyur. Banklar və nəzarət qurumları bu riskləri azaltmaq üçün şifrələmə, çox faktorlu verifikasiya və identifikasiya və əməliyyatların canlı izlənməsi daxil olmaqla sərt təhlükəsizlik tədbirləri hazırlamaq və tətbiq etməlidirlər. Habelə, ənənəvi ticarətdə də dələduzluq və vəsaitlərdən qeyri-qanuni istifadə kimi təhlükələr olsa da, bunlara dair risklərin azadılması və bəzi hallarda tam aradan qaldırılması daha realdır və əlçatandır.

- Məlumatların qorunması və mübahisələrin həll edilməsi: Həm elektron həm də ənənəvi ticarətdə məlumatların qorunması üçün güclü qanuni çərçivələrə ehtiyac duyulur. Xüsusən elektron ticarət, məlumatların açıqlanması, məlumatların qorunması və əməliyyatların doğrulanması ilə bağlı açıq tənzimləmələr tələb edir. Banklar müştərilərinin problemləri olduğu halda asanlıqla əlaqə qurmaq üçün effektiv mübahisə həlli mexanizmləri yaratmalıdırlar. Bir sıra qanun-

vericilik aktları da (məsələn, ABŞ-ın Ticarət Məcəlləsi- UCC) ənənəvi xidmətlərin göstərilməsində məlumatların qorunması tədbirlərini özündə əks etdirir. Bununla birlikdə, bankların müştərilərinin dəyişən tələblərinə cavab vermələri üçün bu tədbirlər təkmilləşdirilməli və ənənəvi bank xidmətlərinə təsir edə biləcək texnologiyaların inkişaf tendensiyaları izlənməlidir.

• *Beynəlxalq standartların tələblərinə əməl etməklə əlaqədar:* elektron xidmətlərin qlobal mahiyyəti bankların maliyyə sabitliyinin və müstəqilliyinin təmin edilməsi üçün onların beynəlxalq standartların imperativ tələblərinə uyğun olması məcburiyyətini yaradır. Məsələn, banklar çirkli pulların yuyulmasının, əmlakın leqallaşdırılmasının və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınması üçün Financial Action Task Force (FATF) Təvsiyələrinə riayət etməlidirlər [7]. Müvafiq uyğunsuzluqlar həmin maliyyə institutlarının boz və ya qara siyahıya daxil edilməsi və bununla bir sıra əməliyyatlarının məhdudlaşdırılması və ya dayandırılmasına gətirib çıxara bilər. Əlavə olaraq, banklar maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün Bank Nəzarətinə dair Bazel Komitəsi (BCBS) və Qiymətli Kağızlara dair Beynəlxalq Komissiya (IOSCO) kimi beynəlxalq təşkilatların təvsiyələrinə uyğun hərəkət etməlidirlər [8]. Ənənəvi xidmətlər qlobal müasir təsirlərə az məruz qalsa da, o da elektron bankçılıq xidmətləri kimi ticarətin maliyyələşdirilməsi və müxbir bankçılıq kimi bir sıra sahələrdə beynəlxalq standartlara sərt şəkildə tabe olmalıdırlar. Bu standartlara riayət edərək, banklar riskləri azalda və beynəlxalq müqavilə münasibətlərindəki partnyorları qarşısında etibar formalaşdırma bilərlər.

• *Texnoloji inkişaf və innovasiyalar:* elektron ticarət bank sektorunda mobil bankçılıq proqramları, elektron cüzdanlar və blokçeynə əsaslanan həllər kimi bir çox texnoloji inkişafı üsullarına və innovasiyalara yol açmışdır. Bu innovasiyalar yalnız bank xidmətlərinin effektivliyini və rahatlığını artırmamış, həmçinin maliyyə əldə etmək üçün yeni vasitələrin tətbiqini şərtləndirmişdir. Bu da onunla əlaqəlidir ki, ənənəvi bank xidmətləri daha yavaş texnoloji inkişaf yolu ilə seçilsə də, elektron xidmətlər kağız əsaslı sənədləri rəqəmsallaşdırmaq və əl ilə icra edilən tapşırıqları avtomatlaşdırmaq kimi texnoloji həllərlə banklar elektron ticarətə ehtiyac duyur.

• *Qanunvericilikdəki çətinliklər və harmonizasiya:* elektron ticarətin sürətli inkişafı, hər bir yurisdiksiyanın sahəvi qaydalar və təlimatlar qəbul edərək çətin bir qanunvericilik relyefi yaratmasına gətirib çıxarıb. Hazırda həm Mülki Məcəllə, həm “Banklar haqqında” Qanuna, həm də Mərkəzi Bank tərəfindən qəbul edilən normativ xarakterli aktlara edilən mütərəqqi dəyişikliklər bankçılıq sahəsində yeni texnoloji həllərin tətbiqini mümkün edir (məsafədən bank hesablarının açılması, elektron qaydada bağlanan əqdlərin yazılı əqdin bağlanması kimi qəbul edilməsi, ödəniş sistemləri sahəsində qanunvericilik aktlarının hazırlanması, “ApplePay”, “GooglePay” kimi platformaların tətbiqi).

Aşağıda bir neçə ölkənin ənənəvi və elektron bank xidmətləri təcrübəsi ilə bağlı məlumatlar təhlil edilmişdir. Müvafiq ölkələrin bank xidmətləri göstərmə-

sinə dair ölkələrin nailiyyətləri və mənfi cəhətləri aşağıdakı kimi xarakterizə oluna bilər:

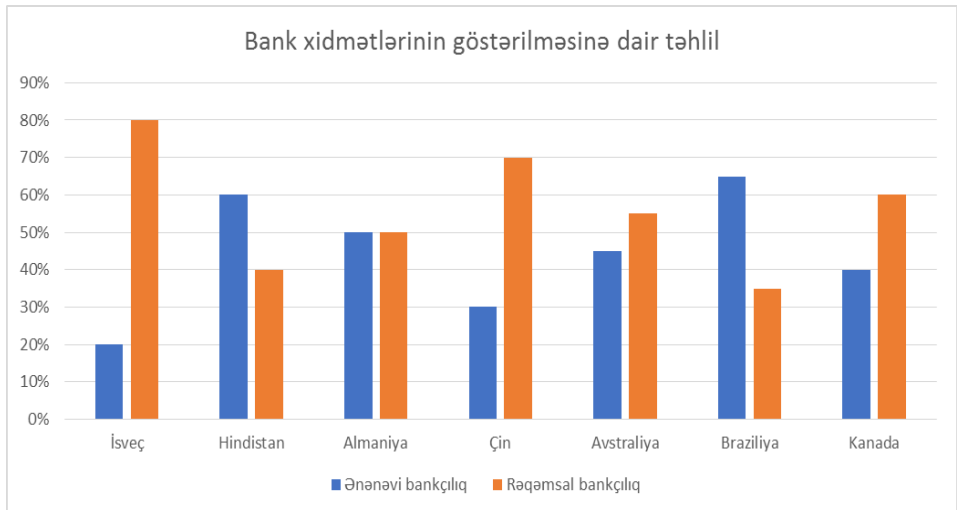
- **İsveç-** İsveç elektron bank xidmətlərinin geniş yayılmasında dünya lideridir. Əksər İsveç bankları son illərdə fiziki şöbələrin sayını azaltmış və saysız elektron xidmətlər təklif etmişlər. Bunun nəticəsində müvafiq bazar subyektləri arasında rəqabətli qiymətlər, müştərilər üçün əlverişlilik təmin olunmuş, eləcə də müştəri məlumatlarının qorunması sahəsində inkişaf əldə edilmişdir. Əsas problematik məsələ isə, yaşlılar və texnoloji biliklərə sahib olmayan insanlar üçün elektron xidmətlərə əlçatanlığın olmaması və ya zəif olması müşahidə olunmuşdur.

- **Türkiyə-** 27 mart 2023-cü il tarixində Türkiyənin Banklara Nəzarət və Tənzimləmə Qurumu (BDDK) tərəfindəmn lisenziya alaraq fəaliyyətə başlayan “Hayat Finans” Türkiyənin ilk rəqəmsal bankı olmağa nail olmuşdur. “Türkiye Finans Bank”-ın törəmə cəmiyyəti olaraq fəaliyyət göstərən bankda müştərilərə mobil bankçılıq, internet bankçılıq, mobil telefon vasitəsilə sürətli pul köçürmələri, ödənişlərin həyata keçirilməsi və bu kimi rəqəmsal xidmətlər təklif olunur.

- **Hindistan-** Hindistan, ənənəvi və elektron bank xidmətlərinin qarışıq təcrübəsi ilə tanınır. Banklar həm fiziki şöbələr vasitəsi ilə xidmət göstərir, həm də elektron bank xidmətlərini təklif edir. Elektron xidmətlərin yayılması, əsasən şəhər əhalisi üçün uğurludur. Lakin ucqar ərazilərdə yaşayan insanlar və maliyyə savadlılığı az olan əhali qrupları üçün ənənəvi bank xidmətləri hələ də əhəmiyyətini qoruyub saxlayır.

- **Çin-** Çin elektron bank xidmətlərinin inkişafında dünya liderlərindən biridir. Çin bankları, fiziki şöbələri ilə yanaşı, geniş elektron xidmətlər portfeli təklif edir. WeChat Pay və Alipay kimi mobil ödəmə platformaları böyük populyarlıq qazanıb [9]. Uğurlu tərəflər arasında əlverişlilik, rəqabətli qiymətlər və innovativ həllərin tətbiqini göstərmək olar. Ən böyük narahatlıq doğuran məqamlardan isə bütün məlumatların həmin sadalanan platforma sahibləri tərəfindən qorunub saxlanmasına görə təhlükəsizlik və məlumat gizliliyi ilə bağlı məsələlər qeyd olunmalıdır. Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, artıq Çində biometrik vasitələrlə ödənişlərin təşviq olunması və istifadəyə verilməsi əhəlinin kəskin tələbi nəticəsində baş vermiş, ödənişlərin həyata keçirildiyi anlarda baş tutan əməliyyat müddətinin minimuma endirilməsinə hesablanmışdır. Məqalənin 1 nömrəli Cədvəlində təhlil edilmiş ölkələrdəki ənənəvi və rəqəmsal bankçılıq xidmətlərinin göstərilmə faizi öz əksini tapmışdır. İsveç və Çin rəqəmsal bank xidmətlərinin göstərilməsində kəskin fərq yaratdığı halda, digər ölkələrdə demək olar ki bərabər tendensiya müşahidə olunur (bax: Cədvəl 1).

Cədvəl 1: Bank xidmətlərinin göstərilməsinə dair ölkə təcrübələri

Ənənəvi və elektron bank xidmətləri arasındakı fərqlər əksər ölkələrdə eyni tendensiyalarla özünü göstərir. Proseslərə əlçatanlığı artıran elektron xidmətlərin fonunda ənənəvi bankçılıq xidmətləri bir sıra çətinliklərlə artıq günün tələblərini qarşılamaqda çətinlik çəkir. Dövlət səviyyəsində elektronlaşma və rəqəmsallaşma təşviq edildiyi zaman çərçivəsində, bir sıra sahələrdə olduğu kimi hazırda Azərbaycanın maliyyə bazarlarında da innovativ həllərin tətbiqi geniş vüsət almışdır. Bura “Apple Pay”, “Google Pay” texnologiyalarının tətbiqi, bundan başqa məsafədən bank hesabının açılmasının mümkünlüyü, uzun zamandır qeyri-müəyyənliyini qoruyub saxlayan əqdlərin bağlanması zamanı yazılı razılığın onun elektron analoqu formasında verilməsinin legitimliyi sözügedən təkmilləşmələrdən ən önəmliləridir. Bütün bunların fonunda sözsüz ki, ənənəvi bankçılıq xidmətlərindən bir gündə imtina edilməsi fikri absurd səslənərdi.

Bundan başqa, rəqəmsal bankçılığın təşviq edilməsində savadlılığın artırılmasının rolunu da danmaq olmaz. Belə ki, müasir rəqəmsal əsrdə bankçılıq onlayn platformalar vasitəsilə gətirdikə daha əlçatan olsa da, bəzi şəxslər üçün imkanlardan düzgün yararlanmaq çətindir. Bu baxımdan, bir sıra önəmli məsələlərə diqqət yetirmək lazımdır.

Rəqəmsal bankçılıqla əlaqədar savadlılığının ilk aspekti mövcud rəqəmsal bankçılıq xidmətlərinin müxtəlif növlərini başa düşməkdir. Bu xidmətlər hesab qalıqlarının yoxlanılması və vəsaitlərin köçürülməsi kimi sadə tapşırıqlardan kreditlər və ya investisiya xidmətləri üçün müraciət etmək kimi daha mürəkkəb məsələlərə qədər dəyişə bilər. Bankların təklif etdiyi xidmətləri həqiqətən başa düşmək rəqəmsal bankçılıq təcrübəsindən maksimum yararlanmağa kömək edəcək.

Burada digər vacib məqam onlayn bankçılıq platformasında necə naviqasiya olunacağını bilməkdir. Buraya hesabınıza necə daxil olmağı bilmək, istifadəçi interfeysini anlamaq və mövcud müxtəlif menyular və seçimlər arasında naviqasiya imkanları daxildir. Banklar rəqəmsal bankçılıq platformasından isti-

fadə edərək daha rahat olmağınıza kömək etmək üçün dərsliklər və ya müştəri xidmətləri dəstəyi təklif edə bilər.

Təhlükəsizlik həm də rəqəmsal bankçılıqla əlaqədar savadlılığının mühüm aspektidir. Kiber təhdidlərin və fırıldaqçılığın artan miqdarı ilə şəxsi və maliyyə məlumatlarınızı necə təhlükəsiz saxlamağı başa düşmək vacibdir. Bura güclü şifrələrdən istifadə etmək, giriş məlumatlarınızı təhlükəsiz saxlamaq və fişinq fırıldaqçıları və onlayn fırıldaqçılığın digər formalarından xəbərdar olmaq daxildir.

Nəhayət, rəqəmsal bankçılıq xidmətləri üçün müştəri dəstəyinə necə daxil olmağı bilmək vacibdir. İstər e-poçt, istər telefon, istərsə də söhbət vasitəsilə, ehtiyac duyduğunuzda necə yardım alacağınızı başa düşmək problemlərin tez və asanlıqla həllində mühüm rol oynaya bilər.

Müvafiq mövzuya yekun olaraq qeyd edək ki, rəqəmsal bankçılığın bir çox üstünlükləri var, lakin bu xidmətlərdən təhlükəsiz və effektiv istifadə etmək üçün rəqəmsal bankçılıq savadlılığının elementar da olsa müəyyən səviyyəsinə malik olmaq vacibdir. Rəqəmsal bankçılıq xidmətlərinin müxtəlif növlərini başa düşmək, onlayn platformada naviqasiya etmək, təhlükəsizliyi təmin etmək və müştəri xidmətləri dəstəyinə necə əlçatan olmağı bacarmaq rəqəmsal bankçılıqla əlaqədar savadlılığının vacib komponentləridir. Bu biliklə fərdlər potensial tələblərdən qaçaraq rəqəmsal bankçılıq xidmətlərindən tam yararlanırlar.

Məqalə yazılarkən həyata keçirilən araşdırmaların məntiqi nəticəsi kimi bu qənaətdə gəlmək olar ki, Türkiyə dövlətinin “Hayat Finans” modeli nümunə götürülərək rəqəmsal bank xidmətinin “sandbox” rejimi çərçivəsində də olsa tətbiqi müvafiq sahədə inqilabi yeniliklərdən olardı [10]. Bank sənayesində elektron ticarət və ənənəvi ticarətin birgə mövcudluğundan irəli gələn qanunvericilik problemlərini həll etmək üçün tənzimləyicilər aşağıdakı konkret tövsiyələri nəzərə almalıdırlar:

- Mövcud qanunvericilik aktları daim yenilənməli və global qabaqcıl təcrübələrə uyğunlaşdırılmalıdır: ənənəvi ticarət təcrübələri dəstəklənməyə davam edərkən rəqəmsal şəxsiyyət, məlumatların qorunması və elektron razılığın ifadəsi kimi unikal aspektlər adekvat şəkildə əhatə edilməli və daim yenidən baxılmalıdır.

- Elektron xidmətlərin göstərilməsində əsas narahatlıq doğuran məqamlardan olan fərdi məlumatların qorunması məsələləri Avropa Birliyinin Ümumi Məlumatların Qorunması Qaydası (GDPR) kimi elektron ticarəti əhatə edən xüsusi qanunvericilik normalarının tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır.

- İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi tədbirləri gücləndirilməlidir: tənzimləyicilər həm elektron, həm də ənənəvi ticarət təcrübələrinin istehlakçıların maraqlarına üstünlük verməsini təmin etmək üçün şəffaflıq tələbləri, mübahisələrin məcburi həlli mexanizmləri və həssas müştərilər üçün müvafiq təminatlar daxil olmaqla güclü istehlakçıların müdafiəsi tədbirləri hazırlamalı və tətbiq etməlidir.

- Beynəlxalq əməkdaşlığa və harmonizasiyaya xüsusi diqqət ayrılmalıdır: elektron ticarət üçün ümumi tənzimləmə standartlarını və ən yaxşı təcrübələri

inkışaf etdirmək üçün beynəlxalq dialoq və əməkdaşlıqlar təkmilləşdirilməlidir. Nəzərə alsaq ki, üz-üzə olmayan xidmətləri özündə ehtiva edən elektron ticarət çirkli pulların yuyulması mexanizmləri üçün çox həssasdır. Birgə işləməklə, ölkələr çirkli pulların yuyulması və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi kimi trans-sərhəd problemləri daha effektiv həll edə və daha sabit və təhlükəsiz qlobal maliyyə sistemini inkışaf etdirə bilərlər.

• Dövlət-özəl tərəfdaşlığı təşviq edilməlidir: tənzimləyicilər, banklar və fintech şirkətləri arasında bilik və təcrübə mübadiləsini asanlaşdırmaq üçün dövlət-özəl tərəfdaşlığı təşviq edilməlidir. Bu cür tərəfdaşlıqlar yaranan hüquqi problemləri müəyyən etməyə və həll etməyə kömək edə bilər, həmçinin həm elektron, həm də ənənəvi ticarətdə innovativ texnologiyaların inkışafı və qəbulunu təşviq edə bilər.

• Tənzimləyici “sandbox” rejiminin tətbiqini reallaşdırmaq: tənzimləyicilər banklara və fintech şirkətlərinə tənzimləyicilərin nəzarəti altında nəzarət edilən mühitdə yeni məhsul və xidmətləri sınaqdan keçirməyə imkan verən tənzimləyici rejimlərin tətbiqini nəzərdən keçirməlidir [11]. Bu yanaşma bank sektorunda innovasiya və əməkdaşlığı təşviq etməklə yanaşı, potensial hüquqi və tənzimləyici problemləri erkən aşkar etməyə kömək edə bilər.

Bu konkret qanunvericilik tövsiyələrini həyata keçirməklə, tənzimləyicilər elektron ticarətin və ənənəvi ticarətin birgə mövcudluğundan irəli gələn çağırışları və imkanları effektiv şəkildə həll edən daha balanslı və dayanıqlı bank sənayesi yaratmağa kömək edə bilərlər.

İstinadlar:

1. Isaac Smith. “Global banking”, Chen, L., & Qu, W. Digital trade and the governance of digital trade: A literature review. *World Customs Journal*, 12(2), 2018, 25-39.
2. Akhtaruddin, M., & Haron, M. E-banking and customer preferences in Malaysia: an empirical investigation. *International Journal of Economics, Management and Accounting*, 19(2), 2011, 171-195.
3. Khan, M. A., & Islam, M. S. Traditional banking vs e-banking- a comparative study. *International Journal of Research in Business and Social Science*, 7(4), 2018, 59-70.
4. Ibrahim, M. S., & Al-Matari, Y. A. (2015). Electronic banking and customer satisfaction in Oman: An empirical investigation. *Journal of Internet Banking and Commerce*, 20(2), 1-17.
5. Kaur, J., & Kaur, P. (2014). Comparative study of traditional banking and e-banking. *Journal of Economics and Business Research*, 20(1), 73-86.
6. Demircuc-Kunt, A., Klapper, L., Singer, D., & Van Oudheusden, P. (2015). The Global Findex Database 2014: Measuring Financial Inclusion around the World. World Bank Policy Research Working Paper, 7255.
7. Financial Action Task Force (FATF). (2021). International Standards on Combating Money Laundering and the Financing of Terrorism & Proliferation. Retrieved from <https://www.fatf-gafi.org/recommendations.html>
8. Basel Committee on Banking Supervision (BCBS). (n.d.). Retrieved from <https://www.bis.org/bcbs/>
9. International Chamber of Commerce. (2018). Rethinking Trade & Finance: An ICC Private Sector Development Perspective. Retrieved from <https://iccwbo.org/publication/rethinking-trade-finance-2017/>

10. “Türkiye'nin ilk dijital bankası Hayat Finans oldu”, 2023, <https://www.capital.com.tr/haberler/tum-haberler/turkiyenin-ilk-dijital-bankasi-hayat-finans-oldu>

11. World Trade Organization. (2018). World Trade Report 2018: The future of world trade: How digital technologies are transforming global commerce. Retrieved from https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/wtr18_e.htm

TRADITIONAL AND ELECTRONIC BANKING SERVICES: A COMPARATIVE ANALYSIS

Farahim Huseynzade*

Abstract

Banking services are an important part of the basic economic processes that play an important role in people's lives. Along with the development of the economy, practices in the banking sector undergo significant changes, and in this process, the differences between traditional and electronic banking services deepen and manifest themselves in various aspects. The development of electronic banking services has changed the forms and methods of traditional banking services and provided customers with a wider range of options. In this article, the topic "Differences between traditional banking services and electronic banking services in banks" will be studied in detail, and the characteristic strengths and weaknesses of both banking services and future development prospects will be explored. In connection with the relevant research, references will be made to the reforms in the legislation regarding the further electrification of services in recent years, and the experiences of leading countries will be analyzed.

The article describes the basic principles of traditional banking services and the services offered, the organizational structure of traditional banking services, financial instruments, relations with bank clients, etc. will be addressed. In parallel, the differences in services provided as a result of electronic banking services and innovations related to technology will be refined.

Keywords: banking, electronic services, traditional services, comparative analysis, customer relations, security.

ТРАДИЦИОННЫЕ И ЭЛЕКТРОННЫЕ БАНКОВСКИЕ УСЛУГИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Фарахим Гусейнзаде**

Резюме

Банковские услуги являются важной частью основных экономических процессов, играющих важную роль в жизни людей. Вместе с развитием экономики практика в банковской сфере претерпевает значительные изменения, и в этом процессе углубляются и проявляются в различных аспектах различия между традиционными и электронными банковскими услугами. Развитие электронных банковских услуг изменило формы и методы традиционного банковского обслуживания и предоставило клиентам более широкий спектр возможностей. В данной статье будет подробно изучена тема «Различия между традиционными банковскими услугами и электронными банковскими услугами в банках»,

* Ph.D. Candidate, Baku State University

** Докторант Бакинского государственного университета

а также будут исследованы характерные сильные и слабые стороны обеих банковских услуг, и будут изучены перспективы дальнейшего развития. В связи с соответствующим исследованием будут сделаны ссылки на реформы законодательства относительно дальнейшей электронизации услуг за последние годы, а также проанализирован опыт ведущих стран.

В статье описаны основные принципы традиционного банковского обслуживания и предлагаемые услуги, организационная структура традиционного банковского обслуживания, финансовые инструменты, отношения с клиентами банка и др. Параллельно будут определены различия в услугах, предоставляемых в результате электронных банковских услуг и инноваций, связанных с технологиями.

Ключевые слова: банковское дело, электронные услуги, традиционные услуги, сравнительный анализ, отношения с клиентами, безопасность.

ƏQLİ MÜLKİYYƏT HÜQUQU

СОЦИАЛЬНЫЕ СЕТИ И АВТОРСКОЕ ПРАВО, ПУБЛИЧНЫЕ ЛИЦЕНЗИИ КРИЭЙТИВ КОММОНС

Орхан Рагимов *

Резюме

На сегодняшний день Всемирная сеть Интернет играет роль ключевого фактора в разных сферах общественной жизни. Интеграция объектов авторского права во всемирную паутину, а также создание этих самых объектов в сети ярко демонстрирует факт того, что глобальная цифровизация не обошла стороной также и сферу творческой промышленности. По праву можно отметить тот факт, что в современный период Интернет является основной платформой для креативной индустрии. Естественно всё это порождает различные вопросы касательно прав Интеллектуальной Собственности, а именно авторских прав, проблему их защиты и обеспечения, выявлению нарушений и т. д. В сети Интернет циркулирует различное количество музыкальных произведений, произведений литературы, художественных и аудиовизуальных произведений. Самой популярной средой их обитания и распространения в сети служат такие социальные сети как Facebook, Twitter, Вконтакте, YouTube и т. д. Контент же, включающий в себя различного рода объекты авторского права как, музыкальные, аудиовизуальные и иные произведения, является основным двигателем социальных сетей. Соответственно он служит центральным объектом авторско-правовых отношений в соцсетях. Касательно же лицензий Криэйтив Коммонс необходимо отметить их революционную роль в обеспечении авторских прав в сети Интернет, позволили свободный оборот результатов творческого труда правообладателя с указанием его авторских прав.

Ключевые слова: контент, социальные сети, сублицензирование, цитирование, Facebook, Twitter, Вконтакте, Youtube Google, пользовательские соглашения, DMCA, свободные лицензии, культура разрешения, принцип КК, лицензии.

Сегодня Всемирная сеть паутины-Интернет занимает особое положение в нашей жизни. Играя роль, так называемого инструмента, помогающего «всегда быть в курсе всего происходящего», Интернет в современный период по праву занимает место основного источника-поставщика информации. Посредством него мы не только получаем доступ к информации, но и также можем делиться ею. Например, те же самые соцсети куда мы в первую очередь обращаемся в случае заинтересованности относительно рецепта какого-нибудь блюда, либо получив полезную информацию, или интересную новость в тот час спешим поделиться ею у себя на страничке. Всеми вышеперечисленными действиями мы формируем, так называемый контент.

А что же всё-таки подразумевается под понятием контента. В буквальном смысле контент (либо на фр. Contenir-содержать) означает содер-

* Главный советник Центра Обеспечения Прав Интеллектуальной Собственности Агентства Интеллектуальной Собственности Азербайджанской Республики

жание веб-страницы, соцсетей либо каналов в разных программах и мессенджерах. На протяжении дня мы повсюду сталкиваемся с контентом, будь это ролики в YouTube, новости в сайтах, твиты в Twitter, или же посты в авторских Telegram-каналах. Соответственно в зависимости от вышесказанного, можно классифицировать контент по формату подачи, как например: текстовый - новости, статьи и интервью; графический-фотографии, изображения и иные виды визуального представления информации; видео или аудио- ролики, записи интервью, подкасты, пользующиеся в последние времена всё большей популярностью; либо одновременно в разных форматах, как например мультимедийные продукты.

Также можно дифференцировать контент по его целевому назначению. Сам по себе контент может иметь коммерческий характер: реклама определённого товара либо услуг. Контент информационного характера часто попадает нам на протяжении всего дня, к примеру: новости, полезная информация, инструкции какие-нибудь. В эпоху цифровизации разных сфер общественной жизни немалую популярность приобрёл также и развлекательный контент, в виде разных игр и т.д.

В вопросе авторского характера необходимым является разграничение контента уникального от неуникального. Первый не имеет никаких аналогов. Хотя и информация, изложенная в нём, может не обладать своей исключительностью, однако способ передачи уникального контента обладает одноимённым характером. Также проверяется такого рода контент на поиск плагиата. Соответственно неуникальный контент - отчасти либо полностью скопирован. Но важно отметить то, что в основном разграничение контента по уникальности относят к текстовому контенту, и в случае неуникального контента, авторские права нарушаются, а правообладатель, может подать жалобу.

Соответственно вышесказанным контент также будет различаться и по источникам, которые могут являться авторскими, созданными самим субъектом, могут быть в виде «копирование и вставки», или как часто мы привыкли их называть Copy Paste (Копипаст), при наполнении чужим контентом, а также и пользовательским, созданными самими посетителями ресурса, как например отзывы и комментарии. Копипаст, сам по себе может быть добросовестным, с указанием ссылки на источник, а также просто сворованным (плагиат).

На сегодняшний день такие социальные сети как Facebook, Instagram, TikTok, VK «Вконтакте», генерируют большое количество контента. «Будучи созданными для общения между субъектами сети, они стали виртуальными агрегаторами социальной жизни человека: пользователи не только общаются друг с другом, но и узнают новости, делают публичные заявления, выражают внутри социальных сетей свое отношение к различным событиям социальной действительности» [1, с.446].

Естественно, с появлением Интернета вопросы авторско-правового характера усложнились. Это и стало постоянным детерминантом нарушений прав Интеллектуальной Собственности в сети Интернет. «Контент, размещаемый пользователями на сайтах социальных сетей (видео, фотографии и др.), ежедневно используется третьими лицами, независимо от того, являются ли они пользователями социальных сетей или нет» [2, с.252].

Facebook, Twitter разрешают выставление в сети материалов, защищаемых авторским правом. При размещении материала в Facebook, социальная сеть не становится владельцем работы. Размещая материал, владелец позволяет сайту, даёт лицензию на использование представленной работы. Согласно правилам, Twitter пользователь сохраняет права на любой размещаемый им контент, тем самым предоставляя Twitter безвозмездную, неисключительную, а также и общедоступную лицензию с правом сублицензирования. Facebook обладает аналогичными условиями, при этом покидая названную соцсеть, все содержимое удаляется.

Каждая из соцсетей проводит собственную политику в отношении авторских прав. Facebook к примеру запрещает использование её Продуктов, чтобы делиться ими, либо совершать действия которые нарушают права чужих лиц, в том числе право на интеллектуальную собственность. В случае нарушения положений контент может быть удалён, либо может быть ограничен доступ к нему [3].

В соответствии с Лицензионными соглашениями «Вконтакте», лицензиату запрещается: «воспроизведение, распространение, переработка в коммерческих или некоммерческих целях элементы Социальной сети, являющиеся объектом авторских прав Лицензиара, других Лицензиатов или третьих лиц без согласия соответствующих правообладателей на совершение таких действий [4, п.4.2.1.]; воспроизведение элементов дизайна или пользовательского интерфейса Социальной сети в контексте создания других Веб-сайтов или в контексте ведения бизнеса в сети Интернет или вне её [4, п.4.2.2.]; распространение в/из Социальной сети в коммерческих или некоммерческих целях аудиовизуальные изображения и учетные данные других Лицензиатов, существующих в Социальной сети, без согласия этих Лицензиатов [4, п.4.2.3.]; передавать предоставленные ему права на использование Социальной сети другим Лицензиатам или третьим лицам путем заключения сублицензионного договора или иным способом» [4, п.4.2.4.]. Также «Размещая на Сайте принадлежащий ему на законных основаниях Контент, Пользователь предоставляет другим Пользователям неисключительное право на его использование в рамках предусмотренного Сайтом функционала путем просмотра, воспроизведения (в том числе копирования) и иных прав исключительно для в целях личного некоммерческого использования, за исключением случаев, когда такое использование нарушает или может ущемить охраняемые законом интересы правообладателя» [4, п.7.1.3.].

YouTube первым правилом авторского права устанавливает разрешение создателям на загрузку лишь тех видеороликов, которые они сделали сами, либо же им разрешено их использовать, тем самым запрещая загрузку видеороликов которые не они снимали, либо использование контента в своих видео которым кто-то другой владеет авторским правом [5].

Справочный центр Google в разделе авторских прав, отмечает возможность защиты разного вида контента. Перечень включает объекты авторского права, как: аудиовизуальные произведения (телешоу и фильмы), аудиозаписи и музыкальные композиции, письменные произведения, такие как лекции, статьи, книги и нотные записи, произведения изобразительного искусства включая картины, плакаты и рекламу, видеоигры и программное обеспечение, драматические произведения, как например, пьесы и мюзиклы [6].

Также, согласно справочному центру Google, в некоторых случаях допускается использовать материалы, защищённые авторским правом при наличии разрешения правообладателя (лицензионное соглашение, либо иной документ подтверждающий согласие владельца прав); правообладатели также допускают безвозмездное использование материалов при соблюдении определённых условий (смотреть-лицензии Криэйтив Коммонс); а также при добросовестном использовании контента, которое может быть исключением из закона в области авторских прав [6]. Использование материалов, защищённых авторским правом, без разрешения, может повлечь за собой удаление контента [6].

Допускается использование контента, без согласия автора, также при условии цитирования, где является обязательным указание имени автора и ссылки на источник, и использование объектов авторского права, в отношении которых истекли сроки. Срок, установленный отечественным законом об авторском праве, составляет 70 лет с момента смерти автора.

Следовательно, необходимо понимать автору как защитить свой контент в социальных сетях, среди которых можно назвать способ использования водяных знаков, добавление отметки об авторском праве, а также эффективным видом защиты можно отметить защиту контента Digital Millennium Copyright Act (далее-DMCA), чей значок подразумевает печать о защите на веб-сайте. Можно ещё отметить в качестве защиты авторства на контент онлайн депонирование авторского права через специальные сервисы. Оно позволяет временную фиксацию приоритета авторского права до его обнародования, и при попытке оспаривания, свидетельство о депонировании помогает защитить авторские права.

Касательно отечественного законодателя Закон Азербайджанской Республики «Об Информации, информатизации и защите информации», не допускает размещение в информационном ресурсе владельцу этого самого и ресурса в сети Интернет или пользователю информационно-телекомму-

никационной сети, информации нарушающей право интеллектуальной собственности [7, ст.13-2.3.10.].

Одним из популярно распространённых продуктов в сети интернет являются музыкальные произведения. Цифровизацией всех сфер общественной жизни, слушать музыку стало намного удобнее, а также и мобильнее. Сегодня можно слушать музыку, не выходя из дома, и не включая телевизор, её можно слушать по дороге на работу и т.д. Распространение музыки в сети интернет актуализировало вопрос защиты авторских прав на музыкальное произведение во всемирной паутине. Ранее доступ к музыке в сети Интернет, был намного проще в связи с чем, особенно в нашем обществе сформировалась привычка к свободному скачиванию и распространению музыки. Но с началом заботы авторов о своём праве, и с применением определённых ограничительных мер, граждане всё больше стали склонны к обходу этих самых ограничений. Данное в первую очередь можно связать с правовой культурой общества [8, с.226]. «Сложно донести до человека сущность авторского права, когда в его понимании «так можно» и почему я должен платить» это устоявшее понятие.» [8, с.226].

Можно отметить следующие проблемы возникающие при защите авторских прав на музыку в сети Интернет как: отсутствие нормативного регулирования, трудности при идентификации правонарушителя, наличие платформ где отсутствует регулирование оборота музыкальных произведений.

Следовательно первая проблема выявляет необходимость формирования законодательства для урегулирования отношений возникающий при защите авторских прав на музыкальное произведение в сети Интернет. Касательно идентификации нарушителей авторских прав, на сегодняшний день опознать и отследить этих лиц является делом не лёгким, особенно учитывая то, что эти лица в большинстве случаев регистрируются в платформах анонимно, и приводит к невозможности их опознания. Говоря о проблеме наличия платформ, где отсутствует регулирование оборота распространения музыки, одним из них можно назвать Telegram.

Сегодня большинство платформ при регистрации в ней лица принимают пользовательские соглашения для урегулирования вопросов касающихся интеллектуальной собственности, где и предусматриваются положения касательно авторского права. Также на многих сайтах действуют условия касательно авторских прав, и содержат в себе раздел об авторских правах. Ныне во многих онлайн платформах в разделе товаров, за просто за определённую сумму можно приобрести музыкальное произведение, либо даже альбом без нарушения закона об авторских правах.

Корпорация Криэйтив Коммонс

Одним из больших проделанных шагов в защите авторских прав в цифровом пространстве является способ защиты как «Криэйтив Коммонс» (далее-КК) «creative» - творческие, «commons» - общины. КК-является не-

коммерческой организацией. Принцип данной организации заключается в некоммерческом или частично коммерческом лицензировании для распространения контента в сети интернет, который позволяет авторам или правообладателям свободно выражать свою волю и распространять свои произведения широко и беспрепятственно, а потребителям контента - легально и проще пользоваться этими достижениями творческой деятельности.

Учитывая то, что как неимущественные, так называемые моральные права, так и имущественные (экономические права) принадлежат авторам автоматически, согласно авторскому законодательству большинства стран мира, КК создаёт условия для трансфера некоторых прав общественности посредством данных готовых лицензий. КК противостоит понятию «разрешения», которое год за годом обладает всё большим ограничительным характером. По словам Лоуренса Лессига «культура разрешения» - это: «культура, в которой авторы начинают создавать только с разрешения, обладающего властью или автора из прошлого» [9].

Основателями являются: профессор права Лоуренс Лессиг, а сооснователями: Хэл Абельсон и Эрик Элдред. Данная корпорация была основана 19 декабря 2001 года. Сам Лоуренс Лессиг является профессором права Гарвардского Университета и известным борцом за изменение законодательства в сфере авторского права, а особенно в применении к сети Интернет.

Принцип КК сильно облегчило распространение, а также свободное использование контента в сети Интернет. Любой контент под лицензией КК является общественным достоянием. Это ей даёт право свободно демонстрировать себя при условии, если он не противоречит особенностям лицензии, которая выбрана правообладателем. К примеру, вы можете свободно делиться ссылкой на ролик в YouTube, не думая о наличии правообладателя на данный ролик. Лицензия - является конструктором. Выбор того, что вы собираетесь защищать, а что нет - свободен. Тем самым вполне законным образом можно смотреть, распространять, а также и вносить поправки в контент, в случае если правообладатель не возражает [10]. Выбор лицензии КК - это согласие автора на свободное распространение и выбор. Такой принцип намного сильно облегчает процесс использования материала, а автор взамен требует, всего лишь, право обозначения его авторства. Подобный метод является полной противоположностью авторскому законодательству в классическом виде. Посредством таких «свободных лицензий» пользователи узнают, от каких прав готовы отказаться авторы. Эти лицензии хорошо интегрировались и адаптировались в правовую систему многих стран, а особенно в правовую систему США [11, с.259-260]. Одним из самых удачных примеров, защищаемых лицензиями КК, уже как на протяжении 13 лет (с 2009 года), является, всеми нами часто используемая, Википедия. Для получения новых знаний, проверки определённой информации либо для редакции определённых статей, более 100 млн людей, в среднем в день, посещают википедию [12]. В сегодняшние

дни, основной источник знаний, ассоциируется с Википедией. За всю историю КК, на свет уже выходили три версии лицензирования, сегодня уже готовится к тест-драйву 4-я версия. Но все равно, на данный момент самой распространённой является 3-я, так как она учитывает и полностью некоммерческую, и частично коммерческую версию лицензий.

Лицензии КК - предоставляют свободу использования на определённых условиях произведения автора, защищённого правом интеллектуальной собственности (авторским правом), без какой-либо оплаты, а также и ограничений по территории. Данные лицензии являются группой унифицированных текстов, которые в свою очередь описывают условия использования объектов авторского права (произведений). На сегодняшний день существуют 6 современных лицензий КК [13]. Характерной чертой лицензий КК, является то, что эти лицензии неисключительные; автор, правообладатель после разрешения использования своего произведения по лицензиям КК, вполне может заключить отдельный договор насчёт того же самого произведения; сила действия лицензий КК сохраняется на протяжении всего времени действия авторских прав (в случае с Азербайджаном - 70 лет с момента смерти автора, согласно отечественному законодательству в области авторского права); в случае с лицензиями КК, лицензиар заключает отдельный договор лицензирования с каждым лицензиатом (пользователем); в отношениях по лицензионному договору Корпорация КК не может выступать в качестве стороны; а также все лицензии КК требуют указания авторства [14].

Свободные лицензии КК: 1) CC BY (Creative Commons Attribution) – который разрешает свободное использование произведения при условии указания его автора «лицензия с указанием авторства»; 2) CC BY-SA (Creative Commons Attribution-ShareAlike) - также разрешает свободное использование произведения при условии указания его автора с сохранением условий, все производные произведения должны распространяться под этой лицензией; 3) CC BY-ND (Creative Commons Attribution-NoDerivs) – запрещает вношение каких-либо изменений, или нарушение целостности; 4) CC BY-NC (Creative Commons Attribution-NonCommercial) допускает свободное использование произведения при условии указания его автора, но только не в коммерческих целях; 5) CC BY-NC-SA (Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike) - допускает свободное использование произведения при условии указания его автора, но только не в коммерческих целях, также все производные произведения должны распространяться под этой лицензией; 6) CC BY-NC-ND (Creative Commons Attribution-NonCommercial- NoDerivs) - разрешает свободное использование произведения при условии указания его автора, но только не в коммерческих целях, кроме того запрещает вношение каких-либо изменений, или нарушение целостности [15].

Сноски:

1. В.Е.Беленко., В.А.Зырянов/Контент Социальных Сетей в Материалах СМИ//Theoretical and Practical Issues of Journalism, 2018, vol.7, no.3, pp. 444–458
2. К.В.Ревяко, А.С.Шурпа/Авторское Право в Социальных Сетях: Проблемы Защиты/ГУО «Институт бизнеса Белорусского государственного университета, г. Минск
3. Meta (Facebook) Пользовательское соглашение URL: https://m.facebook.com/legal/terms?locale=ru_RU&rsr
4. Лицензионные соглашения// «ВКонтакте» URL: <https://vk.com/licence>
5. YouTube/Rules and Policies/Copyright/The first rule of copyright URL: <https://www.youtube.com/howyoutubeworks/policies/copyright/>
6. Справочный центр по авторским правам (Google)/Что такое авторское право URL: <https://support.google.com/legal/answer/3463239?hl=ru>
7. Закон Азербайджанской Республики «Об Информации, информатизации и защите информации» от 3 апреля 1998 г. за №460-IQ
8. Ю.Д.Нурыева., Е.С.Кудрявцева/Особенности защиты авторских прав на музыкальные произведения при их распространении в сети интернет.//Вопросы студенческой науки, Выпуск №5(33), май 2019 г.
9. Lessig, Lawrence. Free Culture-New York. Penguin Press, 2004---- с.8-----ISBN 1594200068. URL: <https://lessig.org/product/free-culture/>
10. Creative Commons-Russia URL: <http://creativecommons.ru/choose>
11. А.Г.Рихтер «Международные стандарты и зарубежная практика регулирования журналистики». Организация Объединённых Наций по вопросам образования, науки и культуры. (ЮНЕСКО) 2011 г.
12. Wikipedia article traffic statistics URL: <http://goo.gl/8Y4bn>
13. About The Licences----Creative Commons. URL: <https://creativecommons.org/licenses/>
14. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Лицензии_и_инструменты_Creative_Commons. (Текущие лицензии Creative Commons)
15. Лицензии Creative Commons Викимедиа РУ. URL: https://ru.wikimedia.org/w/index.php?title=Лицензии_Creative_Commons&oldid=105572

**SOSIAL ŞƏBƏKƏLƏR VƏ MÜƏLLİFLİK HÜQUQU, CREATIVE COMMONS
PUBLİK LİSENZİYALARI**

Orxan Rəhimov*

Xülasə

Bu gün Internet Şəbəkəsi ictimai həyatın müxtəlif sahələrində əsas amil rolunu oynayır. Müəllif hüququ obyektlərinin Internet Şəbəkəsinə integrasiyası, eyni zamanda həmin obyektlərin şəbəkədə yaradılması global rəqəmsallaşmanın yaradıcı sənayedən də yan keçmədiyini açıq şəkildə nümayiş etdirir. Həmçinin qeyd etmək olar ki, müasir dövrdə Internet yaradıcı sənaye üçün əsas platformadır. Təbii ki, bütün bunlar Əqli Mülkiyyət hüquqları, yəni müəllif hüquqları, onların qorunması və tətbiqi problemi, pozuntuların müəyyən edilməsi və s. məsələlər ilə bağlı müxtəlif suallar doğurur.

Internetdə müxtəlif sayda musiqi əsərləri, ədəbi əsərlər, bədii və audiovizual əsərlər yayılır. Onların şəbəkədə yayılması üçün ən populyar media Facebook, Twitter, Vkontakte, YouTube və s. kimi sosial şəbəkələrdir. Musiqi, audiovizual və digər əsərlər kimi müxtəlif növ

* Azərbaycan Respublikası Əqli Mülkiyyət Agentliyinin tabeliyində olan Əqli Mülkiyyət Hüquqlarının Təminatı Mərkəzinin baş məsləhətçisi

Kontent, müəllif hüquqları obyektlərini özündə birləşdirən, sosial şəbəkələrin əsas mühərrikidir. Müvafiq olaraq, sosial şəbəkələrdə müəllif hüquqları münasibətlərinin mərkəzi obyekti kimi xidmət edir. Creative Commons lisenziyalarına gəlincə, onların müəllif hüququnu göstərən müəllif hüquqları sahibinin yaradıcılıq fəaliyyəti nəticələrinin sərbəst dövriyyəsinə imkan verən, İnternetdə müəllif hüquqlarının qorunmasında inqilabi rolunu qeyd etmək lazımdır.

Açar sözlər: *kontent, sosial şəbəkələr, sublisenziya, sitat, Facebook, Twitter, Vkontakte, Youtube Google, istifadəçi müqavilələri, DMCA, azad lisenziyalar, icazə mədəniyyəti, CC prinsipi, lisenziyalar.*

SOCIAL NETWORKS AND COPYRIGHT, CREATIVE COMMONS PUBLIC LICENSES

Orkhan Rahimov*

Abstract

Today, the World Wide Web plays the role of a key factor in various spheres of public life. The integration of copyright objects into the World Wide Web, as well as the creation of these same objects on the network, clearly demonstrates the fact that global digitalization has not bypassed the creative industry as well. It can rightfully be noted that in the modern period the Internet is the main platform for the creative industry. Naturally, all this gives rise to various questions regarding the rights of Intellectual Property, namely copyrights, the problem of their protection and enforcement, the identification of violations, etc.

A different number of musical works, works of literature, artistic and audiovisual works circulate on the Internet. The most popular medium for their habitat and distribution on the network are such social networks as Facebook, Twitter, Vkontakte, YouTube, etc. Content, which includes various kinds of copyright objects such as musical, audiovisual and other works, is the main engine of social networks. Accordingly, it serves as the central object of copyright relations in social networks. As for Creative Commons licenses, it is necessary to note their revolutionary role in securing copyright on the Internet, allowing the free circulation of the results of the creative work of the copyright holder indicating his copyright.

Keywords: *content, social networks, sublicensing, quoting, Facebook, Twitter, Vkontakte, Youtube Google, user agreements, DMCA, free licenses, permission culture, CC principle, licenses.*

* Chief Advisor of the Center for Enforcement of Intellectual Property Rights of the Agency of Intellectual Property of the Republic of Azerbaijan

BEYNƏLXALQ HÜQUQ

BEYNƏLXALQ HUMANİTAR HÜQUQ VƏ “MÜHARİBƏ CİNAYƏTLƏRİ” ANLAYIŞLARININ FORMALAŞMASININ TARİXİ-NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Mehriban Əyyubova*

Xülasə

Məqalədə beynəlxalq humanitar hüquq və “müharibə cinayətləri” anlayışlarının formalaşmasının tarixi-nəzəri aspektlərinin qarşılıqlı əlaqəsi hüquq ədəbiyyatında mövcud fikir müxtəlifliyi və beynəlxalq praktika əsasında təhlil edilir. Qeyd edilir ki, müharibə cinayətlərinin anlayışı və mahiyyəti bu istiqamətdə mövcud normaların tarixi kökləri ilə birbaşa əlaqədardır. Bu sahədə əsas beynəlxalq normaların təhlili müharibə cinayətlərində tarixilik faktorunu xüsusi olaraq göstərir. Digər beynəlxalq normalardan öncə beynəlxalq humanitar hüquq normalarının formalaşması, dövlətlərin bu istiqamətdə razılaşmalara daha önəm verməsi, hətta bu istiqamətdə dini normaların mövcudluğu da qeyd edilməlidir. Primitivlikdən ən mürəkkəb qaydalara qədər beynəlxalq humanitar hüquq qaydalarının formalaşması müharibə cinayətləri anlayışının da meydana gəlməsinə səbəb olmuş, XIX əsrin ikinci yarısından sonra qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq sənədlərlə müharibə cinayətləri ilə mübarizənin hüquqi əsası qoyulmuş, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində isə Haaqa konfranslarında qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlərlə daha da möhkəmlənmişdir. Özünün ən əhəmiyyətli hüquqi əsaslarına isə 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının qəbul edilməsi ilə nail olunmuşdur. Sonradan qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq sənədlər, hazırda Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yaranması və fəaliyyəti isə bunun əyani praktiki təsdiqidir.

Açar sözlər: *beynəlxalq humanitar hüquq, beynəlxalq cinayət hüququ, müharibə cinayətləri, hərbi əməliyyatlar, beynəlxalq cinayətlər, insan hüquqları, təbii hüquqlar.*

Tarix müharibələrlə zəngindir. Müharibələrdən müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilsə də, onlar tarix boyu kortəbii formada primitiv, sadə və daha düşünlülmüş qaydaya qədər inkişaf etməklə aparılmışdır. Daha taktiki və uğurlu metodlardan istifadə edilməklə bərabər, qalib tərəf son nəticədə özünün qaydalarını diktə etməyə və möhkəmlətməyə çalışmışdır. Heç bir insani qaydalara əməl etməməklə müharibənin aparılmasına haqq qazandırmaqdan müasir dövrdə müharibənin qadağan edilməsinə qədər davam edən tarix də özünün hər bir mərhələsində spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Hüquq ədəbiyyatında konkret faktlarla müharibə cinayətlərinin tarixinə beynəlxalq cinayət hüququnun tarixinin bir istiqaməti kimi baxılır [1].

Əgər tarixə ətraflı müraciət etsək, bu zaman hərbi əməliyyatların aparılması qaydalarının hüquq tənzimləməsi cəhdlərinin də artıq qədim zamanlardan müşahidə olunduğunu görmək olar. Beynəlxalq cinayət hüququ üzrə nüfuzlu mütəxəssislər hesab edirlər ki, müharibə cinayətləri tarixin özü qədər qədimdir. Bununla belə, dərin tarixi köklərə istinad etmək də müəyyən qədər mübahisələrə

* hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universiteti

və fikir ayrılıqlarına yol açır. Müharibə cinayətlərinin qədim tarixinin olması fikrinin tənqidçiləri belə qənaətə gəlirlər ki, müharibə cinayətləri tarixini müxtəlif tarixi dövrlərdə baş vermiş hərbi əməliyyatlarla bilavasitə bağlamaq düzgün deyildir [2]. Əlbəttə, insanlar bəşər tarixində müharibə zamanı dəhşətli əməllər törədiblər. Bunu danmaq da olmaz. Lakin müharibədəki normaları pozduğuna görə xüsusi cəza tədbirləri tətbiq etmək konsepsiyası və bu istiqamətdə hüquqi məsələlər qədim tarixi köklərə malik deyildir. Bir sözlə, əsas məqsəd insani qaydalara əməl etmək və müharibə qaydalarına əməl etməmək yox, müharibəni qalibiyyətlə başa vurmaq olmuşdur.

Aparılan təhlillərdə qeyd edilir ki, quldarlıq cəmiyyətində əsasən güc hakimiyyəti üstünlük təşkil etdiyinə görə güclü xalqlar və dövlətlər işğalçı müharibələr aparmaq, digər xalqları və dövlətləri özlərinin təbii düşmənləri hesab etmək, onları öz hakimiyyətlərinə tabe etdirmək, o cümlədən onları məğlub etmək, qula çevirmək və ya məhv etmək siyasətinə əsaslanmaqla fəaliyyət göstərmişlər [3]. Ləp qədimdən müharibədə heç bir qaydalar olmamışdır, yalnız güc tətbiqi və hər bir şeyin məğlub olanların zıyanına həll edilməsi mövcud idi. Bu qaydalar müharibələrin daha da intensivləşməsinə və ədalətsizləşməsinə gətirib çıxarmışdı.

Bu istiqamətdə alimlər arasında da fikir müxtəlifliyi vardır. Məsələnin daha ətraflı araşdırılması və bitkin bir fikrin formalaşdırılması üçün müxtəlif tarixi dövrlərdə, konkret olaraq xronoloji ardıcılıq əsasında “müharibə cinayətləri” kontekstində baş vermiş ən yaddaqalan tarixi hadisələrin tədqiq və təhlil edilməsini məqsəduyğun hesab edirik.

Qədim dövrdə müharibə elan etmək proseduru və müharibə aparmaq qaydaları dini xarakterə malik idi, müharibələr hər hansı hüquqi məhdudiyyətlə bağlı deyildi. Müharibəni udzanların qalib gələnlərdən tam asılı olmaları və köləlik altına düşmələri, əsir olmaq istəməyənlərin öldürülməsi, onların əmlakının zorla ələ keçirilməsi, dinc əhəlinin bac-xərac ödəmələri adət normaları kimi tanınırdı [4]. Bu isə o demək idi ki, müharibə hüququ ancaq tam işğal və insan hüquqlarının pozulmasına haqq qazandırmaq idi, heç bir humanizm prinsiplərindən və humanitar hüquq normalarından söhbət gedə bilməzdi.

Bütün bunlara baxmayaraq beynəlxalq humanitar hüququn ilkin elementləri də formalaşmışdı. Məsələn, Qədim Misirdə müharibə aparılması zamanı hətta bir sıra qaydalara əməl edilməsi fikri və mədəniyyəti möhkəmlənmişdi. Məsələn, əsirlərin azad edilməsi, xəstələrin müalicəsi, ölmüşlərin dəfn edilməsi, “hətta qonağın düşmən olsa belə, onun məhv edilməsinin qadağan edilməsi” və s. [5].

Müharibə cinayətlərinə dair ilk anlayışlara eramızdan əvvəl III əsrə aid olan Manu Qanunlarında rast gəlmək olar [6]. Bəşər tarixinin ilk vaxtlarından silahlı münaqişələr qeyri-insani hərəkətlərə səbəb olurdu. Bu cür qarşıdurmalar və vəhşiliklər tarixi mənzərəni zəbt etmişdi, tayfalar, dini qruplar və krallıqlar iqtisadi, dini və ya ərəzi hökmranlığı uğrunda dayanmadan mübarizə apardılar. Qadınlara, uşaqlara, yaralıları və məhbuslara qarşı zorakılıq, habelə məhsul

yandırmaq və mal-qaranın məhv edilməsi müharibənin bir hissəsi hesab olunurdu. Bu vəhşiliklər, demək olar ki, həmişə silahlı münaqişələrdə təkrarlanırdı. Döyüşlərdən sonra məhbusları öldürmək hər hansı digər müharibə cinayətlərindən daha çox yayılmışdı. Eramızdan əvvəl IV əsrdə yaşamış çin hərbi nəzəriyyəçisi Sıma Jan-Çzyuy məqsədsiz dağıntıları mühakimə edir və şəxslərin qorunmasını, yaralıların müdafiəsini irəli sürürdü. Dövlətin işğalı yaxşı siyasət hesab etsə də, ona ziyan vurmamağa çağırırdı. Bu sahədə müəyyən edilən normalar sonradan ayrı-ayrı xalqlarda adət qaydalarına çevrilmişdir. Məsələn, Keniyada qadınlara əl qaldırmaq ayıb hesab edilir. Qərbi Afrikada zəhərli başlıqlı güllələrdən istifadənin qadağan edilməsi, Şərqi Afrikada isə öldürməmək kimi adət ənənlər formalaşmışdı [7].

Qədim Şərqdə və Hindistanda müharibə aparmaq qaydalarına xüsusi əhəmiyyət verilirdi, hüququayğun hərəkət hesab edilsə də, ona arzuolunmaz hadisə kimi baxılırdı. Romada bütün müharibələr ədalətli iş hesab edilirdi. Buna görə də əhali ilə qəddarcasına rəftar edilir, onlara heç bir rəhm edilmir, hətta müqəddəs yerlər olan xramlar da dağıdılırdı [8]. Artıq burada da insan hüquqları və gələcək beynəlxalq humanitar hüquq normaları demək olar ki, yox idi.

Hətta demokratiya fəlsəfəsinə tarixi töhfələr verən yunanlar belə adətən yararsız olan əsirləri öldürürdülər. Yunan dünyasının ən böyük filosoflarından biri olan Aristotel yunan əsirlərinin taleyini müharibədə məğlub olanların qalib gələnlərə aid olması ilə xarakterizə etmişdi [9]. İnsan hüquqları sistemində təbii hüquqlar ideyasını daha da genişləndirən Aristotel köləliyə də haqq qazandırır və bildirirdi ki, insanlar doğulduğu andan bəziləri azad olurlar, bəziləri isə kölə doğulurlar, beləliklə də, hüquq bir tərəfdən təbii, digər tərəfdən isə şərti xarakter daşıyır [10]. Aristotelin müəllimi, böyük filosof Platon isə hesab edirdi ki, düşmənlərin əlinə sağ keçən şəxs onlardan nə mərhəmət, nə də qayğı gözləməməlidir. Beləliklə, tarixi mənbələrdə əsir götürülən şəxslərə işgəncələrin verilməsinə dair çoxsaylı yazılara rast gəlinir. Qədim yunanlar Avropada ilk dəfə olaraq müharibə və onun aparılmasına dair qaydalar yaratmış, həmin qaydalardan Afina və Sparta arasında baş vermiş Peloponnes müharibəsinin gedişində istifadə olunmuşdur [11]. Afina mənşəli qədim yunan siyasi xadimi Ksenofont hesab edirdi ki, ümumi və əbədi qanun ondan ibarətdir ki, müharibə vaxtı düşməndən götürülmüş hər şey, insanlar və əmlaklar da daxil olmaqla, qalibə məxsusdur [12]. Köləlik Avesta ilə zərdüştlükdə ləğv olunmasa da, burada qul müəyyən hüquqlara da malik idi [13].

Peloponnes müharibəsi zamanı, eramızdan əvvəl V əsrin sonlarında Afinalılar və Spartalılar 27 il ərzində bir-birlərini öldürürdülər. Əsirlərlə davranışa dair yazılar İkinci Dünya Müharibəsində məşhur nasist konsentrasiya düşərgəsi olan Daxaudakı qəddarlıqları xatırladır. Qədim Yunanıstanda müharibələrin necə aparılmasına dair yazılı qaydalar da mövcud idi. İlk məşhur hərbi traktat olan və eramızdan əvvəl IV əsrdə Eney Taktik tərəfindən yazılmış "Örtülü şəhərin qorunması haqqında" əsərdə müharibə aparan və özünü müdafiə edənlər üçün

çox faydalı məsləhətlər yer almışdı. Belə ki, traktatın bir hissəsi şəhəri mühasirəyə alan düşməne qarşı fəal mübarizənin təşkilinə həsr olunmuşdu. Burada divarları aşmaq üçün hazırlanmış müxtəlif maşınlarla mübarizə metodları, atəş, hücum və mühasirəli pilləkənlərin işlədilməsi ilə bağlı yazılara rast gəlinir [14]. Roma özünün hüququ və məşhur hüquqşünasları ilə məşhur olsa da, insanlıq üçün nümunə ola bilməmişdir. Hətta XII cədvəl qanunları da bu istiqamətdə müsbət elementlər müəyyən etməmişdir.

Erkən Romalılar humanist deyildi. Düzdür, Romalılar 500 il boyunca məlum dünyanın əksəriyyətini fəth və idarə etmişdilər, 1000 ildən çox müddətə müqayisə edilə bilməyən memarlıq, ədəbiyyat və siyasi sabitlik möcüzələri yaratmışdılar. Romalılar köməksiz qalan hərbi əsirlərlə amansız rəftar edirdilər. Müharibədə qədim romalılar döyüşdüləri barbarlar kimi amansız idi. Ümumiyyətlə, Roma legionları tərəfindən tutulan bir düşmən əsgəri günlərinin sayıldığını bilirdi. Qələbəni qeyd etmək və ya xalqı əyləndirmək üçün Roma şəhərinin və ya kəndlərinin küçələrindən həmin əsirləri keçirir, sonra hədəf atəşində və ya arenalarda qladiator kimi istifadə edirdilər. Ancaq əksəriyyəti yaxınlıqdakı zir-zəmilərdə boğularaq öldürülürdü.

Erkən orta əsrlərdə Vikinqlərin vəhşiliyi geniş vüsət almışdı. Məsələn, təxminən 840-980-ci illərdə Danimarkalı Vikinqlər İrlandiya sahilləri boyunca, habelə Fransanın şimalında və İngiltərənin cənub-şərq sahillərinə gələndə belə yerli əhaliyə qarşı işgəncələr amansızlıqla həyata keçirilirdi. Tarixi mənbələrə əsasən şəxsin varlı və ya kasıb olması onu işgəncə və zülməndən azad etmirdi. 870-ci ildə Şərqi İngiltərə kralı Edmund qarətçi danimarkalıların vassalı olmaq təklifindən imtina etdiyinə görə Vikinqlərin lideri İvar tərəfindən amansız işgəncələrə məruz qalmışdı. Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, orta əsrlərdə müharibə dövlətlərin xarici siyasətinin həyata keçirilməsinin təbii vasitəsi kimi qalmaqda davam edirdi. Mülkiyyət mənimsənilir, döyüşən ordu ilə əhali arasında fərq qoyulmur, əsir düşənlərlə amansız rəftar edilirdi. Lakin bununla bərabər, müharibə hökmən elan edilməli, kilsə tərəfindən müharibə qayda və qanunlarının yüngülləşdirilməsinə təşəbbüs göstərilirdi. X-XI əsrin katolik kilsəsinin yığıncaqlarında müharibə aparılmasının vasitə və üsullarının məhdudlaşdırılması üzrə qərarlar qəbul edilmiş, din xadimləri, zəvvarlar, dul qadınlar, tacirlər və 12 yaşına kimi uşaqların hərbi əməliyyatlarda iştirakı qadağan edilmiş, kilsə və din xadimlərinin evləri hərbi əməliyyatlar sırasından çıxarılmış, bəzi silah növləri qadağan edilmiş, hətta “Sülh günü” kimi müəyyən edilən gündə hərbi əməliyyatların qadağan olunması ilə əlaqədar müddəalar möhkəmlənmişdi. Bundan başqa, silahsız və aman diləyən şəxslərin öldürülməsi də qadağan olunmuşdu [15]. Artıq müharibə cinayətləri kimi müəyyən edilən hərəkətlərin dairəsi müəyyənləşirdi.

X-XI əsrlərdə də baş verən müharibələrdə törədilən cinayətlər xüsusi qəddarlığı ilə seçilirdi. Düşməni təhqir etmək üçün müharibə cinayətinin edilməsinin ən bariz nümunələrindən biri 1014-cü ilin iyul ayında Kladion döyüşündə

davranışına görə Vasiliy Bulqar kimi xatırlanan Bizans imperatoru II Vasiliy tərəfindən törədilmiş vəhşiliyi xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bizansın təsirini Balkanlarda, Mesopotamiyada və digər ərazilərdə yaymaq üçün mübarizə aparan bu hökmdar Bolqar kralı Samuelin ordusunu məğlub etmişdi, kral Samuel qaçmağı bacarsa da, təxminən 14000 bolqar əsgəri əsir alınmışdı. II Vasiliy bütün 14000 nəfəri kor etməklə öz evlərinə göndərmişdi. Rəvayətə görə, kor olan əsgərləri görən Kral Samuel huşunu itirərək ölmüşdü [16].

Düşməninə işgəncələr verməklə mesaj göndərmək və gələcək problemləri aradan qaldırmaq üçün kişilərin, qadınların və uşaqların öldürülməsinin başqa bir nümunəsini Monqol qoşunlarının hərəkətlərində görmək olar. Çingiz xanın hökmranlığı dövründə onlara qarşı edilən hər hansı bir narazılıq və ya etiraz dərhal və hədsiz şiddətlə cavablandırılırdı. Monqollar əsir düşmüş düşmənlərinə və şübhəli dostlarına qarşı amansız rəftarları ilə fəxr edirdilər. Onların imperiyasındakı üsyan ən böyük xəyanəti idi. 1218-ci ildə Çingiz Xan hazırkı Özbəkistanda yerləşən Xarəzm bölgəsində belə bir üsyanı amasızlıqla yatırmışdı. 100 mindən çox silahlı mülki şəxs olan qarnizon şəhəri tamamilə məhv edilmiş və bütün əhalinin başı kəsilmişdi [17].

Avropanın tarixində hərbi əməliyyatların aparılması vasitələri və metodlarının tənzimləməsi, bir qayda olaraq, hərbi adət hüququnun formalaşması ilə bağlıdır, hansıda ki, əsas yeri cəngavərin şərəf məəcəlləsi tutur. Bununla belə məhz Orta əsrlər dövründə Avropa, müharibələr və digər münaqişələr zamanı müzdlulardan istifadə, kütləvi qətlər, dağntılar, vəhşiliklərlə qarşılaşmışdı. Bütün bunlar dövlətləri müharibələrin aparılması qayda və metodlarında dəyişikliklər etməyə sövq edirdi.

Böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi özünün “Xosrov və Şirin” əsərində sülhün bərpa olunmasını münasibətlərin formalaşmasının əsası kimi izah edir, başqa əraziləri işğal etməməyi, zorakılıqları tamamilə aradan qaldırmağı vacib sayırdı. O, “İsgəndərnəmə” əsərində isə dinc əmin-amanlıq şəraitində yaşamağa xüsusi önəm verirdi [18].

Antik dövrdən XV əsrə qədər mövcud olmuş müharibə qanunlarının əsasında əsasən zərurət prinsipi dayanırdı ki, bu zaman da düşmən üzərində qələbə və hərbi məqsədlərə çatmaq üçün hərbi baxımdan lazım olan hər şeyi etmək icazəli hesab edilir və buna haqq qazandırılırdı. Artıq XV əsrdən başlayaraq, müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyətə cəlb etmə, cəzalandırma kimi ideyalar formalaşmağa başladı. İlk belə presedent 1474-cü ildə baş vermişdir. Baden hersoqluğundakı Breyzax şəhərinin qubernatoru təyin olunan Peter fon Hagenbax Burgundiya Hersoqunun əmri ilə yerli əhalini tamamilə təbə etmək üçün özbaşınalıq, terror və işgəncə rejimini tətbiq edirdi. Bu vəhşiliklər qonşu ərazilərin sakinlərinə, o cümlədən Frankfurt yarmarkasına gedən İsveçrə tacirlərinə də təsir etdi. Nəticədə müttəfiqlərin təsirli bir koalisiyası (Avstriya, Fransa, Bern şəhəri, Yuxarı Reyn şəhərləri və cəngavərləri), imperator tacı almaq istəyən Burqundiya Hersoqunun iddialı planlarına son qoymaq qərarına gəldilər. Müt-

təfiqlər Breyzax şəhərini mühasirəyə aldılar, 11 aprel 1474-cü ildə yerli əhali fon Hagenbaxı həbs etdi və koalisiyaya təhvil verdilər [19]. Bundan sonra, qurulan fəvqəladə məhkəmə şəhər və dövlətlərin müttəfiq koalisiyasının 28 hakimiindən ibarət idi. Bunlardan səkkizi Breyzax vətəndaşları tərəfindən təyin edilmiş və Yuxarı Reyn və Elzas şəhərlərinin və Bern və Solothurn (İsveçrə) şəhərlərinin hər biri 2 nümayəndə tərəfindən həvalə edilmişdir. Məhkəmə öz işinə 9 may 1474-cü ildə başladı. Hökm fon Hagenbaxın işgəncələrdən sonra etdiyi etirafa əsaslandı və nəticədə bütün ittihamlarla razılaşdı. Elə həmin gün müttəhim cəngavərliyindən və bütün sinfi imtiyazlarından məhrum edildi. Altı minlik camaatın gözü qarşısında başı kəsilərək öldürüldü. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, beynəlxalq cinayət hüququnun inkişafı üçün məhz 1474-cü ildə keçirilmiş Peter von Hagenbaxın məhkəmə prosesi əhəmiyyətli rol oynamışdır. Alman Orta əsrlər tarixçisi və mütəxəssisi Herman Heimpel 1952-ci ildə ilk dəfə olaraq bu prosesi Nürnberq Tribunalı ilə müqayisə etmişdi [20]. O vaxtdan bəri, beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında bu məhkəmə prosesi tez-tez beynəlxalq hərbi məhkəmələrin və daimi fəaliyyət göstərən Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin öncülü olaraq görülür [21].

Bəzi alimlər Avropadakı mövcud siyasi vəziyyəti və Alman millətinin Müqəddəs Roma İmperiyasında faktiki çöküşünü, subyektlər arasındakı münasibətlərin daha çox konfederativ xarakter daşması və İsveçrənin müstəqil dövlət statusunu da nəzərə alaraq, fon Hagenbax işi üzrə bu xüsusi tribunalı ilk ad hoc beynəlxalq məhkəmə kimi qəbul edirlər [22].

Fon Hagenbax məhkəməsi beynəlxalq cinayət hüququnun formalaşmasında mühüm rol oynamışdı. O zaman, ilk dəfə olaraq hərbi komandirlərin cinayət məsuliyyəti təhlükəsi altında qanuni hərəkət etmək öhdəliklərinin beynəlxalq hüquqi tanınması qaydası meydana çıxdı. Məhkəmə zamanı komanda məsuliyyəti (command responsibility) doktrinasının açıq şəkildə tətbiq edilməməsinə baxmayaraq, Peter fon Hagenbaxın məhkəməsi əslində bu prinsipə əsaslanan ilk məhkəmə prosesi idi.

Otuzillik (1618-1648) müharibədə bütün tərəflər apardıqları hərbi əməliyyatların ədalətliyinə və düşmənlərinin haqsızlığına inanır, üstəlik, hər tərəf qarşı tərəfin özünə inamlı olduğunu başa düşürdü. Bu qarşılıqlı tanınma, şiddətin artmasına gətirib çıxarmışdı. Əsirləri edam edirdilər, təslim olmaq intihar idi, buna görə də müharibə edən tərəflər ölənə qədər mübarizə aparırdılar. Qeyd edək ki, bu müharibənin sonuna qədər təxminən 450.000 əsgər döyüşdə həlak olmuşdu [23].

1618-1648-ci illər arasında Müqəddəs Roma İmperiyasında səkkiz milyona qədər insan həyatını itirmişdir. Dinc əhaliyə qarşı vəhşiliklər də hər bir tərəfin müharibə şəraitində davranışını tənzimləyən məcburetmə mexanizmlərinin bir hissəsi idi. Təcavüz, işgəncə, soyğunçuluq və dağıtma orta əsrlərdəki qarşıdurmaları əhatə edən hərbi zorakılığın simvoluna çevrilmişdi.

XVII əsrdə baş verən silahlı münaqişələr Avropa ədalətli müharibə nəzəriyyəsində yeni bir sintez yaratmağa kömək etdi. Hüqo Qrotsinin başladığı və sonralar Emere de Vattelın əsərlərində davam etdirilən maarifçilik ideyalarının ədalətli müharibə aparılması ilə bağlı müharibə qayda-qanunlarının əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsində rolu əhəmiyyətli idi. Yeni ideyalara görə hər iki tərəfin özünü ədalətli sayması konsepsiyası rədd edildi və ədalətin konkret meyarlarının müəyyən edilməsi ideyasına üstünlük verildi.

Bizim bildiyimiz müasir anlamda silahlı münaqişə qaydaları məhz maarifçiliyin əsas ideyalarından irəli gəlir. Hüqo Qrotsi və xüsusən də Emere de Vattel kimi hüquqşünaslar, müasir dövrdə müharibə vəziyyəti adlandırdığımız halları müəyyən edirdilər. Yeni model ədalətsiz müharibə vəziyyətinə xas olan qaydaları da müəyyənləşdirirdi [24].

Maarifləndirmə rejimində müharibə qayda-qanunları hansı tərəfin düzgün olmasını yox, məhz müharibənin başlaması, aparılması və başa çatdırılması üzrə riayət edilməli olan qaydaları təbliğ edirdi. Bununla birlikdə, silahlı qarşıdurmaya artan tələbat və onun qaçılmazlığı qaydalara tabe olmaq, onlara riayət edilməsi məsələsini arxa plana atırdı.

XVIII əsrdə aparılan müharibələrdə belə bir ideya geniş yayılmışdı ki, müharibə zamanı qisas alınması bir növ kollektiv cəza növü kimi xidmət edirdi. Məsələn, Amerikanın müstəqillik uğrunda mübarizəsi zamanı kollektiv qisas modeli yayılmışdı. Məsələn, 1779-cu ildə Tomas Jefferson Detroyt kral qubernatoru Henri Hamiltonun amerikalı əsirlərlə pis rəftarına görə sərt həbs cəzasını müdafiə etmişdi [25]. 1762-ci ildə J.J.Russo özünün “İctimai müqavilə” əsərində qeyd edirdi ki, müharibə insanlar arasında deyil, dövlətlər arasında gedir, insanlar təsadüfən düşmən olurlar, onlar öz vətənlərini sakit kimi deyil, əsgər kimi qorumağa borcludurlar [26]. Bundan başqa, J.J.Russonun fikrincə, düşməni fiziki cəhətdən məhv etmək heç zaman hərbi hücumların məqsədi olmamalı, istənilə halda adi əsgərdən intiqam almaq mənasızdır, çünki münaqişənin yaranmasına görə o, şəxsən məsuliyyət daşımır [27].

Qisas paradigması Fransa inqilabından sonrakı münaqişələri də xarakterizə etmişdi. İngilislər və Fransızlar, bir-birlərinin dənizdəki müharibə qanunlarının əsas prinsiplərini pozduğuna, məsələn, qanunsuz mühasirədə gəmilərin qanunsuz tutulmasına və ya yolverilməz basqınlar zamanı ticarət gəmilərinin batmasına dair qəzəbli ittihamlarla mübadilə edirdilər. Ancaq heç kim qanun pozuntularında iştirak edən şəxslərin cəzalarını əsaslandıran məsələlərdən, bu halların xüsusi cinayətlər təşkil etməsindən danışmırdı.

1815-ci il Vaterlo döyüşündən başlayaraq 1914-cü ilə qədər Avropa ilə müqayisədə Amerika qitəsində daha çox müharibə baş vermişdi. Hərbi tarixçilər qeyd etdirlər ki, XIX əsrin ortalarında baş vermiş həmin silahlı münaqişələr yalnız müasir müharibənin yeni texnoloji və strateji quruluşunu deyil, həm də yeni normativ məntiqini formalaşdırmışdı. Məhz həmin müharibələrin nəticə-

sində müharibə cinayətləri anlayışı inkişaf edərək beynəlxalq xarakter almağa başladı.

Müharibə qanunlarının məcəllələşdirilməsinin ilk nümunəsi 1863-cü ildə ABŞ-da Vətəndaş müharibəsi zamanı prezident Avraam Linkolnun təşəbbüsü ilə Kolumbiya Universitetinin professoru Franz Liber tərəfindən tərtib edilmiş və xüsusi hərbi komissiyada müzakirə edildikdən sonra sanksiya qüvvəsi alan sahə təlimatı idi. Onun cənub ştatları ilə müharibədə uğurla istifadəsi bu sənədə ümumi etimad oyandırdı və bütün dövlətlər tərəfindən məcburi beynəlxalq hüquq aktı kimi qəbul edilə bilən bir təlimat yaratmağın mümkün olduğunu irəli sürdü. Müharibə cinayətləri termini ilk dəfə Franz Liberin ABŞ-ın Dövlət Müharibə katibi Edvin Stanton 1865-ci ilin iyulunda göndərdiyi məktubunda işlədilmişdi. Bir qədər sonra bu terminə 1870-ci illərdə Alman hüquqşünası Coan Kaspar Blünçlinin və 1906-cı ildə Lassa Oppenheimin klassik traktatında da rast gəlinir.

Bu dövrdə Müharibə dövründə yaralıların və xəstələrin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında 22 avqust 1864-cü il tarixli Cenevrə Konvensiyasının qəbulu ilə müəyyən edilən müddəalar mühüm yer tuturdu ki, bununla da bu qaydaların pozulmasının müharibə qaydalarının pozulması kimi xarakterizə edilməsinin əsası qoyuldu. Təkcə, 1864-cü ildən 1907-ci il Haaqa Konvensiyalarının qəbul edilməsinə qədər 57 dövlət bu konvensiyanı ratifikasiya etdi. 10 maddədən ibarət olan bu Konvensiyada hər hansı xalqa mənsub olmasından asılı olmayaraq, yaralı və xəstə kombatantların toplanması və onlara qulluq göstərilməsi, habelə döyüş meydanında tibbi heyətin mühafizəsinin təmin edilməsi prinsipi ilk dəfə olaraq qeyd edilmişdir ki, bu da sonradan beynəlxalq humanitar hüququn əsas prinsiplərindən birinə çevrilmişdir [28].

Müharibə qanunları üzərində davamlı mübahisələrə baxmayaraq, beynəlxalq hüquqşünaslar F.Liberin sözlərini qəbul etdikcə Amerika təcrübəsindən qaynaqlanan müharibə cinayətləri anlayışı geniş yayılmağa başladı. Maraqlıdır ki, bu ifadəni ilk dərc edən F.Liberin dostu və müxbiri alman hüquqşünası Coan Kaspar Blünçli oldu. Fransa-Prussiya müharibəsinin bitməsindən qısa bir müddət sonra C.Blünçli, müharibə zamanı Fransız mülki şəxslərin davranışlarının hüquqi əhəmiyyətini xarakterizə etmək üçün F.Liberin ifadəsinin tərcüməsini qəbul etmişdi [29].

İlk dəfə 1906-cı ildə nəşr olunan "Beynəlxalq hüquq" traktatında L.Oppenheim bu konsepsiyanı F.Liber və C.Blünçlinin bir neçə onilliklər əvvəl istifadə etdiyi şəkildə inkişaf etdirmişdi.

Hərbi əməliyyatların aparılmasının qadağan edilmiş metod və vasitələri haqqında normalara ilk dəfə 1899-cu il Haaqa konvensiyalarında və Haaqa Konvensiyasına əlavə edilən 1907-ci il Quru müharibəsinin adət və qanunları haqqında Müddəalarında rast gəlinir. Göstərilən sənədlərdə qadağan edilmiş vasitə və metodlara aşağıdakılar aid edilir: zəhərlənmiş silahın və ya artıq əzablara səbəb olan başqa silah növlərinin istifadəsi; şəhərlərin və kəndlərin əsassız dağıntısı və ya onların talanı, əgər bu hərəkətlər hərbi ehtiyacla bağlı deyilsə; mü-

dafəsiz şəhərlərə, kəndlərə, evlərə hər hansı üsulla hücum və ya onların bombalanması; şəxsi və ya ictimai əmlakın talanı; xainlik; heç kəsi sağ qoymamaq əmri; silahı yerə qoymuş, müdafiə oluna bilməyən, təslim olmuş şəxsin qətli və ya şikəst edilməsi; parlament və ya milli bayrağın, hərbi nişanların və düşmənin geyim formasından qanunsuz istifadə [30].

Beləliklə, müharibə cinayətlərinin tarixi ilə bağlı qeyd edilənləri yekunlaşdırıb belə nəticəyə gəlirik ki, çoxəsrlik ümumdünya tarixi sübut edir ki, insan cəmiyyətinin inkişafı tayfalararası, cəmiyyətlərarası, dövlətlərarası münacişələrin baş verməsi ilə müşayiət olunur. Sivilizasiyanın, məhsuldar qüvvələrin, elmin və texnikanın inkişafına rəğmən müharibələrin aparılmasının metod və vasitələri də təkmilləşir, müharibələr daha da kütləvi və qanlı xarakter alır. Müharibələr adətən kişi əhalisinin sayının azalması, mülki əhaliyə fiziki, maddi və mənəvi ziyan vurulması, tarixi abidələrin, mədəni dəyərlərin məhv edilməsi və ciddi maliyyə ziyanı ilə nəticələnir. Müharibələr qələbəyə nail olmağa görə aparılır, belə qalibiyyət nəticəsində məğlub tərəfin üzərində hökmranlığın qurulması, yad ərazilərin tutulması, yad sərvətlərin ələ keçirilməsi, yeni ideologiya, din, fərqli düşüncə, dil və adətlərin tətbiqi baş verir.

Ünümüyyətlə, müharibə cinayətlərinin anlayışı, əsas elementləri və məsuliyyətini özündə cəmləşdirən əsas qaydalar əsrlər boyu formalaşmış və sonradan bir çox milli hüquq sistemlərinin hüquqi təcrübəsini özündə cəmləşdirmiş beynəlxalq hüquq normalarına çevrilmişdir. Tədricən, beynəlxalq əlaqələrin, xarici siyasət və milli təhlükəsizliyin təsiri altında inkişaf edən müxtəlif ölkələrin milli qanunvericiliyi, qarşılıqlı mübarizə üçün beynəlxalq əməkdaşlığı tələb edən müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyətin bərqərar edilməsini təmin etməyə başladı. XIX əsrin ikinci yarısından beynəlxalq hüquq doktrinasında hamının qəbul etdiyi belə bir tendensiya formalaşmışdı ki, müharibənin aparılması adət və qanunlarının pozulması beynəlxalq cinayət məsuliyyəti yaradır. Bu tendensiya məhz 1861-1865-ci illər Amerika Vətəndaş Müharibəsi nəticəsində formalaşmışdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “müharibə cinayətləri” anlayışının formalaşmasında əsas rol hüquqşünas-alimlər oynamışdır. Məhz onların elmi əsərləri və ideyaları, hüquq elminə verdikləri töhfə bu anlayışın meydana çıxmasına şərait yaratmışdır. Bu cəhətdən 1899-cu il II Haaqa Konvensiyanın Preambulasına edilən F.Martens düzəlişləri xüsusi qeyd edilməlidir.

Burada dini normaların da əhəmiyyəti qeyd edilməlidir. Tədqiqatlarda da hər bir sivilizasiyanın əsasının dinə söykənməsi xüsusi olaraq əsaslandırılmağa çalışılır [31]. Məsələn, Qurani-Kərimin Ən-Nisa surəsində deyilir: “Əgər onlar sizdən uzaqlaşdı və kənara çəkilsələr və sizinlə vuruşmayıb sülh təklif etsələr, o zaman Allah sizin üçün onların əleyhinə çıxmağa heç bir yol qoymaz”. Əl-Ənfal surəsində isə deyilir: “Əgər onlar sülhə (barışığa) meyl etsələr, sən də sülhə meyl et və Allaha bel bağla. Həqiqətən Allah eşidən və biləndir”. Daha sonra, Əl-Ənam surəsində deyilir: “Allahın müqəddəs elan etdiyi heç bir insan həyatını almayın”. Əl-Maidə surəsində isə qeyd olunur: “... kimsə heç kəsi öldürməmiş

və yer üzərində fitnə-fəsad törətməmiş bir şəxsi öldürərsə, o, bütün insanları öldürmüş olar. Kimsə belə birinin həyatını xilas etmiş olarsa, o, bütün insanların həyatını xilas etmiş olar”. Göründüyü kimi, kifayət qədər beynəlxalq humanitar hüquq qaydalarını özündə birləşdirən Qurani-Kərimdə müharibə cinayətləri də birbaşa qadağan edilir [32]. Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilən məsələlər təhlil edilərək göstərilir ki, hazırda müsəlman ölkələrinin çoxunda Qurani-Kərim hüquqi vasitə kimi istifadə olunmasa da, əhəmiyyətli mənəvi müstəvidə dəyərləndirilir və cinayətlərin qarşısının alınmasında hələ də öz təsirini itirməmişdir [33].

Beləliklə, aparılan təhlillərlə belə qənaətə gəlmək olar ki, müharibə cinayətlərinin anlayışı və mahiyyəti bu istiqamətdə mövcud normaların tarixi kökləri ilə birbaşa əlaqədardır. Bu sahədə əsas beynəlxalq normaların təhlili müharibə cinayətlərində tarixilik faktorunu xüsusi olaraq göstərir. Digər beynəlxalq normalardan öncə beynəlxalq humanitar hüquq normalarının formalaşması, dövlətlərin bu istiqamətdə razılaşmalara daha önəm verməsi, hətta bu istiqamətdə dini normaların mövcudluğu da qeyd edilməlidir. Primitivlikdən ən mürəkkəb qaydalara qədər beynəlxalq humanitar hüquq qaydalarının formalaşması müharibə cinayətləri anlayışının da meydana gəlməsinə səbəb olmuş, XIX əsrin ikinci yarısından sonra qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq sənədlərlə müharibə cinayətləri ilə mübarizənin hüquqi əsası qoyulmuş, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində isə Haaqa konfranslarında qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlərlə daha da möhkəmlənmişdir. Özünün ən əhəmiyyətli hüquqi əsaslarına isə 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının qəbul edilməsi ilə nail olunmuşdur. Sonradan qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq sənədlər, hazırda Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yaranması və fəaliyyəti isə bunun əyani praktiki təsdiqidir.

İstinadlar:

1. Международное публичное право. Учебник. Л.П.Ануфриева, К.А.Бекяшев, Е.Г.Моисеев, В.В.Устинов. Отв.ред. К.А. Бекяшев. 5-е изд., перераб., и доп. М., Проспект, 2009, с. 721.
2. Waterlow J. War Crimes Trials and Investigations. A Multi-Disciplinary Introduction. Cham: Palgrave Macmillan, 2018, p. 112.
3. Əliyev Ə.İ. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunun beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi: nəzəriyyə və praktika. Bakı, Şirvan nəşr, 2007, s.25-26.
4. Mustafazadə A.İ., Əliyev E.Ə., Əfəndiyev O.F., Hüseynova F.E. Beynəlxalq (publik) hüquq kursu. Dərslik. I cild. Ümumi hissə. Bakı, Günəş-B, 2018, s. 113-114.
5. Развитие и принципы международного гуманитарного права. Международный Комитет Красного Креста. М.. МККК, 2000, с. 13.
6. Tiefenbrun S. Decoding International Law: Semiotics and the Humanities. Oxford: Oxford University Press, 2010, p.144.
7. Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов. Курс лекций. М., МККК, 2011, с. 42-43.
8. Mustafazadə A.İ., Əliyev E.Ə., Əfəndiyev O.F., Hüseynova F.E. Beynəlxalq (publik) hüquq kursu. Dərslik. I cild. Ümumi hissə. Bakı, Günəş-B, 2018, s. 115-116.
9. Herbert B. A Philosophical History of Rights. London: Transaction Publishers, 2012, p. 31.

10. İnsan hüquqları. E.A.Lukaşevanın redaktəsi ilə. Rus dilindən tərcümə edən Ş.İ.Əliyev. Bakı, Şirvan nəşr, 2005, s. 55-58.
11. Lockard, C. Societies, Networks, and Transitions: Volume I: A Global History, Vol. 2. Cengage Learning, 2007, p. 162.
12. Garlan Y. La guerre dans l'Antiquite. Paris, Nathan, 1972, p.45.
13. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, 2019, s. 91.
14. <http://www.xlegio.ru/sources/aeneas-tacticus/greek-sociopoliticalstruggle-and-mercenary-soldiering.html>
15. Mustafazadə A.İ., Əliyev E.Ə., Əfəndiyev O.F., Hüseynova F.E. Beynəlxalq (publik) hüquq kursu. Dərslik. I cild. Ümumi hissə. Bakı, Günəş-B, 2018, s. 129-131.
16. https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Kleidion
17. Krammer, A. War Crimes, Genocide, and the Law: A Guide to the Issues. Santa Barbara: Praeger, 2010, p. 11.
18. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, 2019, s. 93.
19. Heller, K. The Hidden Histories of War Crimes Trials. Oxford: Oxford University Press, 2013, p. 28-31.
20. Festschrift für Hermann Heimpel zum 70. Geburtstag am 19. September 1971. Dritter Band. Göttingen, 1972, s. 443.
21. Woetzel, R. The Nuremberg Trials in International Law. London: Stevens & Sons, 1962, p. 19-20.
22. Greppi, E. The evolution of individual criminal responsibility under international law // Geneva: International Review of the Red Cross, 1999, No. 835, p. 531-553.
23. <https://blogs.icrc.org/law-and-policy/2017/05/23/thirty-years-war-first-modern-war/>
24. Luban, D. Military Necessity and the Cultures of Military Law // Leiden: Leiden Journal of International Law, 2014, N 26, p. 314-340.
25. Witt, F. Lincoln's Code: The Laws of War in American History. New York, Free Press, 2013, p. 28-33.
26. Пикте Ж. Развитие и принципы международного гуманитарного права. М., МККК, 1994, с. 32.
27. Qasser Hans-Peter. Beynəlxalq humanitar hüquq. Giriş. Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsi. Bakı, 2000, s. 13.
28. Bugnion F. The International Committee of the Red Cross and the development of international humanitarian law // Chicago Journal of International Law, 2004, Vol. 5, No 1, p. 193.
29. https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb11018702_00314.html
30. http://www.opbw.org/int_inst/sec_docs/1899HC-TEXT.pdf
31. Хлебников Н. Право и государство в их обоюдных отношениях. Варшава, Типография Варшавского жандармского округа, 1874, с. 58-59.
32. Qurani-Kərim. Azərbaycan dilində. Bakı, 2018.
33. Rəhimov, İ.M. Cinayət və cəzanın fəlsəfəsi. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyat evi, 2014, s.27.

INTERRELATION OF HISTORICAL-THEORETICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF CONCEPTS OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW AND "WAR CRIMES"

Mehriban Ayyubova*

Abstract

In the article, the interrelationship of the historical-theoretical aspects of the formation of the concepts of international humanitarian law and "war crimes" is analyzed based on the diversity of opinions and international practice in the legal literature. It is noted that the concept and essence of war crimes are directly related to the historical roots of existing norms in this direction. The analysis of the main international norms in this field specifically shows the factor of historicity in war crimes. Before other international norms, the formation of international humanitarian law norms, states giving more importance to agreements in this direction, and even the existence of religious norms in this direction should be noted. The formation of international humanitarian law rules, from primitive to the most complex rules, also led to the emergence of the concept of war crimes, important international documents adopted after the second half of the 19th century laid the legal basis for combating war crimes, and at the end of the 19th and early 20th centuries, international conventions adopted at the Hague conferences further strengthened by documents. Its most important legal foundations were achieved with the adoption of the 1949 Geneva Conventions. Important international documents adopted later, and the creation and activity of the International Criminal Court at present, are a clear practical confirmation of this.

Keywords: international humanitarian law, international criminal law, war crimes, military operations, international crimes, human rights, natural rights.

ВЗАИМОСВЯЗЬ ИСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ ФОРМИРОВАНИЯ ПОНЯТИЙ МЕЖДУНАРОДНОГО ГУМАНИТАРНОГО ПРАВА И «ВОЕННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ»

Мехрибан Эюбова**

Резюме

В статье анализируется взаимодействие историко-теоретических аспектов формирования понятий международного гуманитарного права и «военных преступлений» на основе разнообразия мнений в юридической литературе и международной практике. Отмечается, что понятие и сущность военных преступлений напрямую связаны с историческими корнями существующих норм в этом направлении. Анализ основных международных норм в этой сфере показывает фактор историчности, в частности, военных преступлений. Перед другими международными нормами следует отметить формирование норм международного гуманитарного права, то, что государства придают большее значение соглашениям в этом направлении, и даже наличие религиозных норм в этом направлении. Формирование норм международного гуманитарного права, от самых элементарных до самых сложных правил, также привело к возникновению понятия военных преступлений, важные международные документы, принятые после второй половины XIX века, заложили правовые основы борьбы с военными преступлениями, в конце 19 века и

* Ph.D., Baku State University

** Д.ф.п.п., Бакинский государственный университет

начале 20 века Международные конвенции, принятые на Гаагских конференциях, были дополнительно подкреплены документами. Его важнейшие правовые основы были получены с принятием Женевских конвенций 1949 года. Принятые впоследствии важные международные документы, создание и деятельность Международного уголовного суда в настоящее время являются ярким тому подтверждением.

Ключевые слова: международное гуманитарное право, международное уголовное право, военные преступления, военные действия, международные преступления, права человека, естественные права.

MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ BEYNƏLXALQ QEYRİ-HÖKUMƏT TƏŞKİLATLARININ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ ROLU: FƏALİYYƏTLƏRİNİN ƏSAS ELEMENTLƏRİ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Elnarə Mirzəyeva*

Xülasə

Məqalədə müasir dövrdə beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsində rolu onların fəaliyyətlərinin əsas elementləri və inkişaf istiqamətləri üzrə təhlil edilir. Bu zaman hüquq ədəbiyyatında mövcud fikir müxtəlifliyinə və beynəlxalq praktikaya müraicət edilir. Qeyd edilir ki, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları ən ciddi beynəlxalq problemləri effektiv şəkildə həll etmək qabiliyyətinə görə mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Bu cəhətdən onların fəaliyyət dairələrinin daha genişləndirilməsi beynəlxalq ictimaiyyətin qarşısında dayanan əsas vəzifələrdən olmalıdır. Bundan başqa, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlarla və dövlətlərlə müxtəlif istiqamətlərdə sıx əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması və inkişaf etdirilməsi də zəruridir.

Açar sözlər: *beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları, beynəlxalq müqavilələr, beynəlxalq təşkilatlar, nəzəri və praktiki problemlər, global problemlər, insan hüquqları, beynəlxalq hüquq normaları.*

Müasir dövrdə beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsində fəaliyyətlərinin artması tendensiyası ciddi müşahidə edilməkdədir. Burada beynəlxalq münasibətlər dairəsinin genişlənməsi, o cümlədən mürəkkəblilik və gərginlik elementləri də əsas yer tutur. Bundan başqa, digər xüsusiyyətləri də qeyd etmək olar.

İlk növbədə, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyəti artıq beynəlxalq münasibətlərin müxtəlif sferalarına nüfuz etməklə bərabər, həm də mühüm və əhəmiyyətli təsir etmə qüvvəsində hiss edilməkdədir.

İkincisi, onların fəaliyyəti nəinki beynəlxalq cəmiyyət, həmçinin ayrı-ayrı dövlətlər tərəfindən də qəbul edilməkdədir, eyni zamanda, müvafiq problemlərin tezliklə həll edilməsinə də gətirib çıxarır.

Üçüncüsü, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının sayının getdikcə artması və fəaliyyət dairələrinin genişlənməsi əhəmiyyətli fakt olaraq qəbul edilməkdədir.

Daha sonra, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının yaranması və fəaliyyəti beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlardan fərqli olaraq daha uyğun və asanlıqla həyata keçirilir.

Qeyd edilən xüsusiyyətləri daha da artırmaq olar. Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının əsas xüsusiyyətlərindən biri də onların beynəlxalq mülki cəmiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynamaları, beynəlxalq cəmiyyətin və

* Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universiteti

beynəlxalq hüququn ayrı-ayrı problemlərinin həll edilməsində aktiv rolu ilə xarakterizə edilir və bu istiqamətdə fəaliyyət daha da genişlənir.

Beynəlxalq münasibətlər yalnız beynəlxalq hüququn subyektləri arasındakı münasibətlər kimi qəbul edilə bilməz. Beynəlxalq hüququn subyektləri arasında hüquqi münasibətlərin yaranması və həyata keçirilməsi prosesində beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının da tez-tez iştirak etdiyi bir sıra mühüm münasibətlər də formalaşır. Bu münasibətlərin çoxu birbaşa və ya dolayısı ilə beynəlxalq hüququn tətbiqi ilə əlaqədardır, beynəlxalq hüquqi sənədlərə əsaslanır, onlara uyğun olaraq ortaya çıxır və beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının xüsusi funksiyaları və hüquqlarını da müəyyənləşdirir.

Beləcə, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları fəaliyyət göstərdikləri müddətdə hüquq normaları ilə tənzimlənən münasibətlərə daxil ola və beynəlxalq hüquq subyektivliyinin bəzi elementlərinə sahib ola bilərlər. Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının beynəlxalq hüquq münasibətlərində iştirakı, birincisi, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətlərində yalnız nisbətən müstəqil olmaları ilə xarakterizə olunur; ikincisi, öz adlarından danışaraq, heç bir şəkildə dövləti əvəz etmirlər, əksinə beynəlxalq hüququn əsas subyektlərinin suveren hüquqlarının həyata keçirilməsinə kömək edirlər; üçüncüsü, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının hüquq qabiliyyəti birbaşa beynəlxalq hüquq normalarından irəli gəlmədiyindən, hüquq və vəzifələri beynəlxalq hüququn digər subyektləri tərəfindən müəyyən edilir, bununla əlaqədar olaraq ciddi şəkildə müəyyən edilmiş münasibətlərin iştirakçısı ola bilərlər və nəhayət, beynəlxalq hüquq münasibətlərinə daxil olan beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları beynəlxalq hüquq subyektlərinin iradəsi ilə yaranan və dayanan xüsusi hüquq qabiliyyətinə malikdirlər.

Müasir dövrdə beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları global problemlərin həllində olduqca mühüm, əhəmiyyətli, effektiv fəaliyyət həyata keçirirlər, bununla da dövlətlərə və beynəlxalq təşkilatlara yaxından kömək göstərirlər. Beynəlxalq cəmiyyətin idarə edilməsində beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının rolu möhkəmlənir, başqa sözlə desək onlar əsas beynəlxalq əməkdaşlıq və beynəlxalq nəzarət mexanizmi kimi də çıxış edirlər.

Beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsində beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatların və beynəlxalq müqavilələrin (xüsusən "bərk" hüquq normalarını özündə birləşdirən beynəlxalq sənədlərin) rolu əsas olsa da, digər vasitələr də istisna edilmir. Təsadüfi deyildir ki, mühüm beynəlxalq tədbirlərdən olan və 1993-cü ildə keçirilmiş İnsan hüquqları üzrə Ümumdünya Vyana Konfransında beynəlxalq hüquq normalarının qəbul edilməsinə, o cümlədən həyata keçirilməsinə görə əsas məsuliyyətin dövlətlərin və beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatların üzərinə qoyulmasına baxmayaraq, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının da bu prosesdə mühüm rol oynamaları və bu işə böyük töhfə bəxş edə biləcəkləri xüsusilə qeyd edilmişdir. Bu hallar inkişaf etmiş dövlətlər tərəfindən qəbul edilən dövlətdaxili normativ hüquqi aktlarda da nəzərdə tutulmuşdur. Nəzərə

alsaq ki, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının nəinki “yumşaq” hüquq normalarının, hətta “bərk” hüquq normalarının qəbul edilməsində rolu böyükdür və bu sahədə aktivlik daim artır. Ümumiyyətlə isə, birmənalı olaraq qeyd edilməlidir ki, qeyri-hökumət təşkilatları şəbəkəsi inkişaf etmiş dövlətlərdə, o cümlədən beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları ilə sıx əməkdaşlıq edilən dövlətlərdə vətəndaş cəmiyyəti daha güclü və təsirlidir.

Aparılan tədqiqatlarda haqlı olaraq qeyd edilir ki, son illərdə dünyanın bütün ölkələrində çoxlu sayda beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının yaranması tendensiyası hökm sürür və daha da inkişaf edir. Statistik rəqəmlərə, beynəlxalq münasibətlərin təhlilinə əsaslanaraq belə qənaətə gələ bilərik ki, müasir dövrdə nəinki beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının sayı artmış, eyni zamanda, onların rolu və əhəmiyyəti də genişlənmiş, hüquqi statusları isə onları müxtəlif problemlərin həlli istiqamətində mühüm işlər görməyə möhkəmləndirmişdir [1]. Başqa sözlə desək, müasir beynəlxalq münasibətlər beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının sayının getdikcə daha çox artması, müasir dünyada onların rolu və əhəmiyyətinin genişlənməsi, beynəlxalq əməkdaşlıq və beynəlxalq hüquqda bu növ təşkilatların yerlərinin və hüquqi statuslarının dəqiqliklə müəyyən edilməsi ilə xarakterizə olunur.

Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları nəinki dövlətlər, eyni zamanda xalqlar və millətlərarası əlaqələrin formalaşması və inkişafında da mühüm rol oynayır. Nəzərə alsaq ki, dünyada 5 mindən çox xalq və millət yaşayır, bu münasibətlərin tənzimlənməsi beynəlxalq cəmiyyətin ən aktual problemlərindən biri hesab edilməlidir. Hazırda beynəlxalq münasibətlər dairəsi genişlənməkdə davam edir ki, bura da dövlətlərarası münasibətlər, dövlətlərlə beynəlxalq təşkilatlararası münasibətlər, beynəlxalq təşkilatların öz aralarında olan münasibətlər, fiziki şəxslərlə dövlətlər arasında olan münasibətlər, fiziki şəxslərlə beynəlxalq təşkilatlar arasında olan münasibətlər və s. daxildir. Bundan başqa, yeni münasibətlər sisteminə beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının əlavə edilməsi bu münasibətlər dairəsini xeyli zənginləşdirmiş və aktuallaşdırmışdır.

Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının sayının və onların inkişaf tendensiyalarının artması bir sıra səbəblərlə bağlıdır ki, bura da global problemlərin meydana çıxması, qloballaşma və inteqrasiya meylərinin güclənməsi, daxili və beynəlxalq münasibətlər sahəsində demokratik proseslərin güclənməsi, dövlət mənafelərindən daha çox insan hüquqları, beynəlxalq təhlükəsizlik, ətraf mühitin qorunması və s. kimi ümumbəşəri dəyərlərə üstünlük verilməsi, ayrı-ayrı dövlətlərin və beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatların mövcud problemləri həll etmək üçün zəruri imkanlarının olmaması və s. daxil edilir [2].

Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilən bu fikirlərlə razılaşmaqla bərabər, bu siyahını daha da artırmaq olar. Bu artırımlar beynəlxalq cəmiyyətin problemlərinin artması və ciddi xarakter kəsb etməsi, dövlətdaxili hüquqla beynəlxalq hüququn müqayisəsində beynəlxalq hüququn rolunun artması tendensiyasının ge-

nişləndirilməsi ilə də birbaşa əlaqəlidir. Bundan başqa, “xalq diplomatiyası” da birbaşa olaraq BQHT ilə əlaqələndirilə bilər.

Mühüm sahə olan insan hüquqlarının təmin edilməsi və real nəticələrin əldə edilməsində beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının təcrübəsi və rolu əvəzsizdir. Buradan da çıxış edərək, qeyd edə bilərik ki, demokratik dövlətlərdə hökumət orqanları insan hüquqlarını tanımaqla onu qorumaq və təmin etmək məcburiyyətindədirlər. Vətəndaş cəmiyyəti orqanları isə bütün hallarda hər bir konkret mərhələdə fəaliyyətlərinin məqsədlərinə tam çatmaq üçün dövlət orqanları ilə sıx əməkdaşlıq etməyə çalışmalıdırlar. Belə ki, yalnız dövlət orqanları ilə birlikdə və sıx əməkdaşlıq şəraitində yerli və beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları dövlət və fərdlər arasında müsbət qarşılıqlı təsirin formalaşdırılmasına nail olurlar ki, bunun da nəticəsində insan hüquqları pozuntularının qarşısı alınır və insan hüquqlarının təmininin real nəticələri yaranır.

Qlobal problemlərin həllində beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının rolu yüksək qiymətləndirilməklə bərabər burada bir sıra vacib istiqamətlər də müəyyən edilə bilər: beynəlxalq hüquq yaradıcılığına dəstək; qlobal problemlərin cəldliyinə beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinin artırılması; bu istiqamətdə beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlarla birgə fəaliyyət; müvafiq sferada dövlətlərlə və milli qeyri-hökumət təşkilatları ilə səmərəli əməkdaşlığın formalaşdırılması; qlobal və digər problemlərin müzakirəsi və həllinə yönəlmiş birgə fəaliyyət; və s.

Humanitar, ətraf mühit və s. qlobal problemlərin həlli istiqamətində mövcud beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları beynəlxalq aləmdə səmərəli fəaliyyət göstərir, müxtəlif qlobal məsələlərin həllinə köməklik edir, beləliklə də dünyada gedən proseslərin gedışatına əhəmiyyətli təsir göstərirlər. Hətta bir sıra beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının (məsələn, Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsi və s.) bəzi dövlətlərlə müqayisədə əhəmiyyətli işlərinə görə beynəlxalq cəmiyyətdə xeyli nüfuza malik olmuşlar. Belə ki, onların fəaliyyəti ciddi beynəlxalq nəarahatçılıqlar doğuran qlobal problemlərin həllində mühüm və əvəzedilməz bir vasitəyə çevrilmişdir.

Həyata keçirilən beynəlxalq ictimai sorğular göstərir ki, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları kifayət qədər ictimai etimada malikdirlər, bu da onları ictimai nəarahatlıqlar və mühüm beynəlxalq əhəmiyyətli məsələlər üçün faydalı bir vasitəyə çevirmişdir. Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının bəzi sahələrdə hətta mühüm fəaliyyətləri ilə də diqqəti cəlb edir. Məsələn, Uşaq hüquqları Konvensiyasının hazırlanmasından tutmuş həmin sənədin qəbul edilməsinə qədər mühüm fəaliyyət həyata keçirən beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları sonradan bu Konvensiya ilə yaradılmış Uşaq Hüquqları Komitəsinin də fəaliyyətində yaxından iştirak edir, nəhayət dövlətlərin milli qanunvericiliklərinin hazırlanmasında və inkişafında öz mühüm təsirlərini daim saxlayırlar.

Beləliklə də, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları dövlətləri bu sahədə mühüm beynəlxalq sənədləri qəbul etməyə və həyata keçirməyə təşviq etməkdə, uşaq hüquqları üzrə sui-istifadə hallarını aradan qaldırmaqda və uşaq hüquqları

nı real təmin etməkdə dövlətlərin özləri qədər bu prosesə çox yaxındırlar. Bu halları digər sahələrdə fəaliyyət göstərən beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarına da aid etmək olar.

Hazırda, getdikcə daha çox dövlət və bütövlükdə dünya ictimaiyyəti insanların daha yaxşı və firavan yaşaması ilə bağlı problemlərinin həlli üçün yeni, əsasən qeyri-ənənəvi yanaşmalar axtarmağın lazım olduğunu, dövlətlərin bu istiqamətdəki səylərini koordinasiya etmək üçün yeni mexanizmlərin yaradılması və yenidən təşkil edilməsinin lazım olduğunu anlamağa başlayır. Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq qeyd edilir ki, son dövrlərin təcrübəsi göstərir ki, müxtəlif sferalarda - iqtisadi, ekoloji, siyasi və s. beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətləri müsbət nəticələr verir, dövlətlər bu təşkilatların xidmətlərindən yararlanmaq istiqamətində onlarla sıx əməkdaşlıq etməkdə daha çox maraqlıdırlar. Müvafiq beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının digər xarakterik xüsusiyyəti onların, eyni zamanda beynəlxalq nəzarət orqanları ilə sıx əməkdaşlıq və məsləhətləşmə təcrübələrinin mövcudluğudur ki, bu da fəaliyyətlərin birgə əlaqələndirilməsində və inkişafında mühüm rola malikdir. Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları əsasən iki istiqamətdə fəaliyyət göstərilir: dünya ictimaiyyətinin təkidli tələbinə ilkin reaksiya kimi yeni beynəlxalq hüquq normalarının qeyri-rəsmi olaraq formalaşdırılması və təbliği sahəsində; dövlətlərin beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklərini yerinə yetirməsi üçün hökumətlərə ən müxtəlif formalarda təzyiq göstərilməsi sahəsində [3].

Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları müasir dünyada vətəndaş cəmiyyətinin mühüm forması kimi çıxış edirlər, fəaliyyətləri müddətində dünya ölkələrinin əhalisinin müxtəlif təbəqələrinin maraqlarını, o cümlədən fikirlərini birləşdirir və əlaqələndirirlər, beynəlxalq hüquq yaradıcılığına ciddi təkan verməklə, beynəlxalq hüququn ümumtənnis prinsipi və normalarına riayət edilməsində, bununla da beynəlxalq hüququn tələblərinin yerinə yetirilməsində aktiv bir beynəlxalq iştirakçıya çevrilirlər [4]. Qeyd edilənlər beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının özünəməxsus xüsusiyyətləri, o cümlədən, məqsəd və vəzifələri, fəaliyyətlərinin əsas istiqamətləri ilə bir daha təsdiq edilir.

Bir sıra müəlliflərin (A.Ost [5], A.K.Lindblom [6], M.Nourtman [7] və İ.Ross [8]) fikrinə görə bəşəriyyət beynəlxalq münasibətlərin elə bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur ki, artıq dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərin yeganə subyektləri olması fikrindən obyektiv şəkildə uzaqlaşmağa başlanmışdır. Bundan başqa, bəzi tədqiqatda isə qeyd edilir ki, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları və onların təmsil etdikləri dairələr ciddi beynəlxalq iştirakçılar kimi müəyyən edilsələr belə, onların beynəlxalq münasibətlərdə təsir imkanları gözənilən qədər və dərəcədə də deyildir, o cümlədən mühüm nəticələrə gətirib çıxarmır [9].

Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları xüsusi bir beynəlxalq hüquq subyektiyinə malikdirlər. Bu subyektlilik isə beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatların beynəlxalq hüquq subyektivliyindən bir sıra xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bu o

deməkdir ki, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları beynəlxalq hüquq subyektliliyinə məxsus bəzi hüquqlara malikdirlər və bəzi vəzifələri yerinə yetirirlər. Bəzi digər xüsusiyyətlərə isə beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları malik deyillər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, hazırda beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətini tənzim edən kifayət qədər beynəlxalq müqavilələr də qəbul edilmişdir və bu istiqamətdə işlər daha da aktiv aparılır. Bundan başqa, bəzi mühüm beynəlxalq müqavilələrin hazırlanmasında beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının əvəzsiz rolu da qeyd edilməlidir. Beləliklə, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının beynəlxalq hüquq subyektliliyi problemi onların hüquqi mahiyyəti ilə sıx bağlıdır və bu baxımdan etiraf etmək lazımdır ki, onlar tam mənada beynəlxalq hüququn subyektləri olmasalar da, beynəlxalq münasibətlərin subyektləridirlər və ən dinamik inkişaf edən təşkilatlardan biridirlər.

Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları ilə qeyd edilən fikirləri ümumiləşdirərək bir neçə əsas məqamları belə qeyd etmək olar: beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları əsasən beynəlxalq hüququn və beynəlxalq cəmiyyətin aktual problemləri istiqamətində fəaliyyət göstərirlər; beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları beynəlxalq təşkilatlarla sıx əlaqələr şəraitində fəaliyyət göstərməyə çalışırlar; beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları milli qanunvericilik əsasında formalaşsalar da, artıq milli sistemlərdən kənar fəaliyyət göstərirlər; beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları mühüm beynəlxalq hüquq normalarına əməl edilməsi üzrə öz fəaliyyətlərini daha da inkişaf etdirməkdə ciddi maraqlıdırlar; təmasda olduqları dövlətlər dairəsini genişləndirmək beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının əsas məqsədlərindəndir; beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları dövlətlərlə sıx əlaqədə olaraq beynəlxalq hüququn formalaşmasına və daha da inkişafına mühüm töhfələr vermişlər və hazırda da bu proses sürətlə inkişaf edir; beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyət dairələri daim genişlənməkdədir; müasir dövrdə beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətlərini tənzimləyəcək milli qanunvericilik aktlarının daha sıx yaxınlaşması prosesi getməkdədir; beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır; beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları inkişaf etmiş və demokratik dövlətlər dairəsinin genişlənməsinə əhəmiyyətli təsir etmişlər və s.

Təcrübələr göstərir ki, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları ən ciddi beynəlxalq problemləri effektiv şəkildə həll etmək qabiliyyətinə görə mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Bu cəhətdən onların fəaliyyət dairələrinin daha genişləndirilməsi beynəlxalq ictimaiyyətin qarşısında dayanan əsas vəzifələrdən olmalıdır. Bundan başqa, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlarla və dövlətlərlə müxtəlif istiqamətlərdə sıx əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması və inkişaf etdirilməsi də zəruridir.

İstinadlar:

1. George, K. Non-Governmental Organizations in the Global System. Landham: Rowman & Littlefield, 2021, p. 143-150. 240 p.; Hamilton, T.B. Nongovernmental Organization

(NGO) Professionals: A Practical Career Guide. New York: Rowman & Littlefield, 2021, p. 10-13. 110 p.; Yearbook of International Organizations 2019-2020, Volumes 1a & 1b (Set). Union of International Associations. Brill Academic Publication, 2020, 2944 p.

2. Wriston W.B. Technology and Sovereignty // Two Foreign Affairs, 1988, Vol. 18, p.72

3. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, 2019, s. 246-247.

4. Yanacopulos H. International NGO Engagement, Advocacy, Activism: The Faces and Spaces of Change. New York: Springer, 2015. p. 28-34.

5. Aust, A. Handbook of International Law. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, p. 13.

6. Lindblom, A-K. Non-Governmental Organisations in International Law. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, p. 36-46. 5

7. Noortmann, M. Non-State Actors in International Law. New York: Bloomsbury Publishing, 2015, p. 48-51.

8. Rossi, I. Should NGO Be More Accountable At the International Level? Bruxelles: Belgium: K.U. Leuven, 2008, p. 126.

9. Peter J. Spiro New global communities: NGO in international decision-making institutions. – Washington Quarterly, Winter, 1995, p. 49.

THE ROLE OF INTERNATIONAL NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS IN THE REGULATION OF INTERNATIONAL RELATIONS AT THE MODERN STAGE: THE MAIN ELEMENTS OF THEIR ACTIVITIES AND DIRECTIONS OF DEVELOPMENT

Elnara Mirzayeva*

Abstract

In the article, the role of international non-governmental organizations in the regulation of international relations in the modern era is analyzed according to the main elements of their activities and development directions. At this time, the diversity of opinions and international practice in the legal literature is addressed. It is noted that international non-governmental organizations are important because of their ability to effectively solve the most serious international problems. In this regard, further expansion of their scope of activities should be one of the main tasks facing the international community. In addition, it is necessary to establish and develop close cooperation relations between international non-governmental organizations with international intergovernmental organizations and states in various directions.

Keywords: *international non-governmental organizations, international agreements, international organizations, theoretical and practical problems, global problems, human rights, norms of international law.*

* Ph.D., Baku State University

**РОЛЬ МЕЖДУНАРОДНЫХ НЕПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ
В РЕГУЛИРОВАНИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ НА СОВРЕМЕННОМ
ЭТАПЕ: ОСНОВНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ ИХ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И
НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ**

Эльнара Мирзаева*

Резюме

В статье анализируется роль международных неправительственных организаций в регулировании международных отношений в современную эпоху по основным элементам их деятельности и направлениям развития. В настоящее время рассматривается многообразие мнений и международная практика в юридической литературе. Отмечено, что значение международных неправительственных организаций обусловлено их способностью эффективно решать самые серьезные международные проблемы. В связи с этим дальнейшее расширение сферы их деятельности должно стать одной из основных задач, стоящих перед международным сообществом. Кроме того, необходимо установить и развивать тесные отношения сотрудничества международных неправительственных организаций с международными межправительственными организациями и государствами по различным направлениям.

Ключевые слова: международные неправительственные организации, международные договоры, международные организации, теоретические и практические проблемы, глобальные проблемы, права человека, международно-правовые нормы.

* Д.ф.п.п., Бакинский государственный университет

HÜQUQİ YARDIMIN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

PEŞƏKAR HÜQUQİ YARDIM HÜQUQUNUN ANLAYIŞI VƏ MƏZMUNU

Polad Mehdiyev*

Xülasə

Məqalədə peşəkar hüquqi yardım hüququnun anlayışı və məzmunu hüquq ədəbiyyatında mövcud fikir müxtəlifliyi və beynəlxalq praktika əsasında geniş təhlil edilir. Qeyd edilir ki, əsas insan hüquq və azadlıqlarından biri hesab edilən peşəkar yardım almaq hüququ müasir dövrdə insan və vətəndaşın layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsində xüsusi əhəmiyyəti ilə seçilir. Digər tərəfdən müasir dövrdə peşəkar hüquqi yardım almaq hüququ ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun təmin edilməsində əhəmiyyətli bir məsələ kimi də qiymətləndirilir. Bir-biri ilə sıx əlaqəli olan bu iki əsas insan hüquqlarının təmin edilməsini ayrı-ayrılıqda düşünmək qeyri-mümkündür ki, bu da demokratik cəmiyyətlərdə peşəkar hüquqi yardım hüququnu müzakirələrin mərkəzinə gətirən əhəmiyyətli məsələlərdən birinə çevirmişdir. Məqalənin sonunda belə bir nəticəyə gəlinir ki, peşəkar hüquqi yardım hüququnun məzmunu və həcmi hüquqi çərçivədən, mövcud resurslardan və sosial ehtiyaclardan asılı olaraq yurisdiksiyalar arasında dəyişə bilər. Hər bir yurisdiksiyada xüsusi qanunlar, qaydalar və ya siyasətlər peşəkar hüquqi yardım hüququnun əhatə dairəsini müəyyən edir. Ona görə fərqli ölkələrdə mövcud olan hüquq münasibətlərində peşəkar hüquqi yardım ilə bağlı fərqli məzmun və anlayışlara rast gəlmək olur.

***Açar sözlər:** hüquqi yardım, insan hüquqları, müdafiə mexanizmləri, hüquqi xidmət, demokratik cəmiyyət, hüquq təhsili, hüquq normaları.*

İkinci dünya müharibəsindən sonra daha da aktuallaşmış insan hüquq və azadlıqları istiqamətində maarifləndirmə səviyyəsinin artması həm beynəlxalq səviyyədə, həm də milli səviyyədə insan hüquq və azadlıqlarının təmini, təsbiti və müdafiə mexanizmlərinin inkişafına səbəb olmuşdur. Əsas insan hüquq və azadlıqlarından biri hesab edilən peşəkar yardım almaq hüququ isə müasir dövrdə insan və vətəndaşın layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsində xüsusi əhəmiyyəti ilə seçilir.

Digər tərəfdən müasir dövrdə peşəkar hüquqi yardım almaq hüququ ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun təmin edilməsində əhəmiyyətli bir məsələ kimi qiymətləndirilir. Bir-biri ilə sıx əlaqəli olan bu iki əsas insan hüquqlarının təmin edilməsini ayrı-ayrılıqda düşünmək qeyri-mümkündür ki, bu da demokratik cəmiyyətlərdə peşəkar hüquqi yardım hüququnu müzakirələrin mərkəzinə gətirən əhəmiyyətli məsələlərdən birinə çevirmişdir. Peşəkar yardım almaq hüququnun mahiyyətindən danışmadan əvvəl onun anlayışının və məzmununun aydınlaşdırılması zəruridir.

Əvvəla peşəkar yardım almaq hüququna anlayışın verilməsi üçün peşəkar hüquqi yardıma anlayış verilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində peşəkar hüquqi yardıma söz birləşməsi və ya ifadə kimi konkret anlayış verilməsə də, bu ifadəni təşkil edən sözlərin hər birinə ayrı-ayrılıqda

* Doktorant, Bakı Dövlət Universiteti

anlayış verilmişdir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinə əsasən hüquqi yardım sözləri müvafiq olaraq hüquqa əsaslanan, hüquq normalarına uyğun olan və ya hüquq normaları, qanunlar və onların tətbiqi ilə bağlı olan [1] və kömək mənasına gələn sözlərdən ibarətdir [2]. Təəssüfki Azərbaycan dilinə dair izahlı lüğətlərdə peşəkar hüquqi yardım və ya hüquqi yardım söz birləşmələrinə ifadə kimi anlayış verilmir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, hüquqi yardım dedikdə hüquq normaları, qanun, habelə hüququn və qanunvericiliyin tətbiqinə dair məsələlərdə göstərilən kömək və ya yardım başa düşülür. Həmin izahlı lüğətdə verilmiş sözlərin mənalарına əsasən qeyd etmək olar ki, qeyd olunan hüquqi yardımın ixtisaslı şəxslər və ya buna hüququ olan subyektlər tərəfindən göstərilməsi isə peşəkar hüquqi yardımı ehtiva edir.

İngilis dilinin izahlı lüğətlərində isə hüquqi yardım söz birləşməsinə izah verilməsinə rast gəlinir. Belə ki, hüquqi yardım (legal aid) ifadəsi hüquqi xidmətlərdən istifadəyə maddi imkanı əl verməyən şəxslərin hüquq və ya qanunvericiliklə bağlı ödənişsiz şəkildə məsləhət ala biləcəyi praktiki sistem kimi izah olunur [3]. Qeyd edilməlidir ki, söz birləşməsinə bu şəkildə izahedici anlayışın verilməsi bir sıra aspektlərdən öz müsbət təsirini göstərir. Belə ki, dilimizdə olan izahlı lüğətdə anlayış verilməməsinə baxmayaraq, ingilis dilinin izahlı lüğətində “hüquqi yardım” söz birləşməsinə izah verilmiş, hətta bu ifadənin bir neçə elementi də müəyyən edilmişdir. Məhz ingilis dilində verilmiş izahdan çıxış edərək həmin lüğətdə müəyyən edilmiş “hüquqi yardım”ın elementlərinə əsasən qeyd edə bilərik ki, həmin anlayış hüquqi məsləhətlər verilən subyektlər dairəsinə konkret müəyyənləşdirmiş, bu subyektlər dairəsini hüquqi məsləhətlərin alınması, habelə hüquqi xidmətlərdən istifadə üçün yetərli maddi vəziyyətə sahib olmayan şəxslərlə məhdudlaşdırmışdır. Digər tərəfdən həmin anlayışın müəyyən etdiyi digər bir element kimi isə həmin hüquqi xidmətlərin hər hansı xidmət haqqı qarşılığında deyil, pulsuz şəkildə göstərilməsini ehtiva edir. Xidmət özündə qanunvericilik, qanun və ya hüququn tətbiqi ilə bağlı məsləhətləşmə aparılmasını ehtiva edir və da anlayışda müəyyən edilmişdir.

Hüquq ədəbiyyatında peşəkar hüquqi yardıma dair də vahid yanaşmaya rast gəlinmir. Belə ki, müxtəlif tədqiqatçılar müxtəlif aspektlərdən bu məsələyə yanaşaraq fərqli anlayışlar müəyyən edirlər.

BMT Baş Assemblyası tərəfindən təsdiq edilmiş “Birləşmiş Millətlər Təşkilatının cinayət ədliyyə sistemlərində hüquqi yardıma çıxış üzrə prinsip və təlimatları”nda hüquqi yardıma anlayış verilmişdir. Həmin təlimatın müddəalarına görə hüquqi yardım azadlıq və ya sərbəst hərəkət etmək hüquqları məhdudlaşdırılmış, məhkum olunmuş, habelə cinayətdən zərərçəkmiş və ya cinayət prosesində şahid kimi cəlb olunmuş hüquqi xidmət almağa maddi imkanı çatmayan şəxslərin heç bir ödəniş etmədən hüquqi məsləhət almaları, onlara hüquqi yardım göstərilməsi və hüquqi təmsilçilik xidmətlərinin göstərilməsini əhatə edən fəaliyyət deməkdir və belə fəaliyyətə xalqın hüquqi biliklərinin artırılması, hüquq və qanunvericilik normaları, həmçinin belə məlumatlara çıxış, mübahisə-

lərin vasitəçilik və ya digər məhkəmədənəkar üsulları ilə həlli, məhkəmə vasitəsilə təmin edilən digər hüquqi xarakterli xidmətlər də aid edilir [4].

Ədəbiyyatda rast gəlinən mənbələrdə peşəkar hüquqi yardımın ixtisaslı hüquqi yardım kimi adlandırıldığını da görmək mümkündür. İxtisaslı hüquqi yardıma verilən anlayışlarda peşəkar hüquqi yardımla eynilik təşkil etdiyini demək olar. Odur ki, peşəkar hüquqi yardıma anlayış verilməsi üçün ədəbiyyatda mövcud olan müxtəlif yanaşmalara diqqət yetirilməli, həmin yanaşmalarla müəyyən edilən elementlərin təhlili aparılmalı, habelə praktikada mövcud təcrübə nəzərə alınaraq qiymətləndirildikdən sonra yekun anlayış verilməsi daha düzgün olardı.

Aparılan elmi araşdırmalardan birinə görə, hüquqi yardımın peşəkar hüquqi yardım kateqoriyasına aid edilməsi üçün əsas şərtlərdən biri həmin xidmətin ixtisaslaşdırılmış şəxs tərəfindən həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır [5]. Məhz buna görə də, yalnız ixtisaslı peşəkar şəxslər, adətən vəkillər tərəfindən göstərilən bu yardım növünə ixtisaslı hüquqi yardım adı verilir.

Burada diqqət yetirilməli olan əsas məsələlərdən biri hüquqi yardım göstərən şəxsin ixtisaslı olması məsələsidir ki, müxtəlif mənbələrdə verilən anlayışın oxşar elementi məhz budur. Qeyd olunmalıdır ki, ixtisaslı şəxs dedikdə hansı subyektlərin başa düşülməsi hələ də, ortaqlıq nəticə gəlinə bilməyən məsələlərdən biri kimi qalmışdır.

Bundan başqa, qeyd edilir ki, peşəkar hüquqi yardım göstərə biləcək subyektlər vəkillərlə məhdudlaşdırılmalıdır. Məhz bu istiqamətdən yalnız vəkillər tərəfindən hüququn və qanunvericiliyin tətbiqi, habelə digər məsələlərə dair aparılan araşdırmalar peşəkar hüquqi yardım adlandırıla bilər [6].

Habelə ədəbiyyatda “peşəkar hüquqi yardıma” verilən anlayışlardan biri də vəkil tərəfindən peşəkar səviyyədə, etik və qanunvericilik normalarının qorunması ilə fiziki şəxslərin hüquqlarının təmin edilməsinə dair fəaliyyət kimi müəyyən edilir [7].

Bundan əlavə olaraq “peşəkar hüquqi yardım” termininə anlayış verilməsinə dair mənbələrdən birində qeyd olunur ki, vəkillik fəaliyyəti özündə peşəkar hüquqi yardımın göstərilməsinə dair məsələləri də ehtiva edir, həmçinin peşəkar hüquqi yardım ifadəsini qeyri təkmil kimi qəbul edərək onun faydasının az olması qabardılır [8].

Bu fikirlə tam razılaşmaq qeyri mümkündür. Çünki, ixtisaslı hüquqi yardım göstərən şəxslərin dairəsinin vəkillərlə məhdudlaşdırılaraq anlayış verilməsi təməldən yanlış olardı. Çünki, hüquqi yardım göstərə biləcək şəxslər yalnız vəkillər deyil, ali hüquqi təhsil almış şəxslər də bu kateqoriyaya aid edilə bilər.

Başqa bir elmi araşdırmada isə peşəkar hüquqi yardıma şəxsin sahib olduğu hüquq və azadlıqlarının, habelə hüquqi maraqlarının müdafiə etmək məqsədi ilə ixtisaslaşmış şəxslərə və ya müəssisələrə müraciət edə bilmək hüququ kimi anlayış verilmişdir [9]. Əslində bu anlayış peşəkar hüquqi yardımın ilkin mərhələdə peşəkar hüquqi yardım alan şəxsin fəaliyyəti ilə əlaqədar hissəni əhatə etdi-

yindən, bu hüququn məzmununa aid digər daha spesifik fəaliyyətlərə toxunmadığından biraz daha geniş spektrdən yanaşma göstərilməsi zəruridir.

Belə ki, mövcud elmi tədqiqatlardan birində haqlı olaraq qeyd edilmişdir ki, ixtisasa hüquqşünas olan və ya hüquq təhsili almış şəxslər tərəfindən göstərilən hüquqi yardım peşəkar hüquqi yardım kimi qiymətləndirilə bilər [10]. Bu yanaşma da məqsədemüvafiq olaraq qiymətləndirilməlidir. Düzdür, ölkəmiz də daxil olmaqla bir çox ölkələrdə vəkil olmaq üçün xüsusi şərtlər müəyyən edilmişdir. Hətta bunun üçün xüsusi ixtisas imtahanı mərhələlərindən də uğurla keçmək əsas şərtlərdən biri kimi qəbul edilir. Lakin peşəkar hüquqi yardımın göstərilməsi prosesində dövlət orqanlarının (qurumlarının) nümayəndələri, ixtisascə hüquqşünas olan müxtəlif şəxslər də iştirak edə bildiyindən qeyd olunan aspect-dən yanaşma daha düzgün qiymətləndirilə bilər.

Hüquq təhsilinə gəldikdə isə, bu barədə dövlətlərin təcrübəsində müxtəlifliklərə rast gəlinə bilər. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyə Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 126-cı maddəsində və bir sıra normativ hüquqi aktlarda nəzərdə tutulmuş “ali hüquq təhsilli” müddəasının şərh edilməsinə dair” 30 iyun 2014-cü il tarixli qərarında deyilir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 126-cı maddəsində, “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 93-cü, “Prokurorluq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 29-cu, “Notariat haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü, “Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 8-ci maddələrində, Azərbaycan Respublikasının 2001-ci il 29 iyun tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının daxili işlər orqanlarında xidmət keçmə haqqında” Əsasnamənin 20-ci bəndində və digər normativ hüquqi aktlarda nəzərdə tutulmuş “ali hüquq təhsilli” müddəası “Hüquqşünaslıq” ixtisası ilə bərabər “Beynəlxalq hüquq” ixtisası üzrə ali təhsili də ehtiva edir [11].

BMT-nin peşəkar hüquqi yardım almaq hüququna dair global tədqiqata dair nəşrində peşəkar hüquqi yardıma daha geniş anlayış verilmişdir. Belə ki, peşəkar hüquqi yardım anlayışı ixtisaslı hüquqşünaslar tərəfindən hüquqi xidmətlərdən yararlanmağa maddi və sosial vəziyyəti imkan verməyən şəxslərə müxtəlif hüquq sahələrində olan mübahisə və məsələlərə dair ödənişsiz hüquqi xidmət almalarına yönələn fəaliyyət kimi müəyyən edilmişdir [12].

Peşəkar hüquqi yardımın mahiyyətinin müəyyən edilməsinə dair aparılan elmi tədqiqatlardan biri həmin terminə dair anlayışın müxtəlif mənbələrdə dar konseptdə verildiyini qeyd edərək, bunu üç qrupda fərqləndirir. Bunu hüquqi yardım göstərən subyektlərə görə qruplaşdırmaqla, peşəkar hüquqi yardımın vəkillər, səlahiyyətlərinə uyğun olaraq dövlət-vəzifəli şəxslər, vəzifə funksiyalarından irəli gəlməklə hüquqşünaslar tərəfindən göstərilə biləcəyi hallara uyğun anlayışlar fərqləndirilir [13].

Qeyd olunan yanaşmanı daha təkmil hesab etməklə və qeyd olunanları nəzərə almaqla peşəkar hüquqi yardımın əhatə etdiyi müxtəlif sahələri özündə əks etdirən uyğun bir anlayış vermək olar. Göründüyü kimi peşəkar hüquqi yar-

dım müxtəlif şəxslər tərəfindən göstərilə bilən fəaliyyətdir. Bu fəaliyyətləri göstərən şəxslərin həyata keçirdikləri fəaliyyət eyni olsa da, bunu həyata keçirmək üçün hüquqi əsasları fərqli olur.

Peşəkar hüquqi yardıma anlayış verilməsi üçün onun əsas xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi göründüyü kimi olduqca zəruridir. Ona görə də, təhlilin aparılmasında buna bu qədər geniş yer verilməsinin səbəbi də məhz bununla əlaqədardır. Odur ki, peşəkar hüquqi yardımın anlayışının verilməsi üçün əsas elementlərdən biri olan hüquqi yardım göstərən subyektin dairəsini təhsili buna imkan verən şəxslər kimi müəyyən edilməsi məqsədamüvafiqdir. Belə ki, ali hüquqi təhsili olan hər bir şəxs peşəkar hüquqi yardım hüququnun təmin edilməsində hüquqi yardım göstərən şəxs kimi çıxış edə bilər. Həmin ali hüquqi təhsilli şəxsin hüquqi yardım göstərmək üçün mövcud hüquq münasibətlərində iştirakı və fəaliyyətinin hüquqi əsası isə fərqli ola bilər. Buna misal olaraq, tutduğu vəzifə funksiyalarından irəli gələrək dövlət vəzifəli şəxsləri, vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxsləri, habelə öz peşə və ya akademik fəaliyyətindən irəli gələn şəxsləri göstərə bilərik.

Peşəkar hüquqi yardım göstərən şəxs qismində bəzən hüquqi şəxslər də çıxış edə bilər. Belə ki, burada tərəflərdən biri hüquqi şəxs olur və belə yardımın göstərilməsini öz əməkdaşları, xidməti tapşırıq verdiyi şəxslər vasitəsi ilə həyata keçirə bilər. Belə hüquqi şəxslər qismində akademik müəssisələrin hüquq fakültələri, dövlət orqanları (qurumları), qurumların tabeliyində və ya müstəqil fəaliyyət göstərən hüquq klinikaları, qeyri-kommersiya təşkilatları, vəkillik xidmətləri göstərən qurumlar, məhkəmələr və s. ola bilər.

Habelə bu istiqamətdə peşəkar hüquqi yardımın anlayışlardan biri isə hüquqi xidmətlərin göstərilməsinə görə orta bazar qiymətini ödəmək iqtidarında olmayan şəxslərə müxtəlif mövzularda hüquqi məsləhətlərin verilməsi və ya təmsil olunmasına dair xidmət kimi verilmişdir. Habelə bu fəaliyyət ictimai maraqlara xidmət edən proqram kimi qiymətləndirilir [14].

Bəzən peşəkar hüquqi yardıma anlayış verilirərkən ona dar konsepsiyadan yanaşıaraq məhkəmədə təmsilçiliklə əlaqədar hüquqi xidmətlərin göstərilməsi ilə əlaqədar fəaliyyət kimi anlayış verirlər. Ədəbiyyatda yer alan araşdırmaların birində doğru olaraq qeyd edilmişdir ki, peşəkar yardım almaq hüququ yalnız məhkəmədə formal təmsilçilikdən daha çox məna kəsb edir və buna görə də hüququn aliliyi və demokratiyanın əsas məsələsi kimi qəbul edilir [15].

Peşəkar yardım almaq hüququna anlayış verilirərkən diqqət yetirilməli digər əsas element və xüsusiyyət bu hüquqi yardımın göstərilən şəxslərin dairəsi və bunun məqsədidir. Əvvəla qeyd edilməlidir ki, peşəkar hüquqi yardım hüququnu yalnız maddi imkanı zəif olan fiziki şəxslər dairəsi ilə məhdudlaşdırmaq düzgün olmazdı. Yuxarıda göstərilən anlayışa dair yanaşmalardan göründüyü kimi bu hüquqi yardıma ehtiyacı olan istənilən şəxsə dair təmin edilməli hüquq kimi müəyyən edilməlidir. Adətən cinayət prosesinin mərhələlərindən birində əsas diqqət mərkəzi mövzularından birinə çevrilən bu məsələ həmin an hüququ olan istənilən şəxsin peşəkar hüquqi yardım almasının zəruriliyini təsdiq edir. Peşə-

kar hüquqi yardım almaq hüququnun əsası olduğu şərait və ya situasiyadan dolayı olaraq hüquqi xidmətlərdən yararlanma bilməyən şəxslərin bu xidmətlərə çıxışı təmin edilməlidir. Bu isə heç də hər zaman fiziki şəxsin maliyyə vəziyyəti ilə irəli gələn məsələ olmur. Hüquqi yardım anlayışının kökündə ədalət mühakiməsinə bərabər çıxış və ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun təmin edilməsi dayanır. Doğrudur, təcrübədə bu cür xidmətlərdən yararlanan daha çox maliyyə imkanları aşağı qiymətləndirilən şəxslər olsa da, bu aspektdən heç kəmin peşəkar hüquqi yardım almaq hüququ məhdudlaşdırıla bilməz.

Yuxarıda göstərilənlər Avropa Vəkillər Kollegiyası və Hüquq Cəmiyyətləri Şurası tərəfindən hazırlanmış Komissiya tövsiyyəsində də yer almışdır. Belə ki, həmin sənəddə haqlı olaraq qeyd edilmişdir ki, şəxsin cinayət prosesinə cəlb edildiyi, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs, habelə sorğu edilən şəxs olduğu andan etibarən peşəkar hüquqi yardım almaq hüququ vardır. Bu zaman həmin şəxsin maliyyə vəziyyətinə dair hər hansı sübutların və ya dəlillərin tələb edilməməsi tövsiyyə edilmişdir [16]. Burada göstərilən yanaşmanı doğru qəbul edərək qeyd etmək olar ki, hüquqi yardım alan tərəfin subyektlər dairəsi həmin peşəkar hüquqi yardım almağa ehtiyacının olması halı ilə kifayətlənilə bilər. Yəni həmin an ona ehtiyacı olan şəxsin bunu ifadə etməsi onun peşəkar hüquqi yardım almaq hüququnun təmin edilməsini zəruri edir.

Peşəkar hüquqi yardım almaq hüququna anlayış verilməsində növbəti aydınlaşdırılmalı məsələ fikir ayrılıqlarına əsas olmuş hüquqi yardım göstərilməsinə dair fəaliyyətin özü ilə bağlıdır. Peşəkar hüquqi yardım ilə bağlı fəaliyyət müxtəlif formaları, o cümlədən şifahi, yazılı və təmsilçi aspektləri əhatə edə bilər. Belə ki, hüquqi yardımın göstərilməsinin hansı hərəkətlərdən ibarət olmasına dair ədəbiyyatda vahid fikrə rast gəlinmir.

Bu istiqamətdə aparılmış elmi araşdırmaların birində düzgün olaraq qeyd edilmişdir ki, ödənişsiz hüquqi yardım müxtəlif istiqamətlər üzrə göstərilə bilər. Burada fəaliyyətin hansısa növdə məhdudlaşdırılmasından söz getmir. Qanunvericiliklə qadağan edilməyən istənilən fəaliyyətlə şəxsə peşəkar hüquqi yardım göstərilməsi mümkündür [17].

Bütün bu qeyd olunanları nəzərə alaraq peşəkar hüquqi yardım almaq hüququna anlayış verilməsi mümkündür. Peşəkar hüquqi yardım almaq hüququ ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ və ədalətə bərabər əlçatanlıq prinsipinin təmin edilməsi məqsədi ilə peşəkar hüquqşünaslar və ya təhsili buna imkan verən şəxslər tərəfindən hüquqi yardıma ehtiyac olan şəxslərə ödənişsiz, müəyyən olunmuş tariflərə uyğun haqqı dövlət tərəfindən ödənilməklə və ya tərəflərin razılaşmasına əsasən xidmət haqqı ödənilməsi ilə, habelə vəzifə funksiyalarının tərkib hissəsi kimi maddi və ya prosessual hüquq normalarının tətbiqi ilə bağlı məsələlərdə peşəkar hüquqi xidmətlərin göstərilməsi fəaliyyətinin təmin edilməsini özündə ehtiva edir. Bu istiqamətdən peşəkar yardım almaq hüququnun anlayışı verildiyindən bu hüququn məzmununa daha geniş izah verilməsi məqsədmüvafiq olar.

Ədəbiyyatda rast gəlinən elmi araşdırmaların birində isə qeyd edilmişdir ki, peşəkar hüquqi yardım hüququnun məzmununa daxil olan fəaliyyət kimi məsləhətləşmə, praktiki hüquqi yardım və məlumatlanma aid edilmişdir [18]. Ölkələrin hüquqi yardım təcrübələrinin müqayisəli təhlilinin aparılmasına dair layihə çərçivəsində aparılan tədqiqat nəticələrində müəyyən edilmişdir ki, hüquqi yardımın göstərilməsi əsasən cinayət prosesində sübutların toplanılması, məhkəmə icraatında təmsilçilik mərhələlərində daha zəruri əhəmiyyətə malikdir [19].

Ümumilikdə peşəkar hüquqi yardım hüququnun məzmununa aid edilən fəaliyyəti həyata keçirilmə formalarına görə təmsilçilik, şifahi və ya yazılı fəaliyyət kimi növlərə ayırmaq mümkündür. Bəzi hallarda peşəkar hüquqi yardım dedikdə, yalnız şəxsin məhkəmə iclasında təmsil olunması başa düşülür. Əvvəla o qeyd edilməlidir ki, bu heç də düzgün yanaşma kimi qəbul edilə bilməz.

Peşəkar hüquqi yardım hüququnun məzmunu ədalət mühakiməsinə çıxışın və səmərəli hüquqi təmsilçiliyin təmin edilməsi üçün vacib olan bir neçə əsas fəaliyyət istiqamətini əhatə edir. Xüsusi məzmun ölkələrin yurisdiksiyalarına görə fərqli olsa belə də, aşağıdakılar əksər qanunvericilikdə oxşar olan ümumi fəaliyyət istiqamətləridir.

Peşəkar hüquqi yardımın ilkin mərhələsini qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda peşəkar hüquqi yardım almaq hüququnda istifadə etmək imkanı olan şəxsə peşəkar hüquqi yardım almaq hüququ barədə məlumat verilməsi təşkil etdiyini deyə bilərik. Əvvəla qeyd edilməlidir ki, bu ilk mərhələ olmaqla bir sıra mühüm məsələlərin başlanğıcını müəyyən edir. Peşəkar hüquqi yardım haqqında dolğun informasiya verilməsinin təmin edilməsi peşəkar hüquqi yardım hüququnun realizəsi üçün olduqca əhəmiyyətlidir. BMT Baş Assambleyanın qəbul etdiyi 67/187 nömrəli 2013-cü il tarixli Qətnaməsinə əlavədə hüquqi yardım haqqında məlumatlandırılmaq əsas prinsiplərdən biri kimi qəbul edilmiş, bu istiqamətdən dövlətlərinin üzərinə bir sıra vəzifələr qoyulmuşdur [20].

Qeyd edilməlidir ki, peşəkar hüquqi yardım haqqında məlumatlandırmaya geniş və dar aspektdən yanaşmaq mümkündür. Geniş və daha ümumi aspektdən bu özündə müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə etməklə maarifləndirmə tədbirlərinin görülməsi, mediada və ictimai məlumatlandırma materiallarında peşəkar hüquqi yardım göstərilməsi halları, habelə bu yardımı pulsuz göstərən ictimai təşkilatlar, hüquq klinikaları, hüquqi xidmətlər göstərən qurumlar barədə vaxtaşırı informasiya yerləşdirilməsini ehtiva edir. Daha dar aspektdən isə peşəkar hüquqi yardım haqqında məlumatlandırma hüquqi yardım almaq hüququna malik olan şəxsin, yəni, təqsirləndirilən və ya şübhəli şəxsin, cinayət prosesinə cəlb edilmiş şahidin, bəzi hallarda zərərçəkmiş şəxsin və ya onun yaxınlarının, inzibati məhkəmə icraatı iştirakçısına hüquqi yardım barədə ətraflı məlumat verilməsini özündə ehtiva edir. Əvvəla bu formal xarakterli olmamalıdır. Bu məlumat peşəkar hüquqi yardımın göstərilməsi fəaliyyətinin nələri ehtiva etməsi, göstərə biləcək peşəkar subyektlər haqqında, habelə peşəkar hüquqi yardım alan şəxsin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda xidmət haqqından azad olması və s.-ni əhatə etməlidir. Peşəkar hüquqi yardım haqqında məlumatlar barədə bu

siyahıya aid edilə biləcək məlumatlar işin hallarına uyğun olaraq daha çox da ola bilər. Bu mərhələdə geniş aspektdən məlumatlandırma dövlət siyasəti və proqramı çərçivəsində fəaliyyət istiqamətinə aid olan dövlət orqanı (qurumu), qeyri-kommersiya təşkilatları və ya akademik institutlar və müəssisələr, media qurumları və digər təşkilatlardır. Dar aspektdən isə bu məlumatların verilməsi prosesin aparılmasına rəhbərlik edən və ya əsas icraçı kimi iştirak edən dövlət vəzifəli şəxslərin üzərinə düşür. Bu şəxslərin qeyd olunan qaydaya əməl etməsi məsələsi onların yuxarı vəzifəli şəxsləri tərəfindən mütəmadi olaraq nəzarətdə saxlanıldığı halda prosesin uğurla yekunlaşdığı qənaətinə gəlmək mümkündür.

Şəxsin peşəkar hüquqi yardım almaq hüququndan istifadə etmək istəyini ifadə etdiyi hallarda növbəti mərhələlərdən biri hüquqi məsləhətləşmə xidmətlərinin göstərilməsidir. Peşəkar hüquqi yardım hüququ bu mərhələdə öz hüquqlarını, öhdəliklərini və potensial hüquqi seçimlərini başa düşmək üçün yardıma ehtiyacı olan şəxslərə hüquqi məsləhətlərin verilməsi ilə təmin edilir.

Ədəbiyyatda haqlı olaraq peşəkar hüquqi yardım çərçivəsində hüquqi məsləhətlərin verilməsinin məqsədi müəyyən edilərək qeyd edilmişdir ki, məqsəd hüquqi məsələnin həlli ilə əlaqədar bütün hallara dair hüququn və qanunvericiliyin işi ilə əlaqədar məsləhətlərin verilməsi, yol xəritəsinin müəyyən edilməsi üçün müvafiq tədbirlərin görülməsidir. Habelə o da qeyd edilir ki, peşəkar hüquqi yardım çərçivəsində hüquqi məsləhətləşmə işin yekun nəticəsindən asılı olmayaraq işin bütün halları ilə bağlı yüksək səviyyədə aparılmalıdır. Yalnız bu üsulla prosesin əsassız olaraq uzanmasının qarşısını almaq, habelə iş üzrə yekun nəticələrini qabaqcadan planlaşdırmaq mümkündür [21]. Buna görə də, burada peşəkar hüquqi yardım göstərən subyektin üzərinə düşən əsas vəzifələrdən biri işin yekun nəticəsi müsbət perspektivə malik olmasa belə işin bütün hallarına dair təkmil ixtisaslı hüquqi yardım göstərməkdir. Hər bir halda peşəkar hüquqi yardım alan şəxsin vəziyyətini yüngülləşdirən hallar araşdırılmalı, hüquqların təmin edilməsi və müdafiəsi ilə bağlı bütün zəruri araşdırmalar aparılaraq məlumatlar peşəkar hüquqi yardım alana təqdim edilməlidir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən fəaliyyət hüquq və qanunvericilik normalarının tətbiqi, məhkəmə təcrübəsi, habelə prosedur qaydalar ilə bağlı geniş və təkmil məlumatlandırmanı özündə ehtiva edir. Burada peşəkar hüquqi yardım göstərən şəxslər işin hallarına uyğun olaraq apardıqları təhlil və hüquqi araşdırma nəticələrinə uyğun olaraq müxtəlif təkliflər də hazırlanılmasını təmin etməlidirlər. Yalnız belə üsulla fiziki şəxslərin hüquqlarının müdafiəsini və təminini həyata keçirmək, habelə ədalətli məhkəmə araşdırmasına dəstək vermək olar. Bu həmçinin mürəkkəb prosessual və prosedur normalarının tətbiq olunduğu işlərdə fiziki şəxslərin öz hüquqlarını həyata keçirməyə kömək edir.

Peşəkar hüquqi yardımın praktikada ən çox rast gəlinən mərhələlərindən biri hüquqi məsələlərə dair peşəkar hüquqi yardım çərçivəsində şəxsin təmsil edilməsidir. Hüquqi məsələlərə dair təmsilçilik əsas mərhələlərdən biri olmaqla ədalətli məhkəmə araşdırması prosesinə əsas dəstək verən peşəkar hüquqi yardım fəaliyyətidir.

Ədəbiyyatda qeyd olunur ki, sosial-iqtisadi hüquqların təmini və müdafiəsində hüquqi təmsilçilik, dolayısı yol ilə peşəkar hüquqi yardım xüsusi əhəmiyyətə malik məsələlərdən biridir [22]. Bu isə peşəkar hüquqi yardım fəaliyyətində hüquqi təmsilçiliyin əhəmiyyətini göstərir. Bu istiqamətdən peşəkar hüquqi yardım kontekstində hüquqi təmsilçiliyin həyata keçirilməsi bir çox insan hüquq və azadlıqlarının, xüsusən sosial-iqtisadi hüquqların təmin edilməsinə əsas olur.

Peşəkar hüquqi yardım, xüsusən də hüquqi mübahisələrin rəsmi icraat tələb etdiyi hallarda, çox vaxt vəkillə təmsil olunmaq hüququnu əhatə edir. Beynəlxalq hüquq normaları və standartlara əsasən bir çox hallarda vəkillə təmsil olunmaq hüququ cinayət prosesində ödənişsiz və dövlət tərəfindən təmin olunmalıdır. Bəzi hallarda peşəkar hüquqi yardım çərçivəsində vəkillə təmsil olunma qanunvericilikdə məcburi xarakter daşıyan imperativ norma kimi müəyyən edilir. Bu əsasən, fiziki və ya əqli qüsurlu şəxslərin cinayət prosesinə cəlb edilməsi halları üçün müəyyən edilmişdir. Məhz qeyd olunan hal da hüquqi təmsilçiliyin əyani göstəricisidir.

Ədalətli məhkəmə müdafiəsi ilə əlaqədar elmi araşdırmaların birində qeyd edilmişdir ki, ədalət mühakiməsinə bərabər çıxış əldə edilməsi və bu prosesdə bərabər imkanların yaradılması yalnız ödənişsiz peşəkar hüquqi yardım hüququnun müəyyən və təmin edilməsi ilə mümkündür. Bu ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnda əsas təminedicisi mexanizm kimi özünün biruzə verir [23]. Bu istiqamətdən araşdırma aparılan başqa bir ədəbiyyatda haqlı olaraq qeyd edilmişdir ki, məhkəmə prosesində və məhkəmədənkənər peşəkar hüquqi yardım fərqləndirildiyi halda birincisi hüquqi təmsilçiliyi, sonuncusu isə hüquqi məsləhətəsməni özündə ehtiva edən bir fəaliyyət kimi nəzərə çarpır [24].

Hüquqi təmsilçilik fəaliyyəti ilə peşəkar hüquqi yardımın göstərilməsi vəkil və ya ixtisaslı peşəkarların məhkəmə iclaslarında şəxsin hüquq və mənafelərini, qanuni maraqlarını təmsil etmək və müdafiə etmək fəaliyyəti ilə əlaqədar olduğunu demək mümkündür. Hüquqi nümayəndəlik fərdlərin öz iddialarını effektiv şəkildə təqdim etmələrini, əks arqumentlərə etiraz etmələrini və hüquqlarını müdafiə etmələrini təmin edir. Bundan əlavə olaraq bu təmsilçiliyin formal xarakter daşıması ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun təmin edilməsi baxımından da olduqca əhəmiyyətlidir. Belə ki, formal xarakteri daşıyan vəkillə məhkəmədə təmsil olunmaq şəxsin ədalətli müdafiə olunmaq hüququnu təmin etməməklə, bu hüququn yönəldiyi əsas məsələ olan şəxsin vəziyyətini yüngülləşdirmək əvəzinə onu ağırlaşdırır. Habelə ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ, ədalətə bərabər çıxışların təmin edilməsi kimi əsas insan hüquqları və prinsiplərin pozulmasına səbəb olur. Praktiki məsələləri təhlil etməklə qeyd etmək olar ki, hüquqi təmsilçiliklə bağlı həyata keçirilən əsas fəaliyyət məhkəmə araşdırmasına düzgün dəlillərin təqdim edilməsi, məhkəmə çıxışının həyata keçirilməsi və sübutların tədqiqində iştirakla bağlıdır.

Məhkəmə təmsilçiliyinə əlavə olaraq peşəkar hüquqi yardım vasitəçilik və ya danışıqlar prosesində yardımı da əhatə edə bilər. Hüquq mütəxəssisləri şəxslərə mübahisələrin alternativ həlli üsulları ilə məşğul olmaqda kömək və rəsmi

məhkəmə çəkişmələrindən keçmədən qarşılıqlı məqbul həll yolları axtarılmasını təmin edə bilirlər.

Ədəbiyyatda vasitəçilik prosesi hüquqi yardımın bir növü kimi qəbul edildiyi bir araşdırmada haqlı olaraq qeyd edilir ki, vasitəçilik prosesində vasitəçi ixtisasca peşəkar hüquqşünas olduqda o, tərəflərdən hər hansı birinə üstünlük və ya tərəflərdən birinin hüquqi vəziyyətini yaxşılaşdıran hüquqi yardım göstərə bilməz. Yalnız işin həlli üçün, tərəflərin hüquq bərabərliyi və hər ikisinə eyni səviyyədə olmaqla işin yekun həlli ola biləcək qanunvericilik və ya hüquq normalarının, habelə məhkəmə təcrübəsi barədə hüquqi məsləhətlər verilə bilər [25].

Habelə, peşəkar hüquqi yardım hüququ fərdlərin hüquqi şikayətlər üçün hüquqi yardım axtarmaq üçün məhkəmə instansiyalarına müraciət etmək hüququnu əhatə edir. Buraya məhkəmə araşdırmalarına başlamaq, dinləmələrdə iştirak etmək, öz iddiasını və sübutlarını təqdim etmək üçün məsləhətlər almaq, habelə yazılı hüquq xidmətlərindən istifadə daxil edilə bilər.

Sənədlərin hazırlanmasında hüquqi yardım peşəkar hüquqi yardım çərçivəsində əsas həlledici mərhələlərdən hesab olunur. Sənədləşmə və bir sıra prosessual məsələlərin həlli məhz peşəkar hüquqi bilik və təcrübə tələb edən bir məsələ kimi qiymətləndirilməlidir. Peşəkar hüquqi yardıma hüquqi sənədlərin hazırlanması və baxılması ilə bağlı yardım da daxildir. Hüquq mütəxəssisləri fərdlərə müqavilələr, vəsiyyətnamələr və ya hüquqi şikayətlər kimi hüquqi sənədlərin hazırlanmasında, düzgünlüyün, müvafiq qanunlara riayət olunmasının və fərdi hüquqların qorunmasının təmin edilməsində kömək edə bilirlər.

Ədəbiyyatda olan araşdırmalardan birində vəkil tərəfindən peşəkar hüquqi yardım fəaliyyətinə dair sənədləşmə aparılmasını aparılmış hüquqi yardımın keyfiyyətini müəyyən etmək üçün əsas vasitə kimi nəzərdən keçirir. Bu proses əlavə prosesdurlar icra edilməsi ilə bağlı iş yükünü çoxaldacağından vəkillər hər bir mərhələdə yazılı prosedurların və sənədləşmənin aparılmasında maraqlı deyillər. Bununla belə, qiymətləndirmə meyarlarının müəyyən edilməsi baxımından əhəmiyyətli hesab edilir [26].

Sənədləşmə bir çox istiqamətlərdən əsas peşəkar hüquqi yardımın məzmununu təşkil edən fəaliyyət kimi özünü biruzə verir. Çünki hüquqi yardıma ehtiyacı olan subyekt subutların toplanılması, hüquqi gözləntilərinə uyğun hərəkətlərin həyata keçirilməsi, habelə yekun qərar və aktlardan şikayət verilməsi kimi proseslərdə sənədlərin və müraciətlərin hazırlanması tələbləri, müraciətin forması və məzmunu, həmçinin prosessual qaydalara dair hissədə peşəkar hüquqi yardım almaları zəruri olur. Bu sənədləşmə fəaliyyəti ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ və ədalətə hamı tərəfindən bərabər əlçatanlığın təmin edilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətli bir fəaliyyət kimi qiymətləndirilməlidir.

Peşəkar hüquqi yardımın məzmununu təşkil edən və peşəkar hüquqi yardım göstərən şəxs tərəfindən həyata keçirilən əsas fəaliyyətlərdən biri də işin halları ilə bağlı peşəkar hüquqi tədqiqat və təhlil aparılmasıdır. Çünki heç də işin bütün halları ilə bağlı hüquq və qanunvericilik normalarının, habelə hüquqi prosedurların hamısını dəqiqliklə yadda saxlamaq mümkün deyildir. Ona görə

də, peşəkar hüquqi yardım hüququna işin halları ilə bağlı peşəkar hüquqi yardım göstərən şəxsin hüquqi araşdırma və təhlilin aparılma nəticələrinə uyğun peşəkar fəaliyyəti həyata keçirməsi və peşəkar hüquqi yardım almaq hüququnu istifadə edən şəxslərə apardıqları hüquqi araşdırma və təhlillərdə dəstək aid edilə bilər. Hüquq mütəxəssisləri fərdlərə onların işi ilə bağlı müvafiq qanunları, qaydaları və presedentləri başa düşməyə kömək edir. Bu, güclü hüquqi arqumentlərin qurulmasına, potensial müdafiə vasitələrinin müəyyənəşdirilməsinə və effektiv strategiyaların hazırlanmasına kömək edir.

Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, hüquqi tədqiqat hüquqi və qanunvericilik normalarının qarşıya qoyulan məqsəd üçün sistematik şəkildə araşdırılması ilə əlaqədardır. Bu prosesdə əsas olan məsələ sistematik yanaşma və metodologiya qəbul edilməlidir. Əgər sistematik yanaşma tətbiq edilməzsə hüquqi tədqiqatın aparılması ilə bağlı qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq qeyri-mümkün olur [27].

Göründüyü kimi məhz bu da hüquqi tədqiqat prosesinin çətinliyini və bu istiqamətdə peşəkar hüquqi dəstəyin zəruriliyinin göstəricisidir. Bu istiqamətdən hüquqi tədqiqat və təhlillərin aparılması fəaliyyəti peşəkar hüquqi yardımın məzmununa aid edilən fəaliyyət kimi qiymətləndirilir.

Qeyd edilməlidir ki, peşəkar hüquqi yardımın məzmunundan danışdıqda məhz həmin hüquqi yardımın istiqamətləndiyi şəxslər dairəsi də nəzərə alınmalıdır. Təcrübədə peşəkar hüquqi yardımın göstərilməsinin təmin edildiyi əsas şəxslər dairəsinə cinayət mühakiməsinə cəlb edilən və ya cəmiyyətin həssas qrupuna aid edilən şəxslər aid edilir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 61-ci maddəsi bütün tutulan, həbs edilən, cinayət törədilməsində itiham olunan və ya şübhəli bilinən şəxslərin həmin andan peşəkar hüquqi yardım və müdafiə hüququnu təsbit edir [28]. Göründüyü kimi əvvəla bu şəxslər kateqoriyasına səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən azadlıq və sərbəst hərəkət etmək kimi insan hüquq və azadlıqları məhdudlaşdırılan fiziki şəxslər aid edilir.

Habelə peşəkar hüquqi yardımın məzmununa nəzər yetirsək qeyd edə bilərik ki, yardıma ehtiyacı və yardım alması zəruri olan hər bir şəxsin peşəkar hüquqi yardım hüququ var. Həmçinin belə şəxslər kimi təcrübədə əsasən fiziki və əqli qüsuru olan şəxslərin, habelə dövlət dilini bilməyən şəxslər də aid edilir. Buna görə də, peşəkar hüquqi yardım hüququ çox vaxt ədalət mühakiməsinə çatmaqda maneələrlə üzləşən həssas şəxsləri dəstəkləmək üçün xüsusi müddəaları ehtiva edir. Bura hüquqları pozulmuş məişət zorakılığı qurbanları, uşaqlar, əlillər, qaçqınlar və ya dil biliyi məhdud olan şəxslər daxil edilə bilər.

Peşəkar hüquqi yardım hüququnun məzmununa aid edilən fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsi formasına görə də qruplaşdırıla bilər. Ümumilikdə bu prosesdə olan fəaliyyətləri şifahi, yazılı və ya təmsilçilik (yazılı-şifahi) kimi təsnif etmək mümkündür. Yazılı fəaliyyət də peşəkar hüquqi yardımın tərkib hissəsini təşkil edən fəaliyyətləri özündə cəmləşdirməklə bu peşəkar hüquqi yardım üsulu ilə hüquq mütəxəssisləri müqavilələr, vəsiyyətnamələr, hüquqi şikayətlər

və müxtəlif hüquqi formalar kimi hüquqi sənədləri hazırlamaları, arqumentlər təqdim etmək, hüquqi məsələləri təhlil etmək və müştərilərinin mövqelərini dəstəkləmək üçün məktublar, hüquqi brifinqlər, yazılı məsləhətlər və ya digər yazılı təqdimatlar hazırlaya bilərlər. Yazılı fəaliyyət hüquqi araşdırma, sənədlərin təhlili və hüquq mütəxəssisləri ilə onların müştəriləri arasında ünsiyyət üçün vacibdir. Şifahi ünsiyyət peşəkar hüquqi yardımda mühüm rol oynayır və hüquq mütəxəssisləri yardım istəyən şəxslərə şifahi məsləhətlər, izahatlar və təlimatlar verirlər. Bu, məsləhətləşmələr, hüquqi variantların müzakirəsi və hüquq və öhdəliklərlə bağlı məlumatların verilməsini əhatə edə bilər. Bundan əlavə, hüquqi yardım göstərənlər məhkəmə və ya inzibati dinləmələrdə müştəriləri təmsil edə, arqumentlər təqdim edə, şahidləri cəpaz dindirə və şifahi vəkillik vasitəsilə müştərilərinin maraqlarını müdafiə edə bilərlər. Habelə bu təmsilçilik prosesində müxtəlif yazılı ərizə, vəsatət, şikayət və s. təqdim edilməsi ilə də özünü göstərə bilər. Bu isə təmsilçilik fəaliyyət növünü əhatə edir. Hüquq mütəxəssisləri öz müştəriləri üçün nümayəndə kimi çıxış edir, onların maraqlarını təqdim edir, arqumentlər gətirir və məhkəmə salonlarında, arbitraj proseslərində və ya inzibati dinləmələrdə onların adından vəkillik edir. Nümayəndəlik fəaliyyətinə müştərilərin adından aparılan şifahi mübahisələr, danışıqlar, vasitəçilik və həll müzakirələri daxil ola bilər.

Qeyd etmək vacibdir ki, peşəkar hüquqi yardım hüququnun məzmunu və həcmi hüquqi çərçivədən, mövcud resurslardan və sosial ehtiyaclardan asılı olaraq yurisdiksiyalar arasında dəyişə bilər. Hər bir yurisdiksiyada xüsusi qanunlar, qaydalar və ya siyasətlər peşəkar hüquqi yardım hüququnun əhatə dairəsini müəyyən edir. Ona görə fərqli ölkələrdə mövcud olan hüquq münasibətlərində peşəkar hüquqi yardım ilə bağlı fərqli məzmun və anlayışlara rast gəlmək olur.

İstinadlar:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, səh. 408.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. IV cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, səh. 536.
3. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/legal-aid>
4. Resolution adopted by the General Assembly [on the report of the Third Committee (A/67/458)] 67/187. United Nations Principles and Guidelines on Access to Legal Aid in Criminal Justice Systems - https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/GA_67.187_English.pdf
5. Записная Т.В. К вопросу о содержании понятия «квалифицированная юридическая помощь». Новочеркасск: ЮРГТУ, 2013, с. 22.
6. Альбрант Н.В. Конституционное право на получение адвокатской помощи в Российской Федерации: Дис. ... канд. юрид. наук. Челябинск, 2005, с. 62 - 65.
7. Смирнов К.В. О понятии «квалифицированная юридическая помощь». «Вопросы Российской юстиции», 2021, №16, с. 89.
8. Георгий А.Т. О некоторых аспектах определения понятия «квалифицированная юридическая помощь» в Российской Федерации. «Экономической безопасности», 2016, №6, с. 147-149.

9. Плетень А.С. Конституционное право на бесплатную юридическую помощь и механизм его реализации в современной России: Автореферат диссертация канд. юр. наук. Москва, с.12-13.
10. Плетень А.С. К вопросу о содержании понятия «квалифицированная юридическая помощь». Современное право, Москва, 2009, № 5, с.8.
11. <https://constcourt.gov.az/az/decision/287>
12. Global Study on Legal Aid Global Report-, United Nations, October 2016 . p.8-9. https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/LegalAid/Global-Study-on-Legal-Aid_Report01.pdf
13. Баев А.А. Понятие и сущность квалифицированной юридической помощи в уголовном судопроизводств. Известия Тульского государственного университета. Экономические и юридические науки, 2013, №3(2), с. 64-65.
14. Anderson J and Renouf.G. Legal Services for the Public Good. Alternative Law Journal 28, N. 1 (2003), p.14.
15. Rice, Simon. (2009). A Human Right to Legal Aid. SSRN Electronic Journal. (1-11) p.1. <http://ssrn.com/abstract=1061541>
16. Commission Recommendation on the right to legal aid for suspects or accused persons in criminal proceedings – Council of Bars and Law Societies of Europe-04.04.2014, p.1. https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/CRIMINAL_LAW/CRM_Position_papers/EN_CRM_20140404_Commission-recommendation-on-the-right-to-legal-aid-for-suspects-or-accused-persons-in-criminal-proceedings.pdf
17. Худойкина Т.В., Евтеева С.Г. Бесплатная квалифицированная юридическая помощь в России: теоретические и практические проблемы, Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences 1 (2013 6) 11-17, p.14.
18. Любобенко Е.С. Конституционное право на получение квалифицированной юридической помощи и механизм его гарантирования (Российский и зарубежный опыт). Москва, 2008, с. 15-18.
19. Right to a lawyer and to legal aid in criminal proceedings in five European jurisdictions: comparative report, Sofia, 2018, p.20,25.
20. Resolution adopted by the General Assembly [on the report of the Third Committee (A/67/458)] 67/187. United Nations Principles and Guidelines on Access to Legal Aid in Criminal Justice Systems- https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/GA_67.187_English.pdf
21. Jüriloo K. Free Legal Aid – a Human Right. Nordic Journal of Human Rights, 2015, 33(3), p.211
22. A Durbach ‘The Right to Legal Aid in Social Rights Litigation’, in M Langford (ed), Social Rights Jurisprudence – Emerging Trends in International and Comparative Law’ (Cambridge University Press, 2008). p. 68.
23. Galowitz P. Right to Legal Aid and Economic, Social and Cultural Rights Litigation’, in Legal Practitioner’s Dossier, Centre on Housing Rights & Evictions (2006), p.49
24. Jüriloo K. Free Legal Aid – a Human Right. Nordic Journal of Human Rights, 2015, 33(3), p.219
25. Zaitseva L., Racheva S. Mediation and Legal Assistance, Russian law journal? Vol 2, Issue 2, 2014. p. 155.
26. Nikartas.S., Limantè.A. Tools and Criteria for Measuring Legal Aid Quality: Guidelines for EU Member States 42 p.16-17
27. Soren.C., "Legal Research Methodology: An Overview", International Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (www.jetir.org), ISSN:2349-5162, Vol.8, Issue 10, October-2021, p. 442.
28. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995-ci il) - <https://www.e-qanun.az/framework/897>

DEFINITION AND CONTENT OF THE RIGHT TO PROFESSIONAL LEGAL ASSISTANCE

Polad Mehdiyev*

Abstract

In the article, the concept and content of the right to professional legal assistance are widely analyzed based on the diversity of opinions in the legal literature and international practice. It is noted that the right to receive professional assistance, which is considered one of the basic human rights and freedoms, stands out for its special importance in ensuring a decent standard of living for a person and a citizen in the modern era. On the other hand, in modern times, the right to receive professional legal assistance is considered as an important issue in ensuring the right to a fair trial. It is impossible to consider the provision of these two basic human rights, which are closely related to each other, separately, which has made the right to professional legal assistance one of the important issues that bring the right to professional legal assistance to the center of discussions in democratic societies. The article concludes that the content and scope of the right to professional legal assistance may vary between jurisdictions depending on the legal framework, available resources, and social needs. In each jurisdiction, specific laws, regulations, or policies define the scope of the right to professional legal assistance. Therefore, in the legal relations existing in different countries, different contents and concepts regarding professional legal assistance can be found.

Keywords: legal aid, human rights, defense mechanisms, legal service, democratic society, legal education, legal norms.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ И СОДЕРЖАНИЕ ПРАВА НА ПРОФЕССИОНАЛЬНУЮ ЮРИДИЧЕСКУЮ ПОМОЩЬ

Полад Мехдиев**

Резюме

В статье широко анализируются понятие и содержание права на профессиональную юридическую помощь на основе разнообразия мнений в юридической литературе и международной практике. Отмечается, что право на получение профессиональной помощи, считающееся одним из основных прав и свобод человека, выделяется особой значимостью в обеспечении достойного уровня жизни человека и гражданина в современную эпоху. С другой стороны, в современное время право на получение профессиональной юридической помощи рассматривается как важный вопрос обеспечения права на справедливое судебное разбирательство. Обеспечение этих двух основных прав человека, тесно связанных друг с другом, невозможно рассматривать отдельно, что сделало право на профессиональную юридическую помощь одним из важных вопросов, выдвигающих право на профессиональную юридическую помощь в центр внимания дискуссии в демократических обществах. В статье делается вывод о том, что содержание и объем права на профессиональную юридическую помощь могут различаться в разных юрисдикциях в зависимости от правовой базы, имеющихся ресурсов и социальных потребностей. В каждой юрисдикции конкретные законы, постановления или правила определяют объем права на профессиональную юридическую помощь. Поэтому в правоотношениях, сущес-

* Ph.D. Candidate, Baku State University

** Докторант Бакинского государственного университета

твующих в разных странах, можно найти разное содержание и понятия относительно профессиональной юридической помощи.

Ключевые слова: юридическая помощь, права человека, механизмы защиты, юридическая служба, демократическое общество, правовое образование, правовые нормы.

